This "O-P Book" Is an Authorized Reprint of the Original Edition, Produced by Microfilm-Xerography by University Microfilms, Inc., Ann Arbor, Michigan, 1963

МИХАЙЛО ВОЗНЯК

ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ

ТОМ I

ДО КІНЦЯ XV ВІКУ

(З 53 ІЛЮСТРАЦІЯМИ)

У ЛЬВОВІ 1920

НАКЛАДОМ ТОВАРИСТВА „ПРОСВІТА“

З ДРУКАРНІ НАУКОВОГО ТОВ. ІМ. ШЕВЧЕНКА

Д. Верхомин. Едмонтон. 1934.

ЗАГАЛЬНА БІБЛІОТЕКА ПРОСВІТИ. Ч. 1.

СЛАВНІЙ ПАМЯТИ НЕВМІРУЩИХ БОРЦІВ

ЗА ЗЄДИНЕНУ, ВІЛЬНУ, САМОСТІЙНУ Й НЕЗАЛЕЖНУ УКРАЇНУ

АВТОР.

Вступні замітки.

1. Україна.

Межі України. Україна обіймає велику частину східньої Европи. На півдні спирається вона об величні гори Кавказу з їх підгірям і займає ціле північне побережжя Чорного моря аж до дельти Дунаю. Звідсіля йде межа України між Прутом і Дністром, від Чернівців через Кімполюнг, а далі попри Сигіт, Мукачів, Ужгород і Пряшів. Західня межа покривається менше-більше з лінією горішнього Попраду — Сяну — горішнього Нарева, північна в двох місцях сильно відхиляється від лінії ріки Припяти, передовсім сильне відхилення бачимо за Дніпром. Далі обхоплює Україна майже в цілости поріччя Десни, цілу Донеччину, середній біг Дону й великі частини басейнів Кубані, Куми й Манича та посувається в своїм культурнім поході на Схід у прикаспійських степах щораз ближче до Каспійського моря.

Сусіди України. На своїх довгих межах сусідує Україна з багатьома народами: в Добруджі з болгарами, турками та греками, далі аж до густого з румунським народом, звідсіль до Ужгорода з мадярами. Решта південної межі припадає на сусідство з словаками. Від Бескидів по Білосток межують з українцями поляки, відсіль аж під Новгород Сіверський найближчий нам долею і недолею з славянських народів білоруський народ, а далі на півночі та від сходу великороси. На сході й полудні сусідують з українцями кіргізи, грузини, черкеси й татаре.

Скількість українців. Україна займає простір 850 тисяч квадратових кілометрів з населенням 50 міліонів душ, з чого що найменше 35 і пів міліона українців. Та тут треба

взяти під увагу, що життя української нації розвивалося серед незвичайно тяжких обставин. Наслідком цього слабі українські елементи лишалися в чужих таборах: московськім, польськім, мадярськім і румунськім. З другого боку згадані народи, маючи в своїх руках адміністраційну машину, фальшували статистичні дані в свою користь. Беручи це під увагу, як також те, що природний приріст у нашого народу великий, скількість 35 і пів міліона українців треба підвищити. А дорахувавши до скількости українців на одноцільній українській території ще українських колоністів знад долішньої Волги, Закавказзя, Туркестану, кіргізького пограниччя, зза Байкалу, Зеленого Клину, в Румунії, в північно-американських Злучених Державах, в Канаді, Бразилії й Арґентині, одержимо справжнє число українців не менше 40 до 41 міліонів душ.

Назви. Назва у к р а ї н е ц ь, У к р а ї н а не найстарша. Найдавніша наша назва була просто Р у с ь, а одна людина — р у́ с и н. Так звалася колиска нашої Батьківщини — Київщина за часів першої української — київської держави аж до XII віку. А що київська держава обіймала не тільки українські племена, але й білоруські та предків сьогоднішніх великоросів, Київська земля полян передала назву Русь не лиш усім иншим українським землям, але й білоруським і землям теперішніх великоросів. Коли київська держава підупала, в західніх українських землях піднялося могутнє галицько-волинське князівство, що почало уживати титулу „Мала Русь", щоб показати Київу, що воно уважає себе незгіршим від Київщини.

Тимчасом ті самі причини, що повели за собою упадок київської держави, пособили народженню московського князівства, що почало гуртувати під собою північні, московські землі й їх уважало за Русь. Щоб відрізнити московські землі від українських, греки назвали московську Русь — Велика Росія, а всю українську територію — Мала Росія. Це були книжні назви, бо українські люде й далі називали себе русинáми. Коли ж в XVII віці Україна дісталася під московське панування, тоді українці, щоб зазначити, що вони є окрема нація від великоросів, котрі називали себе Русю, покинули прадідні назви: Русь, русин і почали звати себе українцями.

Давня це назва, бо на означення Лівобережної України приходить під 1187 роком в Іпатськім Літописі, а на означення Правобережної України під 1213 роком. Зразу Україною називалися тільки пограничні землі, що лежали ближче до половців, а потім до татар. За козаччини ця назва поширила свою територію і з правого і з лівого боку Дніпра. А що нова українська література пішла саме з козацької України, назва: Україна, українець — поширилася не тільки на всі українські землі, що опинилися під московським кнутом, але й на ті землі, котрі увійшли в склад давньої Австро-Угорщини. І як колись Наддністрянщина передала свою назву „Мала Русь“ Наддніпрянщині, так сьогодні всі українські землі прийняли назву: Україна, українець, український, бо в жилах їх дітей плине та сама кров, що в українців Київської землі й Київа.

2. Племінне походження українського народу.

Арійська раса. Український народ — це член славянської родини й разом з иншими славянськими народами належить до тої індо-европейської або арійської раси, котра через свої духові спосібности дійшла до всесвітно-історичного значіння і є головна носителька сучасної цивілізації. Індоевропейська родина мов обіймає собою більшість мов Европи й деякі мови Азії. Вона розпадається на 10 галузей: індійську, іранську, вірменську, албанську, грецьку, італійську, кельтську, ґерманську, литовську та славянську.

Спільна славянська цивілізація. Від самого виділення з індоевропейської раси були славяне головно хліборобами. Серед них віддавна була поширена годівля худоби. Улюбленим їх зайняттям було бджільництво. З збіжа знали жито, пшеницю, ячмінь, овес, просо, з дерев дуба, липу, явір, бук, вербу, березу і т. д. Мали слова: орати, сіяти, косити, серп, коса, мотика, лопата, віз, гумно, млин, мясо, молоко, овочі, яблоко, груша, вишня, слива, оріх. З напитків знали мід, а вино перейняли від ґерман. Хліборобство приневолило славян оселитися й побудувати доми, двори, села, а до цього були потрібні: долото, кліщі й сокира. Для оборони служив город, окіп, а зброєю

був лук, стріли, меч тощо. Рахували до тисячі. Знали перші правні поняття, як право, правда, закон і суд. Почитали природу, а небесні явища розбуджували їх фантазію, що творила релігійні міти й уосіблення. Зичливу людям силу називали богом, а незичливу бісом, який по заведенні християнства покрився з поняттям чорта. Широко розвинене патріярхальне життя з владою голови родини або по його смерти вибраного старшини витворило з бігом часу **племена** та в звязку з територіями поселення — **землі**. Під впливом оборонних, торговельних і державних обставин споріднені племена творили народ з одною спільною мовою.

Колиска славянської спільноти. Навіть в часі славянської спільноти славяне не мали ні єдиної культури, ні єдиної мови, ні належали до тої самої антропологічної раси. Тому й поданий оце коротко рівень цивілізації за часів славянської спільноти різнився в дечім залежно від місця і часу. Для нас цікавний цей рівень цивілізації не тільки тому, що таким робом пізнаємо, що з цивілізації принесли славяне в часі розділу на свої нові місця поселення, але й головно тому, що тепер велике число дослідників визначує територію славянської прародини в доріччях Висли та Дніпра, отже у великій мірі на сьогоднішній українській етнографічній території. Инші учені шукають первісних місць поселення славян далі на півночі, в доріччі Німана й Західньої Двини.

Розчленування славян. Розділ славян на поодинокі народи викликала вандрівка деяких галузей на захід, в доріччя Одри й пізніше Лаби. Повний розпад славян наступив тоді, коли по упадку могутности гунів велика частина славянства рушила при кінці V віку слідом за готами в Подністрове й долішнє Подунавє. Так утворилася західня галузь славянських мов: польська мова з кашубською і полабською, лужицька мова й чесько-словацька ґрупа. Те славянство, котре рушило в Подністровє, заняло правдоподібно також доріччя Прута и Бога. Як подають історики VI віку, воно ділилося на властивих славян і антів, розділених бігом Дністра: на заході сиділи славяне, на сході анти. Відділившися від антів, славяне, предки сьогоднішніх південних славян, рушили на полудне,

в Мізію і Тракію, та на захід, в Ілірію й Посавє. У віковій боротьбі південні славяне зайняли сливе увесь Балканський півострів і з бігом часу утворили дві держави, що обєднали дві славянські народности, на сході — болгарську, на заході — сербську. На північ від сербів, у доріччі Сави, осіли хорвати, а ще далі на північ, в басейнах Драви й Мури, відокремилися в нову народність — словінці.

Розселення східніх славян. Східні славяне розсілися в доріччях горішнього й середущого бігу Дністра, Бога та Дніпра. На заході відгородили їх міцні славянські й германські оселі, на Балкан відтяли їм дорогу південні славяне. Через те вони не тільки не покинули басейнів Дністра й Бога, але й посунулися на схід — до Дону, на південний схід — до побережжя Чорного моря і на північний схід, переходячи з дніпрового доріччя в басейни Західньої Двини, Ладозького озера, Волги й Оки. На північ і північний схід сиділи фінські й тюркські племена, з якими треба було зводити довгі літа завзяті бої. Духова перевага славян, вплив східно-славянської мови, а пізніше також вплив принесеного славянами христіянства спонукали фінів мирним шляхом розпуститися в славянській течії, яка приплила до їх землі. Одначе зливаючися з переможцями та присвоюючи собі мову й віру східніх славян, тубільне фінське населення і з свого боку мало вплив на своїх переможців не тільки щодо фізичного типу, але й щодо культурних прикмет, щодо народнього характеру. З того злиття східно-славянського елементу з фінськими й тюркськими племенами витворилися великороси.

3. Українські племена.

Група українських племен. Розселення східніх славян відносять учені до VII—VIII вв., коли Україна була під владою хозарів. Цю владу ще не найтяжче відчули наші предки, бо могли далеко поширити свої оселі: захопили увесь басейн Дніпра, хиба з виїмкою найдалі на північ висунених його частин, скріпили свої оселі над Богом та Дністром і усадовилися в чорноморських степах і на морськім побережжі. В склад тих племен, котрі, споївшися, витворили українську націю, входили такі: тиверці сиділи коло Чорного моря, уличі між Дніпром і Богом, далі на

північ були поляне, що на сході перейшли за Дніпро й зайняли оселі над Сулою, Пслом і Ворсклою; на північ від полян сиділи з західнього боку волиняне, давніше імя котрих було дуліби, а далі на схід від волинян в доріччях лівих допливів Припяти жили деревляне, сьогоднішні поліщуки. На північ від деревлян з лівого боку Дніпра над Десною і Сеймом оселилися сіверяне, найдалі на північ висунене українське племя.

Одначе тодішню північну українську межу треба посунути далеко на північ від Деревлянської й Сіверської землі, бо деревляне й сіверяне переходили за Припять і Сож та врізувалися в землі неукраїнських племен — дреговичів і радимичів. Крім того українська колонізація заволоділа Прикарпаттям і правдоподібно доріччями Прута й Серета.

Рівень цивілізації. Культурний рівень тих давніх українських племен був досить високий. Вони займалися головно хліборобством, яке вповні розвинули; навіть в найменше культурних землях, напр. у деревлян, хліборобство було звичайним зайняттям. Збірали сіно; плекали городництво й садівництво. Наслідком того добре розвинені лови, випас худоби й рибальство почали щораз більше відсуватися на другий плян. Займалися годівлею домашніх птахів, а в лісистій полосі велику ролю відгравало бджільництво. З меду робили широкий ужиток: пили його дуже багато, всі — від найбідніших до найбагатших і князів. Не диво, що київський книжник XI в. вкладає в уста Володимира Великого таке крилате слово: „Руси є веселля пити, без цього не можемо жити". Мід, віск, хутра й риба були головними предметами багатства й торговельного обміну українських земель. Що доторкається ремесел і промислу, обробляли шкіру й волокно, дерево, глину й металь, було відоме теслярство, гончарство й ковальство. Металічні вироби з заліза, міди, бронзу, срібла, навіть з золота, часто стрічаються в українських могилах з часів славянської колонізації.

Літописне оповідання про давні племена. Ось що оповідає наш найдавніший літопис про звичаї українських і инших східно-славянських племен:

Дуліби жили по Бугу, де сьогодні є волинці, а уличі й тиверці сиділи по Богу та Дніпру й прилягали до Дунаю. І була їх велика

сила, бо сиділи по Богу й по Дніпру аж до моря. І їх городи іствують і до сьогодні, а називали їх греки Великою Скитією. Мали бо вони свої обичаї і закони своїх батьків і перекази, і кождий мав свій звичай. Поляне бо мали звичай своїх батьків; а мали вони лагідний обичай і соромливість супроти своїх невісток і супроти сестер і супроти своїх матерей, і невістки супроти своїх свекрух і супроти братів мужа мали велику соромливість. І мали весільні звичаї; не приходив жених сам по дівчину, але її приводили увечері, а на другий день приносили те, що давали за нею. А деревляне жили звірським робом, живучи по худоблячому. І вбивали один другого, їли все нечисте, і весіль у них не було, але поривали дівчата у води. А радимичі й вятичі й сіверяне мали один обичай: жили в лісі, як усяке звіря, їли все нечисте, і були у них розмови про сороміцькі речі перед батьками й перед невістками, і не було у них весіль, лиш ігрища поміж селами. І сходилися на забави, на танці та на всякі бісовські пісні й тут поривали собі жінок, як хто з якою порозумівся. Бо мали по дві й по три жінки. А коли хто вмер, справляли над ним тризну, потім розкладали великий костер, і клали на костер мерця, і спалювали його, а потім збірали кости та вкладали в малу посудину і ставили на стовпі при дорозі, як це й до сьогодні роблять вятичі. Такі обичаї мали й кривичі й инші погане, що не знали божого закона, а самі творили собі закон.

4. Українська народність.

Національна окремішність українців. Розвиток історичного життя українських племен витворив з них одну націю з одною спільною мовою, бо ж мова це одна з найважніших ознак усякої народности. А що кожда народність це є продукт історичного життя, і мова в її історичнім розвитку тісно звязана з історією того народу, котрий нею говорить. Як продукт історії українці творять окремий етнічний тип, який зідрізняється від типів найближче споріднених з ними славянських народів: білорусів і великоросів. Форма черепа, зріст і відношення поодиноких частин тіла до себе визначують окрему будову тіла українця. Своєю народньою вдачею, психологією, складом родинних і суспільних відносин, своїм фольклором і етнографією, формами особистого та громадянського життя український народ відрізняється від усіх инших славянських народів, бо відзначається окремими психофізичними рисами та взагалі багатьома характеристичними окремішностями.

Торговля як чинник споєння. Відокремлення української нації виходить далеко поза межі історії. До

затирання різниць, якими відрізнялися одні українські племена від инших, причинилася дуже в першій мірі торговля, що розвинулася на нашій території ще на довго перед розселенням славян. Ця торговля відбувалася в трьох напрямах: на полудне з грецькими містами й Царгородом, на схід і на захід. Повстало кілька торговельних шляхів, найважнішим з котрих був водний шлях Дніпра, „путь із варяг в греки", як читаємо в нашім найдавнішім літописі. З полудня привозили купці шовкові й инші матерії, шкляні вироби, коріння й полудневі овочі, а вивозили хутра, віск і невільників. На захід ішов шлях через Галицьку землю і Чехію до південної Німеччини. І тут, як і при попереднім торговельнім шляху, українські купці були посередниками в торговлі осередньої Европи з Византією і передньою Азією. На схід їздили українські купці над Каспійське море або возили товари на верблюдах до Багдаду.

Київська держава як рішаючий чинник споєння українських племен. Рішаючим чинником споєння українських племен в українську націю було створення першої української держави під проводом Київщини й Київа як столиці. Київ був осередком, де сходилися головні торговельні шляхи й инші другорядні на сході Европи. А що він був збірним пунктом і складом для усього того, що йшло з Наддніпрянщини, тут кипів торговельний і промисловий рух, тут слідом за товарами нагромаджувалися капітали й засоби. В тих часах розвиток торговлі вів за собою як неминучу необхідність і розвиток військової сили. З огляду на велику небезпеку подорожування тодішній купець ставав заразом вояком, що з зброєю в руці боронив своєї торговлі. Для охорони торговлі конче потрібна була військова сила. Не диво, що одно арабське джерело IX в., зазначивши, що одиноким промислом наших предків була торговля соболями, написало таке: „Коли у русина родиться син, батько народженого кладе перед дитиною голий меч і говорить: Я не лишу тобі жадного маєтку; ти матимеш тільки те, що здобудеш цим мечем".

Серед таких обставин витворився стан багатих купців-вояків, який, поширюючи простір своїх торговельних

зносин, змагав до політичної організації для кращої оборони торговельних інтересів. Ставши вояком, купець осаджувався з своєю дружиною або своїм родом в тій місцевости, котра йому видавалася пригіднішою і безпечнішою. Охороняючи мечем торговельні зносини, купці-вояки покорювали племена, котрі оселилися при торговельних шляхах, і збірали контрибуцію-данину. А що Київ був серцем торговельного руху на сході Европи, він став осередком також військових дружин і княжої власти.

Створення київської держави мало величезний вплив на споєння українських племен в одну націю. Влада київського князя обєднала племена, що ворогували давніше між собою, і вони почали жити спільним державним і громадянським життям. Не тільки спільні торговельні інтереси, але й потреба спільних воєнних виправ задля оборони перед спільним ворогом пособляли щораз більшому зближенню українських племен до себе й щораз тіснішому їх спільному життю.

5. Україна та східне славянство.

Русь. У чужих письменників з IX—X вв., в арабів і Констянтина Пурпурородного, кляса купців-вояків, що мали в своїх руках торговлю та свою систему торговельних шляхів звязали в державну систему, одержала назву Русь, бо таку назву мала Київська земля, огнище купецько-вояцького стану. Київські князі зброєю покорили собі сусідні племена, тому й уся система племен і земель, які входили в склад київської держави, перейняла первісну назву самої Київщини — Русь.

Суперництво півночі з полуднем. Київська держава мала притягаючу силу не тільки для українських племен, але вона набула великого значіння і для варязької, фінської та східно-славянської півночі, що сплавлювала свої товари рікою Дніпром на полудне. Коли київська держава визволилася зпід влади хозарів, тоді стала вона особливо небезпечна для півночі. Для оборони життєвих інтересів північних міст утворився союз північно-східно-славянських племен: словен і кривичів, до котрого прилучилися й східні фіни. Щоб могти протиставити українським бойовим силам свої рівносильні організації, цей

протикнїівський союз прикликав зза моря варязьких наємників, по поміч яких і пізніше нераз верталися новгородці, коли їм грозила небезпека від українського полудня. А що й варяги мали свій інтерес в тім, щоб шлях Дніпра не опинився виключно в руках українців, варязький князь повів своїх войовників і північні племена на Київ і заволодів цим городом. Так спільна династія обєднала й український Київ і великоруський Новгород і київська держава обняла не тільки українські землі, але й сколонізовану східніми славянами північ і північний схід.

Великороси. Обєднання решти східнього славянства з київською державою під проводом Київа мало велике культурне значіння для півночі. Новгород усіма своїми інтерессами тягнув до українського Київа, бо там находив збут для своїх товарів, а з України одержував хліб для себе. Тимчасом безупинно відбувалася колонізація північного сходу східніми славянами. В міру обєднання України й решти східнього славянства під владою київської династії цей колонізаційний рух прийняв инший характер. В нім були сильно зацікавлені самі князі: в одних пунктах треба було захистити населення перед нападами ворогів, у другім завоювати нову землю, щоб цим робом поширити торговельний рух і придбати нові землі для данини.

Христіянство було тою новою силою, котра дала східнім славянам значну перевагу над тубільними фінами: фінський елемент почав швидко тонути серед східно-славянських колоністів і переймати їх культуру, мову й релігію. Коли ж половці завдяки свому великому числу, дикости й войовничости з одного боку та завдяки роздробленню київської держави на князівства й боротьбам між князями з другого раз-у-раз руйнували своїми нападами Україну, її населення широкою течією поплило в XII в. в північно-східні землі з їх невдячним ґрунтом і холодним кліматом. Лишали свою урожайну, благословенну країну й відкривали для історичного життя нові краї, куди несли з собою з українського полудня свій культурний, зокрема літературний доробок і свій народній епос — биліни. Останні й заховалися до наших днів тільки на Московщині.

Що більше, на нових місцях поселення переселенці воскрешали імена дорогих для них городів своєї Батьківщини й по аналогії до Переяслава на Україні повстав Переяславль Рязанський і Переяславль Заліський. А що український Переяслав лежить над рікою Трубежом, в обох нових одноіменних містах зявилися також Трубежі. Появилися в Московщині й инші одноіменні з українськими містами, як Галич, Ярослав, Володимир, Стародуб і т. д., але їх населення вже не було те саме, що в українськім Галичі й Переяславі, бо 1) змінилася його мова, приймаючи велику силу чужих елементів, 2) наслідком змішання з фінами наступила також деяка зміна фізичного типу й 3) змінився умовий і моральний склад нового населення. Наслідком злиття переселенців з фінськими й тюркськими елементами витворилися такі сильні окремішности у нового населення, що воно відокремилося в нову народність — великоросів (москалів, москвинів, русских).

Що великороси були окремий народ, ворожий українцям, це відчула Україна дуже швидко. Наслідком того, що широкі хвилі переселенців поплили в XII в. з України в суздальське князівство, найбідніше з усіх, воно стало протягом 50 літ одним з найбільше цвітучих. Його столиця Суздаль стала суперницею Київа щодо політичного значіння й щодо зверхньої краси. Тим не обмежилося суперництво Суздаля з Київом. В 1169 р. війська Андрія Боголюбського взяли Київ не для того, щоб Андрій міг засісти на київськім престолі, але щоб понизити та зруйнувати столицю України. Що тяжкий ворог знищив Київ, відчував це наш літописець, коли писав, що такого знищення ще ніколи не бувало в Київі, а чейже за Київ була неодна крівава битва.

Білоруси. Напади східніх кочовничих орд на [illegible]ську державу мали між иншим в наслідку те, що українське населення, котре оселилося за Припятю і в горішнім Подніпровю, відпало від українського народу. Українські говори цих земель увійшли в життя тих язикових елементів, котрі здавна зводили боротьбу в межах полоцького та смоленського князівств, — увійшли від XIII в. в творення білоруської мови й народности.

Витворення її стоїть в тіснім звязку з обєднанням дреговичів і радимичів під литовською владою. Литовська держава була під культурним оглядом білоруська: не тільки білоруська мова була державною мовою литовської Руси, але й білоруські елементи заганували щодо освіти та правових понять. Одначе говорячи про білоруськість тих елементів, треба зробити те застереження, що ця білоруська урядова мова, як і культура, витворилася на українській основі — київської й галицько-волинської держави. Цим і легко пояснити, що культурний вплив білоруської народности обхопив ті східно-славянські землі на північ від Припяти та в дорічч горішнього Дніпра, котрі не попали ще під вплив великоросів.

6. Історична доля і роля України.

Заслуга України для европейської культури. Сумом переймає трагічна та крівава доля України, що лише розмірно короткі періоди свого довговікового історичного життя могла присвятити на таку будову власної культури, яку виробляли західно-европейські народи, захищені грудьми України перед нападами азійських орд диких кочовників. Трагічна історія України на кождім ступні пригадує початкові слова відомої пісні:

> „Ой, біда, біда чайці небозі,
> що вивела дітки при битій дорозі".

Ледви видержала Україна рух мадярів IX в., а вже в X в. наперли печеніги, при кінці XI в. почали ослаблювати українську державу своїми нападами половці, а в XIII в. залили українську землю монгольсько-татарські орди. Ще не прийшла до себе Україна по татарськім лихолітті, а вже при кінці XV в. почала нищити її кримська орда. Безупинні бої з тими степовими ордами це є заслуга українського народу перед історією західно-европейської культури. Україна захистила спокійний розвиток культури західньої Европи, бо об груди її синів розбивалися широкі хвилі кочовничих племен.

Державне життя України. Цієї заслуги й досіль не зрозуміла західня Европа, а найближчі сусіди відразу кинулися на ослаблену безупинними боями Україну, щоб насититися її природними багатствами. Так поступила Суз-

дальщина з київською державою, приведеною до розцвіту за часів Володимира Великого, Ярослава Мудрого й Володимира Мономаха, так зробили поляки й мадяри з галицько-волинською державою, що зорганізована Романом Великим, дійшла до найвищого розвитку за його сина Данила. Таким робом український народ жив власним державним життям розмірно тільки недовго в найдавнішій добі своєї історії, а в XIV ст. він увійшов у склад чужих держав: Польщі й Литви.

Польського лихоліття нема що й порівнювати з пануванням Литви над українськими землями, бо культурна вищість українців і білорусів, що входили в склад литовської держави, й їх чисельна перевага робили з литовської держави властиво українсько-білоруську державу з такоюж культурою і білоруською урядовою мовою. Одна й друга обставина піддали литовській династії гасло: „ми старовини не рухаємо, а новини не уводимо“. А тому в боротьбі Польщі з Литвою за західню Україну український народ піддержував своїх зукраїнщених або збілорусілих литовських князів. Все таки змагання видістатися і з під литовської залежности повторялися до початку XVI в., коли старання Глинських підняти Київщину не увінчалися успіхом і провідники змови утікли 1508 р. на московську територію. В люблинській унії з 1569 р. також українські землі, що були під владою Литви, дісталися в польську неволю.

Провідна ідея української нації. На вітер говорив князь Констянтин Вишневецький, коли, зневолений до присяги грозьбою конфіскати маєтку, сказав перед люблинським соймом в імени українського народу: „Приєднюємося до Польщі яко вільний і свобідний народ, бо ми є такий чесний народ, що нікому народові на світі не дамо першенства над собою“. Люблинська унія стала для української шляхти, котра до того часу була носителькою української державної думки, містком для переходу в ряди ворогів, що політично й економічно гнобили український народ. „Для панства великого, для лакімства нещасного“ українська шляхта виріклася свого народу та спольщилася.

Прапор української державности взяла в свої руки козаччина. Вона пробувала увести в життя провідну ідею

українського народу, яка виявилася у вічовім принципі за княжих часів і в орґанізації національної самооборони, головно церковних братств, за часів польської неволі. Ця ідея признавала та признає рівне політичне право кождій одиниці в суспільности без огляду на стан і народність. Але така висока ідея, як ідея рівности й широкого демократизму, потребує для свого здійснення високого культурного рівня даної суспільности, що вміла б принести великі особисті жертви для цієї ідеї й осягла б незломну внутрішню дисципліну. Цих двох передумов недоставало козаччині й тому українська Козацька Республика, уведена в життя ґеніяльним полководцем Богданом Хмельницьким, заснітилася як звичайна провінція російської держави, не зважаючи на проби її рятунку з боку знаменитих гетьманів — Петра Дорошенка при помочи Туреччини й Івана Мазепи при помочи Швеції.

Визвольний рух. Але як культурні придбання держави Володимира Великого, Ярослава Мудрого й Володимира Мономаха, не зважаючи на пізніше татарське та польське лихоліття, були для українців другої половини XVI в. тим огником, з якого вони роздмухали перше могутнє відродження української нації, так і козацькі традиції відограли таку саму ролю у відношенню до XIX ст. На основі літературної традиції минулих століть виросла на козацькій Україні нова література, яка в Шевченку та його наслідниках прибрала визвольний характер. Вихований на цій літературі й на перейнятих з західньої Европи ідеях ряд поколінь українського народу ставив щораз досяглішi політичні домагання, які на початку XX в. осягнули свій вершок у домаганні суверенности українського народу та зєднаної самостійної й незалежної української держави. Це гасло вихало меч в руки Українському Січовому Війську, воно породило ріжні політичні орґанізації в часі всесвітньої війни. І не завелися українці в надіях, що їх тюрма — Росія повалиться. Прийшла революція в Росії і з нею надійшли випадки, що довели до створення самостійної Української Народньої Республики.

Україна й західня Европа. На цілім протязі свого історичного життя Україна жила в близькій стичности з західньою Европою. В добі формування української

київської держави на Україну масово напливав скандинавський елемент. У добі Ярослава Мудрого та за його синів і внуків Україна удержувала дуже широкі династичні звязки з німецькими князівствами й иншими західно-европейськими державами, з якими лучили Україну також живі торговельні зносини. Галицько-волинська держава і під політичним і під культурним оглядом увійшла в круг західно-европейських інтересів. Проводили західні впливи на Україну західно-европейські колонії по містах галицько-волинської держави, стаючи цим робом живими посередниками з европейським Заходом.

Будучи в живій стичности з західньою Европою і в часи литовської та польської влади, Україна разом з західньою Европою — Німеччиною, Італією і почасти Францією, перейшла з деяким опізненням добу італійсько-німецького відродження, німецької реформації та в звязку з нею католицької реакції, а переробляючи нові західні здобутки та впливи, вносила в них оригінальне українське забарвлення. Українська культура й українське мистецтво XVII й XVIII в. аж до упадку автономного ладу України мають західній характер по німецьких, італійських і французьких зразках. Пізніше звязки України з західньою Европою ослабли або порвалися наслідком нівеляційної політики царської Росії супроти національної окремішности українського народу.

7. Українська мова.

Значіння мови для нації. Увесь духовий і матеріяльний поступ людства будується на мові, історія якої тісно звязана з політичною долею того народу, котрий нею говорить. Мова це найкращий засіб взаїмних зносин окремих осіб між собою, засіб їх духового обєднання і взаїмного впливу. Без мови нема народности, рідна мова найкраще відбиває в собі думки й почування окремої людини, цілої суспільности, всього народу.

Звязавши первісні ґрупи споріднених племен в один народ, українська мова пособила витворенню в них почуття племінної єдности. Вона від найдавніших часів зберігала в собі зародки будучої української національности. В мові, її історії, розвитку й виробленні відбилися перші

ознаки проявів самостійного духового життя будучого окремого народу.

Розвиток мови. Мова живе, її життя, її власна історія міститься в постійній її зміні: щезають старі звуки, появляються нові й вони зміняються, як і форми слів, синтактичні звороти слів, значіння слів і т. ин. Постійно й постепенно зміняється мова в устах тих, котрі нею говорять. Кожда жива мова розпадається на наріччя, що тим більше різняться одно від другого, чим дальші одна від другої частини народу щодо території, культури, чи під яким иншим оглядом.

(Спільні) появи української мови XII в. Що торкається української мови, історичні часи не застали вже якоїсь спільної „руської" мови для українців, великоросів і білорусів. Українська мова відокремилася вже в доісторичній добі при кінці VIII або початку IX в. Відокремлювання трьох мов від себе не спинила ні спільна київська держава, ні спільна християнська віра того самого обряду, ні спільна як для Київа й Галича, так і для Смоленська й Новгороду книжня мова, привезена з Болгарії разом з церковними книгами церковно-славянська мова. Жива українська мова розвивалася своїм шляхом. Правда, поодинокі землі певно виказували деякі різниці в мові, але вже в XII в. вспіли розвинутися численні загально-українські появи в мові.

Ось вони:

1) [illegible] перейшли в українській мові в [illegible], а у великоруській в [illegible] (укр. дріжати — дрожати); напр. в Житті Сави XIII в. приходить: яблько;

2) напівкороткі [illegible] й [illegible] перейшли по сильзвуці в [illegible] (він іде, він удовець, [illegible] за те по самозвуці скоротилися (я йду, я вдовець), а в [illegible] положенні щезли (укр. грати — играть, укр. звольте — [illegible]);

3) [illegible] початкові [illegible] одержали придих (вона, вулиця, гострий, янгол);

4) [illegible] перейшли в [illegible] з мягкими [illegible]; напр. в [illegible] Євангелії з 1144 р. маємо: небесьскімъ;

5) [illegible] в кінці складу зявилося коротке ў (воўк — вовкъ, даў — далъ);

6) група співзвук [illegible] напівкоротке [illegible] перейшла в українській мові, по випадінні напівкороткого [illegible], в групу співзвук [illegible] (свинийа, свинна, свиння; браття, колосся, суддя, гряззю, піччю, подружжя, зілля і т. д.);

7) наслідком того, що *ъ* і *ь* перестали вимовлятися, здовжився в українській мові самозвук попереднього складу та здовжені *о*, *ö*, *е* перейшли в двозвуки *уо*, *üö*, *іе* (дуом — дім — домъ, люод — лід — ледъ, піеч — піч = печь).

Теорія Поґодіна-Соболевського. Вже в найдавніших памятках української мови зустрічаємо такі написання, як: погибѣль — в Кристинопільськім Апостолі XII в. На появу цього *ѣ* замісць *е* вказав перший Соболевський. Ті памятки, в котрих приходить це так зване нове *ѣ* замісць первісного *е*, він признав українськими. Одначе виходячи з погляду, що українська народність і мова є пізнішого походження, він підхопив думку Поґодіна, що давнє населення Наддніпрянщини не було українське, тільки що це були предки великоросів; щойно по татарськім лихолітті прийшли сюди українці з Підкарпаття. З цієї причини відкривши памятники української мови, Соболевський назвав їх галицько-волинськими. Свою гіпотезу доказував тим, що у відомих київських памятках мови нема таких характеристичних для української мови зразків з новим *ѣ* замісць первісного *е*. Але цілий ряд учених, істориків і філолоґів, з найавторитетнішим представником останніх Шахматовим, доказали, що нема причини шукати в X—XI вв. над Дніпром предків великоросів, бо ж великороси є нового походження: це є витвір уже історичної доби. Нема найменшого сумніву, що Київщина й Переяславщина могли бути заселені з початку історичної доби тільки українським племенем, що сиділо взагалі на цілім Подніпровю, по обох берегах Дніпра. Таким робом Соболевському вдалося означити ґрупу не галицько-волинських, а просто українських памяток.

Стверджують це українські грамоти XIV—XV вв. Вони показують, що *ѣ* замісць *е* в замкнених складах не є виключно галицько-волинська поява, а було в ході на всій території України, не виключаючи Чернигівщини й Сіверщини. Безпосередній висновок з відкриття і дослідів Соболевського — це можливість посунути історію української мови далеко в глиб поза XII в. Коли в XII в. випадіння глухих *ъ* і *ь* викликало в українській мові такі появи, які чужі неукраїнським східно-славянським говорам, це є доказ, що вже в XI в. українська мова жила своїм окремим життям.

Різниці української мови від инших східно-славянських. Дослід українських памяток мови XII в. показує, що українська семя племен жила вже тоді спільним діялектовим життям. Ця єдність українського народу задержалася ще в XIV в., але в цей пізніший час українська територія значно зменшилася, бо українці втратили горішнє Подніпровє і Babcockзаприпяття, де повстала нова — білоруська народність. Напад татар перервав можливість колонізаційних рухів на полудне та схід в українського народу й українська мова вступила від другої половини XIII в. в нову добу життя: в ній витворився ряд появ, що відділили її різко від двох инших східно-славянських мов, але були спільні в усіх говорах, які входили в склад української ґрупи.

Щодо звуків такі появи творять:

1) отвердіння співзвуків перед самозвуками переднього ряду (пир, день, несете);

2) палатальні відтінки звуків *о* і *а* змінилися в чисті *о* й *а* (пшоно, життя);

3) ґрупа: мягкий губний співзвук + самозвук заднього ряду *а* перейшла в ґрупу: мягкий губний співзвук + *ja* (пять, мясо);

4) губні на кінці слова й перед співзвуками в середині його отверділи, лишаючися мягкими тільки перед *j* і перед двозвуками (сім, кроў).

На полі морфолоґії сформувалися такі появи:

1) поява 2 відм. замісць 4 відм. в річевих іменників (вийняв ножа);

2) витиснення окінчення 3 відм. *у* через *ови, ові*;

3) заміна 3 відм. однини 7 відм. прикметників і заіменників (синьому, всьому);

4) щезнення двійного числа мужеських іменників і перехід його окінчень у деяких умовах на множину (чотирма, всіма);

5) витиснення іменних форм прикметників у присудку членними (він живий, він жив);

6) перенесення окінчень твердих основ на місце окінчень первісних мягких основ (землі, полі);

7) витиснення окінченням *-мо* инших окінчень 1 *ос.* множини (дамо);

8) витиснення окінченнями *-ѣте, -ѣм* окінчень *-ите, -им* у приказовім способі (ходім);

9) поява окінчення -т' замісць *те* в 2 ос. множини приказового способу (несіть);

10) творення будучого часу через додання до дівіменника форм дієслова **н я т и** (гратиме);

11) поява *дж* замісць *ж* в дієсловних формах (ходжу, засиджений);

12) випадіння окінчення *т'* в 3 ос. однини по *е* (несе, навіть носе, але терпить);

13) витиснення *з* і *ц*, що повстали в спільній славянській добі з *г* і *к* в 2 ос. однини приказового способу, через *ж* і *ч* (бережи, печи);

14) поява в діеіменнику новотворів на *-ти* замісць *-чи* (волокти, лягти, сікти, бігти).

До того треба додати, що з огляду на акаючі говори великоруської і білоруської мови чистий повноголос (молоко) має тільки українська мова.

Чужі слова в українській мові. Свої нестерті сліди полишили на українській мові всі племінні, міжнародні, суспільно-політичні, економічні й побутові відносини. Лінґвіст сягає в таку минувшину, з якої не маємо історичних документів і в якій археолоґ безсильний. Більша частина рік і гір і велика частина місцевих назв на Україні мають неславянське походження; вони перейняті від попередніх мешканців. Протягом історичного життя українського народу тривкі сліди полишили в його мові всі народи, зокрема сусіди, з якими він стикався.

Широкою течією приплили до української мови ґерманські слова від ґотів, пізніше від норманів, укінці від німців. Від ґотів перейняли славяне узброєння і тактику: меч, полк, шолом, корогву і т. д., від них навчилися ставити хижі, від них перейняли пилу, ліки тощо. Від ґерман перейняли українці й такі слова, як князь, крейда, ґвалт, почта, ринок, смакувати, мусіти, рахувати, цегла, дах і т. д. З византійським впливом прийшли на Україну грецькі імена, назви духовних чинів і церковних річей (митрополит, епіскоп, дяк, пономарь, притвір, кадило, цвинтарь тощо) й багато инших висловів, як: бандура, васильки, вишні, капуста, каторга, кіт, комиш, корабель, корець, костер, криниця, кутя, кухлик, макітра, миска, мята, огірок, паляниця, сак, скеля, скриня і т. д. У своїм суперництві з Византією за поділ впливів на европейські народи Рим старався ослабити грецькі впливи на Україну; з латинської мови прийшли до нашої: вівтарь, дім, мур, оцет, рожа, цісарь тощо. Ще за славянської спільноти увійшли в нашу мову від тюрксько-туранських племен і персів такі слова, як: багатирь, базар, бог, бурка, господь, господарь, курган, сап'янці, собака, топір, шатро, а від арабів: альманах, атлас, бальсам, ватага, майдан, могорич, харч, шафран. В бою з південно-східніми кочовиками: тюрками, гунами, обрами, мадярами, болгарами, хозарами, печенігами й половцями придбав український народ для своєї мови: гарбуз, лоша, опанчу, табор, товар, колонізуючи фінів: коноплю, корж, лемішку, хату, хміль, чміль тощо, а від татарів крім багатьох назв, як Шеремета, ряд таких слів, як: аркан, кабан, калита, каптан, кнут, козак, саранча, табун, чабан, чумак, шаравари. Від турків маємо: бугая, булаву, бунчук, гайдама-

ків, тютюн, яничарів, від чехів: злочин, істоту, гетьмана, загороду тощо, від італійців: палац, шпаду, імпрезу, капелюх, капу і т. д., від мадярів: гайдука, бекешу, довбуша тощо. Через богослужебні книжки з їх церковно-славянською мовою дісталося в українську мову багато болгаризмів, через сусідство з поляками досить полонізмів, як через сусідство з білорусами й великоросами маємо багато білорусизмів і москалізмів.

Діялекти й говори. З поширенням зразу литовської, пізніше польської, вкінці московської влади на ті землі, де панували татаре, відбувалася дальша колонізаційна праця південних і південно-західніх українських племен на східніх степах. Дальший розвиток живої української мови пішов таким робом, що сьогодні українська мова виказує багато говорів, які розпадаються на дві головні ґрупи, південно-східню й північно-західню. Північно-західня ґрупа розпадається на поліські й підляські або північно-українські говори та на карпатські говори. Так само південно-східня ґрупа розпадається на дві головні частини: східні або наддніпрянські й західні або посередні говори. Невиразні межі поодиноких говорів і їх ґруп можна пояснити в дечім тим, що українські племена під напором кочовників почали мусувати й більше на північ висунені з них, як дуліби, бужане й деревляне, мусіли прийняти в себе хвилі більше до полудня звернених волинян, тиверців і уличів або навіть зробити їм місце. Головна різниця північно-західнього й південно-східнього діялекту української мови є та, що замісць південно-східнього *і* з первісного *о* й *е* маємо в північнім українськім діялекті з карпатськими говорами включно двозвук *уо* або простий самозвук *у*, *ю* (віл, вуол, вул; ніс (нести), нюос, нюс).

Початки поділу мови на говори та їх ґрупи — діялекти сягають глибокої давнини, часу до XI в. Тоді вони залежали головно від ґеоґрафічного положення українських племен; пізніше до ґеоґрафічного чинника прилучилися неменш немаловажні инші чинники: мусування під напором диких азійських орд, політична приналежність і розвиток колонізації.

8. Справа української літературної мови.

Що таке літературна мова? Від живої мови треба відрізнити поняття літературної мови. Перші основи літе-

ратурної мови дає поява письменности серед даних обставин у межах якогось говору. Коли жива мова в своїм дальшім розвитку дробиться, розпадається на говори, літературна мова зберігає єдність. А коли й бачимо в літературній мові місцевий колорит, це залежить від впливу місцевих говорів живої мови на літературну. Перевага впливу якогось говору, головно наслідком появи в його межах ґеніяльного письменника, або впливу якогось культурного осередка на літературну мову може змінити її характер, попхати її на новий шлях розвитку. Одначе такий вплив відбувається поволі й викликує повільні зміни в літературній мові. З другого боку запримічуємо й таку появу. Освічена частина культурного осередка присвоює собі знання літературної мови й передає її довколишнім говорам.

Церковно-славянська мова як літературна. Живій українській мові не судилося відразу стати орґаном української літератури. З прийняттям византійського християнства Україна одержала й готову книжню мову, старо-болгарську мову церковних книг. На цій мові разом з богослужебними книгами прийшли на Україну також книжки напів світського або зовсім світського змісту: апокріфи, хроніки й повісти. Тому й легко було церковно-славянській мові стати на Україні, так само пізніше в Московщині й на Білоруси, мовою освічених міських шарів. Одначе в устах українського духовенства ця мова набірала окремого, українського забарвлення. З другого боку мова церкви й духовенства впливала також на маси українського народу, які під впливом церкви й манастиря привикали до слів і висловів церковно-славянської мови та свідомо й несвідомо вносили в живу мову елементи церковно-славянської фонетики, морфолоґії, синтакси й лексики.

Спільна книжна мова для українців і білорусів. Коли в середині XII в. Київ як культурний осередок підупав, його культура перенеслася в нові осередки, передовсім на захід — до Володимира на Волині й до Галича, Луцька, Пинська й Турова, рівночасно до будучих білоруських центрів Смоленська й Полоцька, а крім того й на північ — у Московщину. В усіх тих осередках продовжувалося духове життя, витворене в Київі, але найближчими й най-

властивішими продовжателями київських традицій були Галич і Володимир. За Ростиславичів, Володаря і Данила, сотворено в Галицькій землі сильну політичну орґанізацію, основу другої з ряду української держави — галицько-волинської. Її покорила нова сила, що витворилася в горішнім Подніпровю, — литовська держава.

Загальна канцелярійна мова великого князівства литовського спиралася на давню актову мову білоруських земель і мала виключно білоруське забарвлення. Забарвленню цієї актової мови підпала й актова мова українських земель, що належали до литовської держави. Коли ж канцелярійна мова Литви здобула собі сильне право горожанства в українських землях, вона занечистила своїми полонізмами й білорусизмами також українську літературну книжню мову не тільки в українських землях литовської держави, але також в Польщі. Найважнішою білоруською прикметою цієї мови було уживання е замісць ѣ (дѣло — білор. дело, укр. діло). Згодом витворилася наслідком близькости української й білоруської мови, в тих часах далеко більшої ніж сьогодні, „річ руськая", „мова руськая" з звуками, спільними білоруським і північно-українським говорам, з вминанням яскравих окремішностей української і білоруської мови. Така книжня мова могла бути легко зрозуміла і українцям і білорусам.

Славяно-українська мова. Зложена з різних і складних діялектичних елементів, ця мова виказувала хитання або в бік білоруських або в бік українських говорів. На українській землі або під пером українця автора до цієї мови вдиралися окремішности української фонетики, невластиві білоруській мові. Так на Україні почала вироблятися чисто українська книжня мова, яку бачимо вже в Пересопницькім Євангелії.

Дальший розвиток книжньої української мови відбувався свідомо під впливом граматичної школи. В основу цієї мови увійшла церковно-славянська мова, ускладнена пізнішими впливами південних славянських мов у так званій середно-болгарській редакції. Одначе беручи цю основу, український книжник не зрікався і форм живої української мови, зокрема коли вони були подібні до книжньої мови, а деколи й зовсім відмінних. Крім змі-

шання церковно-славянських і українських елементів ця мова прийняла ще й чужі їй риси польської мови, підпадаючи разом з нею під вплив латинської складні. Така то штучна мішанина була мовою українського письменства XVII й XVIII вв.

Книжня мова і народ. Доки була на Україні для письменства окрема книжня мова, доти українська мова жила тільки в устах українських народніх мас і тих напів освічених шарів, котрих невелика освіта не вспіла віддалити від українського народу. Становище народньої мови супроти книжньої дуже гарно підхопив Панько Куліш:

„Письменні люде прийшли з землі чужої і принесли инший язик укупі з божим словом, і привели темний люд до нової віри примусом княжим... Ховавсь од їх темний люд із своїми богами, уганяли за ним княжі посланці по нетрах і пущах, руйнуючи стару віру і нахиляючи силоміць до нової; а все ж усіх навернути була не подоба, бо не щирим серцем молились недавні кумирники християнському богові і потай од попів і княжої дружини справляли празники своїм купалам, посвистачам, волосам, перунам і иншим славянським предковічнім богам. Отож природня мова тинялась по лісових застумах укупі з давніми піснями і звичаями, жила з чабанами, з пахарями, з рибалками й пасічниками, а новокована, нібито вища мова княжила в високих будинках і судила суд по городах і селах, і писала книжки і судні грамоти по манастирях...

„І жив простий люд по своїх нивах, по гаях і по оселях, не багато вважаючи, що починається нова вже держава на Вкраїні, не варязька, а литовська... У городах і по манастирях учила, радила, судила и писала новокована, нібито краща мова, а по селах і хуторах співала и розмовляла річ стародавня, правдиво рідна.

„Прилучилась Литва до Польщі, прилучилась і Україна з нею. Позаводила в себе Польща академії, — завелась академія і на Вкраїні, в Київі. Поляки ж вибились помалу ізпід мови латинської і почали вчитись у школах, судити и писати по польськи, а русини, вважаючи письменну свою мову за якусь поважнішу од простої і всякому розумну, занедбали в київських і всяких инших школах співучу мову народню. Учились діти по школах Письма Святого, учились церковних гласів, учились і граматики й реторики і філософії на всіх язиках, тільки байдуже було учителям про ті речі, которі в простих хатах миряне один до одного промовляють, байдуже було про народні співи, которими простий чоловік беседу або себе самого звеселяє й розважає. Бо вчили в тих школах ченці да духовні люде, которі просту мову вважали недостойною про божественне діло глаголати, об високих науках правити, а піснословіє народне, яко суету мирську, зневажали.

„Тимчасом наше просте, правдиво рідне слово не замовкало, бо скілько ні випускали школи в мир людей учених, були тиї учені,

що капля в морі, і як там між собою ні базікали по письменськи, а не змогли всього великого миру українського до свого смаку словесного навернути. Велика бо сила в простому народньому слові і в простій народній пісні, і тайна тої сили — в людських серцях, а не в людському розумі. Те слово серцем люде вимовили, як були ще зовсім темними, як не знали ще ніякого бога, опріч сонця, місяця, огню, води і тим подобних божих див. Те слово розлилось по Вкраїні піснею про радість і горе, про зоряве небо, про любиї гаї і луги зелені, іще тоді, як не знали люде, що то за письменство і чи є де воно на світі. Прийшло до нас письменство з чужого краю з чужою мовою, оповістило мирові, що не гаразд бездушного кумира за бога вважати і од його щасливої долі бажати. Поняв їм віри темний люд... Тілько не поняв віри наставникам, которі вмовляли його, що не рідною простою, а якоюсь ніби поважнішою мовою треба в тузі і в радості серцем до серця озиватись, або свій розум перед людьми виявляти. Не вмовили його й академики київські, а не то прості дяки по школах. Скілько ні обернулось простих мирян у письменників через ту чужеземну науку, — все те никло в народі, як у морі капля. Писались новокованою мовою книжки по школах, писалось право й папіри по судах, промовляли тою мовою вельможні пани на своїх радах; простий мир кланявсь усім їм, яко розумним своїм главам, а в серці, сам того не знаючи, був од усіх їх розумніший: тим і не кидав свого рідного слова, не забував рідної пісні, і од найдавніших давен додержав у памяті деякі пісні нерушимо аж до нашого часу...

„Отож за князів варягів було дві мові на Вкраїні: одна церковна, судова, панська; друга сільська, хуторська, щира народня. Настало панування литовське, — теж саме виявилось на Вкраїні, бо визвавши варяги чужих наставників з чужим письменством, помогли їм викувати якийсь середній язик між болгарським і українським народнім, і те письменство, уложивши стародавнє руське право на записях, перейшло до беззаконної Литви, наче який клад. Настало панування польське, — і все дві мові було на Вкраїні, бо писане право ще більш утяглось у ту химерну, суху, ненародню мову, а схоластика по школах розуміла речі тілько головою, а серцем їх не розуміла. Повалили козаки Польщу, да не змогли повалити мертвої польської схоластики на Вкраїні, і сами свої універсали академічним складом, для більшої ніби поваги, писали. А проте пісня, не бувши в школі, правдивою поезією по хуторах і селах розлягалась; а проте дума, вирвавшись ізпід письменства, у козацьких таборах до найвищої Гомеричної красоти підіймалась“.

Побіда народньої мови над книжньою. І народня пісня вкінці витиснула штучну книжню мову з її почесного становища, загорнувши його для себе. Рівночасно з першим відродженням української нації наприкінці XVI в. жива українська мова щораз ширшою течією вдиралася в літе-

ратурні твори. Ділося це або під впливом західно-європейських течій, як було це з інтермедіями, доданими до драми Якуба Ґаватовича з 1619 р., або під впливом народніх пісень. На останнє вказує опублікування в кількох польських брошурах пісні про козака й Кулину.

Коли Київ став осередком письменства й освіти, учепість стояла звичайно у відворотній пропорції до течії живої мови у вихованців Київо-Могилянської Академії. Одначе у вірші-орації і вірші на громадські теми, пісні, інтермедії, діялоґи вспіла продертися така сильна течія живої української мови, що Котляревський, котрий розмежовує нову українську літературу в живій народній мові від давньої літератури в книжній мові, мав ряд своїх попередників у XVIII в.: Митрофана Довгалевського, Юрія Кониського, Танського, Івана Некрашевича, Лобисевича.

Енеїду Котляревського з 1798 р. також друком випередила пісня, що вийшла в Петербурзі 1792 р., а саме Пісня чорноморського військового отамана Антона Головатого, яка починається: Ей, годі нам журитися.

Котляревський довершив звороту у виборі діялекту на літературну мову. Бо коли до нього звичайно виступали в літературній мові північно-західні українські говори, з Енеїдою Котляревського завоювали собі право на літературну мову південно-східні українські говори, з полтавським на першім місці.

9. Устна словесність і письменність.

Слово і мова як творчість. Література народу — це внутрішнє духове життя народу, наскільки воно відбилося в творах народнього слова, мови. Словом називаємо сполуку звуків, при помочи яких одна людина переказує другій все те, що вона бачить, чує, почуває, бажає, думає. Для первісної людини слова не були, як для нас тепер, тільки знаками, котрі нічого не говорять, себто символами. Такими стали слова наслідком їх частого уживання, наслідком забуття їх первісного поетичного значіння, наслідком зміни самих поглядів народу на ті чи инші явища й факти. Для первісної людини кожде слово було живим пробліском думки, почування, висловом того вражіння, котре викликували предмети та явища на розум первісної

людини. Мова була повна образів, поетичних метафор, які для первісної людини творили цілий світ живих, реальних істот. Збагачуючи себе словами, народ творив. Поетична, немов живими істотами наповнена мова була першим фактом духової діяльности народу, відбивала в собі ціле початкове духове життя первісної людини, діяльність її розуму, почувань і фантазії, — словом мова стала першим фактом поетичної творчости, першою памяткою народньої літератури, поезії.

Устна словесність. Слово послужило засобом збереження громадського досвіду в окремих творах, які мають назву словесних. Словесні твори, зразу короткі, потім довші, переказувані з уст до уст, утворили ґрупу творів, яку називаємо устною словесностю. Твори устної словесности протягом багатьох віків переходять з покоління на покоління і записуються щойно тоді, коли серед освічених шарів народу пробудиться зацікавлення минулим. Вихідну точку народньої устної творчости творить мітолоґія народу, яка витворює ту духову атмосферу, в котрій виростають перші пупінки будучої національної літератури: пісні, перекази, народні поетичні казки і ин.

Письменність. В міру того, як життя стало складніше й память не була в силі зберегти щораз більший громадський досвід, зайшла потреба окремих засобів збереження і передавання досвіду. Цій потребі задоволили письменні знаки. Прикріплені записом, словесні твори могли вже легше зберігатися і передаватися з далеко більшою докладностю і незмінностю ніж при устнім передаванні. Цілість таких творів одержала назву письменности.

З хвилею появи письменности у народу настає різка границя між його давнішою устною словесностю й дальшою письменною літературою. Письменність дуже впливає на дальший хід національної літератури. На ґрунті письменности починає розвиватися і особиста, субєктивна творчість. Правда, зразу письменність стає добром тільки невеличкої частини народу, його найкультурніших шарів. Наслідком цього цілість літературної творчости народу немов роздвоюється: поруч устної словесности зароджується і розвивається письменна література.

Серед нормальних обставин історичного життя народу письменна література творить продовження, дальший розвиток устної літератури в найближчім тіснім звязку з нею. На Україні не було мови про нормальні обставини історичного життя і письменні шари українського народу ставилися довгі віки не тільки байдужно, але навіть ворожо до народньої устної словесности.

10. Література.

Література в ширшім розумінню. Коли широко брати поняття літератури, вона обіймає цілість словесних творів на мові якогось народу, всю масу творів народнього слова, письма, пізніше друку, всю масу творів поетичних, історичних, філософічних, наукових і т. д., бо все те малює з різних боків духове життя народу, зріст і історію його ідеи в його слові, мові. Так в найширшім розумінні слова література обіймає цілість творів людського слова. Одначе з загальної маси всього написаного або надрукованого не все однаково цінне й важне для вивчення духового життя народу. В літературі в широкім розумінні є безліч писань дрібних або спеціяльних, словом позбавлених історичної цікавости, стоси сучасної преси, журналів, брошур і маса книжок на найрізнородніші теми, — все те, що має практичну ціль. Тому з літератури в найширшім розумінні відводимо в обсяг справжньої літератури тільки літературні твори в найтіснішім розумінні слова.

Літературний твір. Літературні твори обіймають передовсім широке поле поезії. Поема, пісня, дума, мистецька комедія, роман — все те дає нам естетичну осолоду, моральні вказівки тощо, словом має ідеальні цілі. В поняття ідеалу входять: з теоретичного боку правда, з морального добро, з естетичного краса. Отже змагання написати літературний твір містить в собі змагання письменника втілити в своїм творі засади ідеалу: правди, добра та краси. Одначе цим ще не обмежується відрізнення літературного твору від нелітературного. Літературний твір мусить відзначатися характером загальности. Чим ширше вибрана тема, чим загальніша ідея твору, тим він більше загально-людський, тим він тривкіший. Між літературними творами першу ролю відограє поезія. Вона

стоїть в осередку літератури, але не обхоплює всієї різнородности духового життя народу, наскільки останнє відбивається в людськім слові.

Три сили душі беруть участь у справжнім літературнім творі: розум, почування і фантазія. Тому до літературних творів зачисляємо не тільки поетичні твори, але взагалі всі такі твори, створені при помочи розуму, почування і фантазії, які в якімсь ступні відбивають в собі духові інтереси суспільства, доби, — які віддають публичну опінію або настрій часу, доби. Висловляючи змагання до ідеалу, письменник хоче звичайно перелляти ці змагання на своїх читачів. Таким робом долучається нова прикмета літературного твору: вольовий елемент.

Значіння літератури для нації. Сума літературних творів якогось народу — національна література — найкраще показує нам ідеали та змагання нації або тих чи инших її верховодячих шарів, груп і станів чи то в якійсь окремій добі, чи в цілім ряді історичних діб національного життя. Література — „це немов денник почувань і думок, пережитих народом на довгім шляху його доісторичного й історичного життя, — наскільки це життя відбилося в творах народнього слова, мови, в філософічнім, релігійнім, поетичнім русі“... „Немов денник приватної особи література народу неначе скриває перед нами душу народу, його затаєні думки й почування, котрими він жив протягом віків, показує нам, що думав і почував народ або окремі його шари в той чи инший момент своєї історії, чим жив і кормився духово, до чого змагав“ — влучно зясовує значіння рідної літератури для народу Архангельський.

Життя нації й її література. Тому, що література безпосередно відбиває внутрішнє життя народу, вона живе й розвивається в тіснім звязку з загальними умовами народнього життя: історичними подіями, які переживає народ, загальним характером доби, ступнем народньої культури, освіти, побутовими окремішностями, різними міжнародніми відносинами та впливами, внішніми умовами суспільного життя і політичними, економічними та правними відносинами. Життя впливає на літературу, піддає зміст її творам, підсуває ідеї, впливає на настрій письмен-

ника, словом витискає своє тавро на змісті літературних творів. Залежна від загального ходу національної історії і суспільного розвитку, література підлягає змінам з одного боку, але з другого вона сама дуже впливає на хід історичного життя нації.

Історія літератури. Головним змістом гарної літератури треба вважати людську думку, що тісно сплива́ється з почуванням. Гарна література — це цілість тих творів слова, котрі в живих образах і картинах висловляють усі мистецькі прояви думки-почування якогось народу. Історію літератури назвемо в такім разі науку, що студіює літературні твори в їх ґенетичній послідовности, досліджує їх мистецькі форми й ідеї. Історія літератури студіює і поясняє факти, вона дає вияснення, як повстав якийсь твір, як означився якийсь напрям, наскільки вірно в літературних творах висловлені настрої доби. Історію літератури нації треба розглядати від найперших початків її як дитинну біоґрафію людини, в котрій тому важні для нас всі малі переживання, що вони вказують на її будучий розвиток. Життя кождої окремої людини це повторення еволюції того народу, до котрого належить людина. Все пережите предками протягом багатьох віків культури лишається в спадщині грядучим поколінням.

Історія літератури тісно звязана з історією і філософією, а головно з філологією. Філологія — це кождочасний національний сполучник історії мови, етноґрафії й історії літератури. З другого боку разом з иншими науками про людину історія літератури входить в історію культури як одна з її складових доктрин. Уся історія всесвітньої літератури — це постепенне розкриття змислу людського життя. В такім розумінні історія літератури — це частина великої історії духа, котру можна назвати філософією.

II. Поділ історії української літератури на доби.

Стара і нова література. Історію української літератури ділимо на три доби: давню, середню і нову. Одначе нову добу, розпочату невмірущим Іваном Котляревським, з народньою мовою як літературною, з новими родами літератури й формами її, з приложенням її до европей-

ського літературного розвитку, можна протиставити тільки давній і середній добі як одній цілости, з їх книжньою мовою як літературною, з їх духом і змістом, з причисллюванням до історії літератури таких творів, яких не бере під увагу історик нової доби української літератури.

Розмеження давньої і середньої доби. Українську літературу до Котляревського розмежовує кінець XV в. на дві нерівні доби. Перша з них обіймає шість віків, від X до кінця XV в., а друга три століття, від початку XVI до кінця XVIII в. У звязку з переважаючими впливами на українську літературу — византійськими впливами в давній добі, а західно-европейськими в середній добі — стоїть і українська книжня літературна мова: церковно-славянська в давній добі й вироблена на церковно-славянській основі з примішками живих говорів і елементами польщини славяно-українська мова в середній добі.

Середня доба має всі прикмети перехідної доби: і в мові тодішніх літературних творів боротьбу живої мови з книжньою, і в звязку з цим в змісті творів, коли більшости друкованих творів письменства протиставити такі задержані в рукописах літературні твори, як інтермедії, вірші, пісні й писання Некрашевича.

На переломі XV й XVI вв. шукаємо тому розмеження давньої і середньої доби, що на той час припадає багато фактів політичного й культурно-літературного характеру, які мали рішаючий вплив на розвиток українського літературного життя. З невдатним заговором Глинського щойно з початку XVI в. покінчилися проби привернення політичної незалежности України. Розшматкування її живого тіла між Литвою й Польщею було запечатане. Зносини України з західньою Европою стали дуже близькі. На Україну був відкритий шлях для европейських впливів узагалі та зокрема для того умового й релігійного руху, котрий хвилював тоді всією Европою. Цій близькости України до західньої Европи й завдячуємо перші кириличні друки церковно-славянських книг з друкарні Швайпольта Фіоля в Кракові з 1491 р. Правда, друкарь по кількох виданнях мусів утікати на Угорщину перед гнівом ревних польських католиків, але дорога була показана й наслідувачі по двох десятках літ знайшлися.

На переломі XV в. й на порозі XVI в. бачимо сильніший приплив живої української мови в церковно-славянських рукописах і навіть переклади Святого Письма на буцімто народню або зближену до народньої мову (псалтирі, учительні евангелія, Пісня пісень). Під кінець XV в. ясно зазначилося окреме літературне обличчя українських і білоруських земель з одного боку й Московщини з другого, х ч усі ті землі розвивали своє дальше літературне життя на літературних традиціях київської держави. Звязок українських і білоруських земель з західньою Европою з одного боку й замкненість в собі Московщини та національний, чисто московський характер її літератури з другого зробили останню українцеві далекою і чужою духом, настроєм і ідеями. Вкінці ще одна річ велить шукати межі двох періодів української літератури на переломі XV в., а саме повстання козаччини при кінці XV в. й рівночасне народження козацького эпосу — думи.

Розмеження середньої і нової доби. Коли історики літератури неоднаково розмежовують середній період української літератури від давнього періоду, щодо розмеження нової і середньої доби панує між ними однозгідність. На порозі нової доби ставиться видання перших трьох пісень перелицьованої Вергиліївої Енеїди Івана Котляревського. Таким робом рік 1798 починає третю добу української літератури в живій українській мові.

І хоч щодо матеріялу, тону, мотивів і способу оброблювання предмету Котляревський мав підготований ґрунт попереднім розвитком української літератури, проте він виявив у своїй Енеїді такий великий літературний талант, таке знання української мови, таке знання душі українського народу та його побуту, він влив у свою перелицьовану Енеїду стільки любови до свого народу, що при читанні Енеїди відразу відчуваємо сильний свіжий подув, новий напрям, новий шлях літератури, нову її добу.

Невмируще діло Івана Котляревського та могутні наслідки живих творів у ріднім слові для української нації поетично змалював Михайло Старицький у віршу На спомин Котляревського:

Повстав ратай слова, наш славний співець,
дав струни нові тій бандурі, —

і пісня по краю з кінця у кінець
знялась серед посвисту бурі,
збудила другі голоси і гуртом
зложився величний псалом.

Як сонце у надрах і моря й землі
пробуджує твори живущі,
так ріднєє слово у рідній землі
викликує сили немрущі;
скриляє воно і єднає братів, —
і падають скови рабів.

ДАВНЯ ДОБА
УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ

I.

Основи давньої доби української літератури.

1. Христіянство.

Поява літератури на Україні. Як у всіх инших славянських народів, так і в українського прийняття христіянства творить заразом і початок письменства. Христіянство принесло з собою на Україну новий світогляд, замкнений у великім числі словесних памятників. Таким робом разом з христіянством появилася на Україні й письменність і література, в якій найкраще відбився христіянський світогляд.

Як у всіх инших славянських народів, так і в українського не було письменности перед прийняттям христіянства. Тому христіянство, приносячи письменність на Україну, було в силі витиснути на ній своє виразне тавро; звідсіль походить переважний духовний характер найдавнішого українського письменства.

З христіянством і письменством прийшла на Україну нова культура. Тут вона зустрілася з нижчою, місцевою, і увійшла в довгу й завзяту боротьбу з нею. Протягом цієї боротьби христіянська культура придавила або перетворила місцеву й сама поволі підпала змінам в залежности від ґрунту, де хотіла закорінитися.

Леґенда про св. Андрія. На порозі історії заведення христіянства на Україні зустрічаємо леґенду про проповідь апостола Андрія на київських горах. Такі леґенди мають усі народи про початки своєї церковної і державної історії. Наша леґенда безумовно українського походження; зберіг її наш Початковий Літопис. Вона оповідає, що з Греції йшов шлях через Україну Дніпром і далі на пів-

ніч до Балтійського моря, до варягів, а звідти морем до Риму. Проповідуючи Христову віру на чорноморськім побережжі, апостол Андрій прийшов раз з Синопу до Херсону Таврійського або Корсуня, де довідався, що недалеко находиться гирло Дніпра. Він бажав дістатися до Риму й вибрався над гирло Дніпра, щоб на його хвилях вирушити в дальшу дорогу. Коли на байдаках плив у товаристві своїх учеників вгору Дніпром, раз припадково задержався на нічліг при березі під горами, на яких опісля побудували Київ. Уставши на другий день вранці, апостол вказав своїм ученикам на гори та сказав: „Чи бачите ті гори? Погляньте, бо на цих горах засіяє ласка божа, на них буде побудоване велике місто й Бог виставить на них багато церков". Потім апостол вийшов на гори, поблагословив їх, помолився і поставив хрест на тій горі, де пізніше заснували місто.

До цього місця леґенда має на ціли прославлення Києва. Її продовження й закінчення не вільне від гумористичного елементу. Вона висміює великоруський Новгород з його лазнями, про які в такім самім тоні оповідає св. Андрій в Римі, осягнувши ціль своєї подорожі. Оповідаючи як про щось можливе про неприродну й неправдоподібну подорож св. Андрія з Корсуня через східню Славянщину до Скандинавії й далі морем до Риму, українська леґенда хоче доказати, що українське христіянство має свій початок так само від апостолів, як інші церкви, котрі цим хваляться. Правда, апостоли не завели самі христіянства на Україні, але один з них, св. Андрій, відвідав і поблагословив нашу рідну землю.

Прийняття христіянства. Леґендарним матеріялом оповиті також початки христіянства на Україні за історичних часів. Згадати б напр. леґенди про хрещення св. Ольги в Царгороді, про те, що до Володимира Великого приходили посли від різних народів і предкладали йому прийняти їх віру, або про те, що Володимир посилав своїх послів, щоб на місці оглянули різні віри. До речі — оповідання з послами по всякій правдоподібности грецького походження; воно має на ціли доказати, що українці вибрали найкращу віру.

Переходячи від леґендарного на науковий ґрунт, треба сказати, що про поширення християнства в українських землях в доісторичних часах не знаємо нічого певного. Деякі учені припускають, що тоді християнство поширювалося від греків між двома українськими племенами: тиверцями й уличами, які жили над долішнім Дністром і від Дністра до долішнього Дунаю. Менше правдоподібна річ, що воно поширювалося між київськими полянами в доісторичних часах. По заснуванні київської держави на службу великих князів зявилися варяги-християне. За Ігоря було їх так багато в Києві, що вони утворили з себе цілу релігійну громаду, побудували церкви й подбали про священиків. Варяги почали проповідувати християнство між князями та їх окруженням і навернули на Христову віру Ігоря та його жінку Ольгу. В договорі Ігоря з греками з 945 р. згадується церква Іллі в Києві; в ній українські християне зложили присягу при робленні договору. Цей факт показує, що вже за Ігоря християнство здобуло собі признання київського поганського уряду й вибороло собі рівноправність з поганською релігією.

Таким робом хрещення Володимира з 988 р. це тільки символ хрещення усієї України, важний і урочистий масовий акт, що притьмив собою попередні поодинокі переходи на християнство. Володимир Великий вів переговори з Византією в справі прийняття такої форми християнства, яка не грозила б політичною залежністю. Коли переговори з греками розбилися, він звернувся в цій справі до болгарської держави Самуїла. Остання мала тоді свій власний охридський патріярхат і могла предложити лекші умовини Володимирові ніж Византія. Тодішні українсько-болгарські взаємини потверджуються християнськими іменами тих дітей Володимира Великого, котрі вродилися уже по його хрещенні. Борис і Гліб одержали при хрещенні імена Романа й Давида, Романа — в честь болгарського царя Романа, і Давида — в честь його старшого брата Самуїла. Бодай таке говорить нова гіпотеза.

Постановивши прийняти сам християнство, Володимир Великий задумав навернути на Христову віру й цілу свою державу. Піддавав йому це його обовязок як новонаверненого християнина й дійсна державна необхідність дикту-

вала це йому як голові держави. З причини недостачі проповідників нової віри довершував він великого діла постепенно. В міру того, скільки найшлося болгарських і грецьких духовників на Україні, він приступив до охрещення киян і населення инших центрів київської держави, а потім і місцевостей, далі положених від Київа, й инших осередків.

2. Два типи християнства.

Західне або римське християнство. В часах, коли християнство прийшло на Україну, воно не було вже одноцільне, але під впливом різних культурно-історичних обставин розпалося на два типи: східне або грецьке й західне або римське. Причини цього розділу треба шукати в розпаді спільної европейської культури ще в давніх часах на дві частини: західню, з її осередком Римом, і східню, з її центром зразу Атенами, пізніше Царгородом. Адрійське море розмежовувало обидві частини.

В основу західнього християнства лягла римська культура з латинською мовою. На його чолі стояв папа, що уважав себе одиноким справжнім головою усього християнства. Західнє християнство поширилося на всі ті держави, котрі повстали на руїнах бувшої римської держави. Вироблена за римських часів єдність політичної влади перейшла на духовну владу під проводом папи в Римі. А що окремі держави, які повстали з руїн римської імперії, були перейняті спільними римськими традиціями, легко прийшлося Римові як осередкові західнього християнства довести до релігійної єдности цих держав. Ця релігійна єдність заступила тепер давніше державно-політичне обєднання.

Одначе в міру того, як римська церква поширювалася в західно-европейських державах, до головної основи західнього християнства — римської культури прилучався світогляд тих романських і германських народів, серед котрих поширилося західнє християнство.

Східнє або грецьке християнство. Наслідком такого процесу західнє християнство ставало щораз складнішим і тим самим щораз більше віддалялося від східнього або грецького християнства. В основу цього останнього увій-

шла східня, грецька культура з грецькою мовою, з великими багатствами давньої грецької та східньої культури. Східнє християнство не признавало проводу папи над усім християнством, навпаки було тої гадки, що воно само найчистіше зберігло всесвітні засади первісного християнства.

Відношення між церквою і державою тут уложилося инакше. Протягом віків церковна влада підчинилася тут поволі державній. Вкінці залежність духовних властей від світських стала така велика, що із зміною цісарів Византії змінялися її патріярхи, а патріярх, вигідний одному імператорові, не міг полишитися на своїм місці за його наслідника. Таким робом у Византії витворився тісний союз між державною і церковною владою. В цім союзі світська влада мала рішучу перевагу над церковною. Та з другого боку й церковна влада мала з цього користь. Спираючися на владу цісаря і на тісні звязки з окремими східніми християнськими церквами, византійський патріярх уважав себе вищим від папи й одиноким справжнім представником всесвітньої християнської церкви.

Словом — під впливом різних обставин і умовин зложився зовсім инший характер східньогс християнства, як західнього. Цей характер став тим відмінніший, що грецька основа византійського християнства прийняла в себе світогляд Сходу й тих народів, серед котрих поширилося византійське християнство.

Византійська культура. Україна прийняла східній тип християнства й тим самим пристала до византійської культури та заявила свою приналежність до східнього світу. Яка ж була це культура, котру могло дати Україні византійське християнство? В X ст., коли Україна прийняла християнство, Византія щойно пережила свою блискучу добу. Під культурним оглядом стояла вона високо, навіть мала перевагу над західньою Европою. Византійська християнська культура й література продовжала та перетравлювала дуже багаті засоби давньої греко-римської культури й літератури, перших часів християнства та старовинної культури азійського Сходу. Находячися в осередку середновічної культури між Европою, Азією й Африкою, Византія стала посередницею між Азією й Европою. Тому

вивозячи свої вироби на північ шляхом „із варяг в греки“, Византія не тільки познайомлювала Україну з власною культурою і літературою, але й передавала східні мотиви українському письменству й українській устній словесности. Одну несимпатичну рису, хоч і спільну західньому християнству, мала византійська християнська література; вона рішуче відкидала не тільки всяку иншу нехристіянську літературу без огляду на її зміст, але навіть християнську західню, хоч була вже дещо ласкавіша для неї. В найкращім разі перетравлювала чужу літературу як матеріял для своїх цілей.

Ця риса нетолеранції супротив якогось иншого письменства у византійській літературі поясняє нам, чому так слабо відбилася поганська українська устна творчість в нашім найдавнішім письменстві. Не признаючи чужого національного світогляду, східне християнство накидало всім народам, наверненим на нього, византійський світогляд. Була це перерібка жидівсько-християнського світогляду, сполучена з пробою примирення його з деякими вислідами давньої грецької науково-філософічної думки.

3. Народини церковно-славянської літератури.

Зародок славянської літератури. Византійський вплив доходив на Україну не тільки безпосередно, але ще в більшій мірі посередно — через Південну Славянщину. У славян появилося християнство в IX і X вв., себто тоді, коли різниця між обома типами християнства, східнім і західнім, стала така велика, що близьким видавався їх повний розрив. Найперше появилося християнство на тих землях, де стикалися з собою західній—латинський і східній—грецький світи, в першій мірі у західніх славян: моравян, чехів і предків сьогоднішніх словінців.

Славянська письменність і література зародилася шляхом боротьби за славян між Византією і західніми католиками. Її підвалиною стала епохальна діяльність ґеніяльних братів Кирила й Методія. Їх обох вислала Византія з проповідю християнства до Моравії й Панонії, князі яких звернулися в тій справі з проханням до Царгороду 862 р. Моравія й Панонія обєднали славянські племена на території сьогоднішньої Чесько-словацької Республики

й далі аж до берегів долішнього Дунаю, де межували болгаре. Вони вибороли собі незалежність від німців і в зближенні до Византії шукали опори проти політичних і ґерманізаційних зазіхань, з якими виступали проти них колишні німецькі васали.

Походження і освіта Кирила й Методія. В намірах Моравії й Панонії відограла велику ролю болгарська мова, зрозуміла для західніх славян, бо різниця між їх мовами й болгарською була тоді не така велика, як тепер. Болгаре жили також в Македонії аж по Солунь з його мішаним болгарським і грецьким населенням, що знало ці обидві мови. Звідсіль і зрозуміле знання болгарської мови у синів високого урядника в Солуні Льва: Кирила (світське імя Констянтин, 827—869) і старшого від нього Методія. Останній одержав домову освіту та вступив до військовоі служби. По кільканадцятьох літах покинув її й постригся в черці в однім з грецьких манастирів у Малій Азії. Молодший уже в дитинстві звернув на себе увагу своїми великими здібностями. Задля них дістався до придворної школи в Царгороді, де вчився разом з царевичем Михайлом. Саме тоді утворився під проводом знаменитого ученого Фотія гурток освічених людей в Царгороді, що студіювали твори отців церкви та грецьких і римських письменників. Під провід Фотія дістався і Кирило, що дуже пильно віддався літературним, філософічним і математичним студіям. Хоч мав відкриту перед собою блискучу карієру, все таки не пішов тим шляхом; високий ідеал християнства, справжній порив до апостольства велів йому висвятитися на священика й стати бібліотекарем при церкві св. Софії, а пізніше вступити до манастиря. На вперті прохання приятелів покинув його й вернув до Царгороду, де став учителем філософії; тому й одержав у потомства назву Філософа. В Царгороді взяв участь у спорах з іконоборцями й магомеданами. Потім відбув подорож до Малої Азії, де познайомився і з магомеданством і з перекладами Св. Письма та богослужебних книг на сирійську мову.

Солунські братя на сьогоднішній українській етнографічній території. Коло 858 р. приїхало до Царгороду посольство від хозарів з проханням прислати їм ученого

богослова. Цісарь Михайло III і патріярх Фотій вислали туди обох солунських братів. В дорозі задержався Кирило в Корсуні недалеко Севастополя і студіював жидівську мову. Панонські житія солунських братів оповідають, що Кирило найшов там Євангеліє і Псалтирю, писані „руськими буквами“, та стрінув людину, що говорила „руською мовою“. Кирило почав з ним розмову й досить швидко присвоїв собі „руську мову“. Потім зайнявся її граматичним дослідом, порівнюючи її букви, самозвуки та співзвуки з своєю мовою, і швидко почав читати „руською мовою“ та пояснювати прочитане.

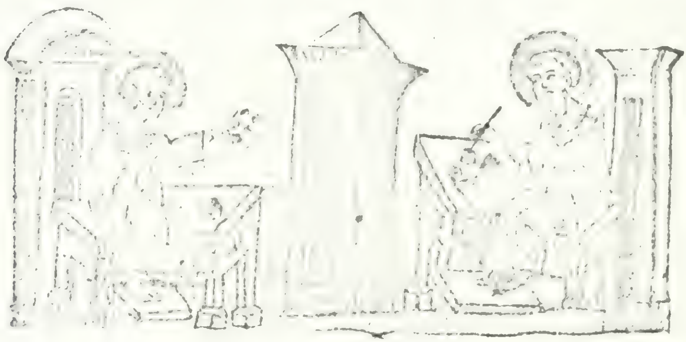

Фреска манастиря св. Кирила: Святий Кирило проповідує праву віру.

Більшість учених бачить в особі „руської людини“, яку Кирило зустрів у Корсуні, варяга або ґота. Припустити доволі розвинену письменність в українців, тим більше в инших східніх славян, перед заведенням християнства не позволяє факт, що не маємо її сліду до кінця X в., коли у нас появилася кирилиця. Все таки ця вістка догоджувала національній амбіції. В Палеї маємо ще такий додаток до цієї вістки: „І хай буде відомо всім народам і всім людям, що руська мова ні звідки не прийняла цієї святої віри, й руське письмо ніким не показане, тільки самим Богом Вседержителем... І руське письмо явилося Богом дане в Корсуні русинові, а від нього навчився філософ Констянтин. Тойже муж русин був благовірний, постом і чеснотою приєднався до чистої віри, і він один з руської мови явився насамперед християнином, і не відомо нікому, звідкіля це“. Такий висновок зробив українець з слів панонського житія. Не підозрівав, що ці

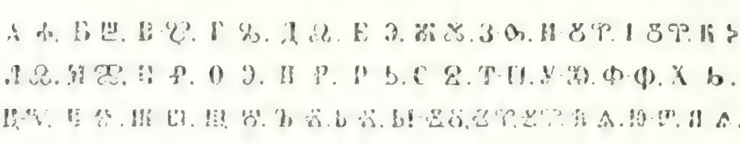
слова житія могли появитися просто на доказ філологічного таланту Кирила, як що взагалі ці слова не є пізніша вставка на українськім чи східно-славянськім ґрунті.

Славянська азбука. Проповідь між хозарами (між гирлами Дону й Волги) була для обох братів практичним підготовленням до праці, яка ждала їх в Панонії й Моравії по їх повороті від хозарів до Риму. Славяне тих земель

Мініятюра з Радивилівського списка літопису до оповідання про винайдення славянських букв Методієм і Констянтином.

прийняли вже християнську віру від німецьких і італійських місіонарів. Тому богослуження відбувалося у них на незрозумілій їм латинській мові. Для успішної пропаґанди браття задумали дати їм християнське богослуження і Св. Письмо в славянській мові. Думали, що мова західніх

Ключ до глаголиці.

славян таж сама, що болгарська. Отже постановили переложити найважніші богослужебні тексти на туж мову.

Треба було передовсім утворити славянську азбуку, чого й довершив Кирило 863 р. Це була кирилиця. З тридцятьвосьми букв цієї азбуки двадцять чотирі запозичив Кирило з грецького уставного, так званого „літурґічного“

письма, що його греки уживали тоді для богослужебних книжок. З решти букв деякі пригадують східні азбуки, як напр. букви ц, ч, ш, щ мають без сумніву звязок з буквами жидівської азбуки.

Частина учених думає, що Кирило винайшов не кирилицю, а глаголицю; вона повстала через перероблення грецького скоропису.

Переклад Св. Письма. Уложивши азбуку, Кирило піднявся перекладу того, що уважав найнеобхіднишим для своєї цілі, отже головних молитв, ектеній, богослужебного Євангелія, Апостола й Паримійника. Ці переклади давали можність відправляти богослуження на славянській мові. Крім того браття переложили Псалтирю і може дещо з церковних правил так званого Номоканона Івана Схоластика. Таким робом Кирило й Методій положили основи під славянське письменство на тодішній болгарській, пізнішій церковно-славянській мові.

Діяльність у Панонії й Моравії. Обидва брати знаменито доповнялися в новій праці. З них Кирило був талановитіший і більше освічений, не тільки в теології, але й загально. Перейнятий високим ідеалізмом, Кирило щиро й гаряче віддався улюбленій праці, а Методій, менше талановитий і менше освічений, за те з більшим практичним змислом ніж у брата, вмів переводити в діло те, що задумав Кирило.

Особисті прикмети проповідників, їх місіонарський досвід і славянське богослуження — все те було запорукою гарних успіхів праці Кирила й Методія. Христіянство швидко почало поширюватися в Панонії й Моравії. Занепокоївся цим Рим. Уважав, що поширюючи свій вплив на західніх славян, Византія вдирається в ту сферу, котра належала під юрисдикцію Риму. На зазив папи вибрався Кирило з братом до Риму, щоб пояснити перед ним ті обвинувачення, котрі посипалися на обох братів з боку місцевого католицького духовенства. Та коли брати були ще в дорозі до Риму, помер папа, що був противником Кирила та славянського богослуження. Його наслідник подивився на справу иншими очима та признав славянське богослуження.

Для дальшої праці вернувся до Моравії тільки Методій, іменований папою моравським архиепископом. Кирило вмер в Римі, де й поховали його. Обставини теперішньої праці Методія стали дуже тяжкі. Рим швидко змінив своє становище й політику супроти Моравії. Правда, не переслідував Методія відкрито, але заохотив місцеве католицьке духовенство вести з ним безоглядну боротьбу. Методій пересидів навіть кілька літ у вязниці й, ослаблений боротьбою, умер 885 р. Обидвох їх православна церква признала святими.

Упадок східнього християнства серед західніх славян. Назначений наслідником Методія моравянин Горазд не був прийнятий і в рік по смерти Методія найближчі його ученики в окруженні вояків мусіли опустити Моравію й Панонію. Більша частина з них дісталася через Білгород до Болгарії, де їх сердешно прийняв царь Борис-Михайло. Инші вирушили до Сербії й Хорватії. Таким робом рознесли вони справу святих солунських братів по всьому славянському полудні.

Дальші ученики Методія лишилися в Моравії та продовжували діло попередників аж до упадку моравської держави під напором сусідів. Вони саме позіставили по собі літературно-написані панонські житія солунських братів, основні джерела відомостей про життя і діяльність Кирила й Методія. Їм приписують також уложення церковних служб Кирилові й Методієві на зразок подібних служб грецької церкви.

Довго велася боротьба за славянську мову в богослуженні. Коло 150 літ вона вдержалася в Моравії і Панонії, опісля в чеській Празі у вишеградськім замку почала „цвісти славна наука славянської мови". Там одержав свою освіту св. Прокіп. По нім прихильники церковно-славянської мови в богослуженні мусіли опустити Чехію. Їм завдячуємо два оповідання про св. Вячеслава Чеського й переклад Бесід на Євангеліє папи Григорія Великого.

Те, що написано церковно-славянською мовою в Моравії й Чехії, у великій частині перейшло до католиків хорватів і православних сербів та болгар.

4. Болгарська література.

Ученики Методія в Болгарії. Приневолені опустити Панонію і Моравію, найближчі ученики Методія перенесли свою діяльність до Болгарії, де радо прийняв їх царь Борис. Болгаре — кочовничий народ тюркського походження; завоювавши тубільне славянське населення, болгаре самі зславянщилися і заложили свою державу ще в другій половині VII в. Коло 865 р. прийняли вони за царя Бориса християнську віру з Византії з грецьким духовенством і богослуженням. Побоюючися слідом за культурною перевагою Византії і політичної, болгарський царь пробував звязати болгарську церкву з західньою, але його зусилля не повелися.

З тим більшою радостю прийняв Борис моравських вигнанців: Горазда, Климента, Саву, Наума й Ангеларія. Вони принесли туди славянське богослуження в противагу грецьким впливам на болгарів. Завдяки їх праці запанувало в Болгарії вповні славянське письменство. Їх писання докінчили вироблення офіціяльної форми церковно-славянської мови й письма.

Золотий вік Симеона. Ученики Методія забралися з такою пильностю до праці, що вже за Борисового наслідника Симеона (893—927) наступила золота доба болгарської літератури. Симеон жив у молодости як закладник при византійськім дворі. Там одержав гарну освіту, вивчився добре грецької мови й риторики. А коли вступив на трон, доложив усіх зусиль, щоб під культурним оглядом зрівняти болгарів з греками. Тому щиро опікувався літературою і сам брав участь у ній, заснував бібліотеку й зібрав коло себе гурток перекладчиків, правдоподібно під проводом Івана Ексарха. Тут перекладалися з грецької мови на болгарську писання византійської літератури. Звідсіль виходили поручення в справі перекладів намічених писань до тих учеників Методія, котрі жили далі від столиці або й поза межами Болгарії. Симеон винагороджував перекладчиків за їх працю і добував для них найпоправніші списки.

Перекладне письменство. Не всі перекладчики знали однаково добре мову, на яку перекладали, себто болгар-

ську, та з якої перекладали, себто грецьку. Крім того вони жили в різних місцевостях Болгарії і навіть поза її межами. Звідсіль походить різниця в їх перекладах. Найбільше число перекладів довершив гурток при Симеоні. Число перекладених творів на церковно-славянську мову було при кінці X в. дуже велике. В кращім або новім перекладі появилося Святе Письмо. Для ліпшого зрозуміння його переложено ряд толковань. З церковних співів і молитв переложено сливе всі ті, котрі були в уживанні византійської церкви, а крім того й деякі толкования на них. В дуже великім числі поперекладано твори церковної проповіди та христіянських поучень. І так переложено оригінальні, перероблені й наслідовані слова Івана Золотоустого, що їх частина містилася в збірниках: Учительне Євангеліє, Златоструй й Андріятіс, — далі проповіди й поучення Григорія Богослова з одним толкованням на них, Василія Великого, Івана Дамаскина, Епіфанія Кипрського (деякі по два рази), Кирила Єрусалимського, подані в збірнику, дуже популярнім на Україні (Паренезіс або Паренетікон), Єфрема Сирина, Антіоха (Пандекти) й инших. Іван Ексарх переложив у скороченні Богословіє Івана Дамаскина. Появилися переклади: Лієтвиці Івана Лієтвичника — про монаше життя, Номоканона в чотирнадцятьох розділах — з поля церковних законів, більшої частини з житій святих, всіх дванадцяти книг Четій-Миней, багатьох апокріфічних творів, що найменше трьох патериків: Синайського, Скитського й Римського, хроніки Гамартола й Малали — з хронографів, відомої у нас під назвою Збірника Святослава христоматії, всяких пророцтв про кінець світу і т. д.

Оригінальна література. Крім перекладів одержала тоді болгарська література також оригінальні твори. Великим літературним талангом для молодої болгарської літератури був Іван Ексарх Болгарський. Назву Болгарського одержав від того, що як намісник грецького архиепископа управляв церковними справами в східній частині Балканського півострова, де жив болгарський царь. Задержалося найменше шість його слів, написаних не для народу, а для царя, вельмож і взагалі освічених людей. Цілий ряд віків тішилися його проповіди пошаною православного світу, а болгарська церква зачислила його поміж святих. Менше

талановитий, за те більше плодовитий був найвизначніший з Методіївих учеників славянин Климент, що жив у західній Болгарії в Охриді, далеко від осідку болгарських царів. Там заснував він манастирь, де лежать його мощі. Свої проповіди писав для простого народу, а коли зближався до способу писання Івана Ексарха, ставав менше самостійним. Доля була ласкава для його писань. Його проповіди дійшли до нас у величезнім числі списків, що називають його звичайно єпископом або єпископом словенським. Як Климента, так і третього письменника золотої доби болгарської літератури Констянтина Болгарського зачислила болгарська церква між святих. Це був ученик Кирила й Методія; зразу став священиком, потім єпископом на полудні в Македонії. Переложив у 898 р. Учительне Євангеліє Золотоустого, де пододавав свої вступи й закінчення, наслідком чого цей переклад довго уважали його оригінальним твором. В 906 р. довершив перекладу слів Атанасія Олександрійського на аріян. Учені догадуються, що писав проповіди, які не дійшли до наших часів.

Характер болгарської літератури. І перекладне письменство й оригінальне надають болгарській літературі X в. переважно духовний характер. Такі твори клясичної грецької літератури, як твори Гомера, Софокла, Платона, Аристотеля і т. д., не були тоді відомі болгарам. Тільки невеличкі відломки клясичної літератури перейшли тоді до південних славян. Переклад Богословія Івана Дамаскина знайомив болгар з філософією, переклад Шестоднева Івана Ексарха з клясичною астрономією й иншими науками. Відділ оригінального письменства був далекий від самостійности. Багата скарбниця болгарської народньої поезії, пісень, казок і леґенд не вспіла навіть полишити слідів у болгарськім письменстві. Воно не згадує ні словом про поганський світогляд болгар і не має жадних оригінальних історичних творів, повістей, житій тощо.

За те за прикладом греків перші болгарські письменники займалися писанням віршів. З них найбільше поширений був 12-складовий політичний вірш, оснований не на чергуванні довгих і коротких складів або на чергуванні наголошених і ненаголошених звуків, а тільки на

числі складів. Риму не було, за те широким ужитком тішився акростих і подібні зовнішні прикраси.

Упадок болгарської літератури. Відомі були у нас два болгарські письменники з найближчого часу після віку Симеона: Петро Чорноризець і Козма Пресвітер. Першому не можна відмовити таланту. Полишив по собі кілька проповідей: про піст і молитву, про спасіння душі, по дочасне життя. Вони пильно читалися на Україні й поза нею в різних збірниках у перерібках і скороченнях. Другий — Козма Пресвітер написав „Слово на еретиковъ и поученіе отъ божественныхъ книгъ", звернене против еретиків богумилів і проти сумних явищ церковного життя тодішньої Болгарії. Воно також находило собі читачів у нас і витяги з нього увійшли в збірники: Пролог і Ізмарагд. Одначе розцвіт болгарської літератури не трівав довго. Вже за Симеонового наслідника Петра византійський вплив узяв гору в Болгарії, а з початку XI в. підпала Болгарія під владу Византії також під політичним оглядом. З утратою політичної самостійности висохло джерело болгарської літератури, — болгарська церква втратила свою незалежність.

Болгарська література як підстава української. Політичну самостійність Болгарії підірвали походи Святослава на грецькі міста на Дунаю й на придунайську Болгарію, коли він зайняв столицю болгарських царів Переяславець. Святослав побідив болгар збройною силою, а Болгарія Україну культурною. Ще заки Україна прийняла офіціяльно християнство, навернені на християнство ґрупи на Україні користувалися правдоподібно церковно-славянськими богослужебними текстами та при помочи їх відправляли у себе богослуження. По прийнятті християнства з Болгарії болгарське перекладне й оріґінальне письменство поплило широкою хвилею на Україну. Можна з певностю сказати, що більшість усього того, що написали солунські браття і їх ученики церковно-славянською мовою в Моравії, Чехії й Болгарії, більшість того, що дала золота доба болгарської літератури й найближчий час по пануванні Симеона, прийшла на Україну й тут стала підставою української літератури. На українськім і взагалі східно-славянськім ґрунті церковно-славянська література

стала своєю, рідною. В ній українці шукали зразків для своїх творів. Це було тим природніше, що мало хто знав грецьку мову, наслідком чого грецькі твори мали зразу тяжкий доступ на Україну.

5. Мова церковно-славянської літератури й письмо.

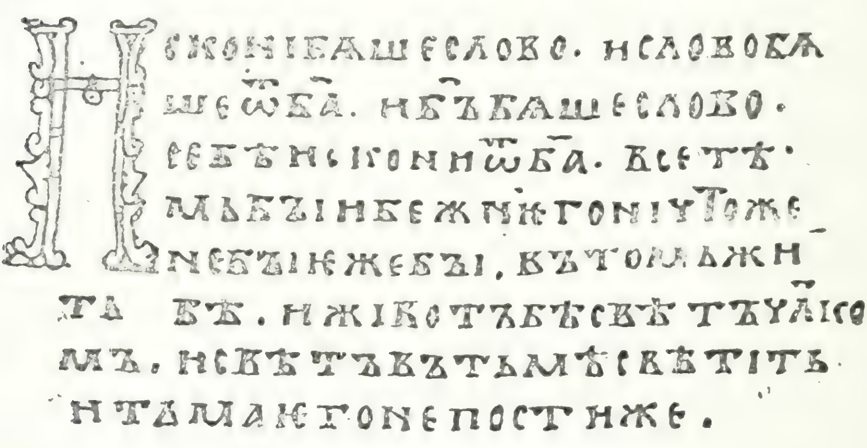
Що таке церковно-славянська мова? Инакше стояла справа з болгарською мовою. Вона була зрозуміла для українців і різниця між нею й тодішньою українською мовою була далеко менша ніж тепер. Солунські браття переклали святі книги на ту мову, котру знали. А вони знали саме солунський говір болгарської мови. Їх слідами пішли й їх ученики. В самій Болгарії в міру того, як вздовж і вшир Болгарії поширювалася болгарська культура, ця мова підпала змінам; тим більші були ці зміни на сербськім або східно-славянськім ґрунті.

Вплив живої мови на церковно-славянську. Під пером українських переписчиків вдиралися в церковно-славянські памятники риси української мови. Бачучи в церковно-славянськім тексті напр. слово ржка з старо-болгарським носовим самозвуком *ѫ*, український переписчик мимоволі під впливом своєї вимови робив помилку проти старо-болгарської ортографії й писав замісць *ѫ* — своє *у* (рука). Так бачимо, що церковно-славянська мова переймала на Україні відразу елементи живої української мови й рівночасно тратила все, що було чуже для українського уха, а її вимова пристосовувалася до живої місцевої вимови. З поширенням письменности, з появою українських оригінальних творів український елемент в церковно-славянських памятках іще скріпився. Так принесена на Україну чужа мова поволі українщилася в своїй фонетиці, хоч як пильнувало духовенство заховати незмінним характер перейнятої для потреб церкви чужої мови. Вплив народньої фонетики на книжню мову бачимо вже в найдавніших українських памятках, напр. в Збірниках Святослава з 1073 й 1076 рр., де змішуються букви: *ѣ* і *и*, *и* з *ы*, *ѫ* і *у* та де по шиплячих співзвуках виступає *о* замісць *е* (жона, чоловѣка).

Східно-славянський тип церковно-славянської мови. Різниці болгарського типу церковно-славянської мови від східно-славянського типу

такі. На місці носових звуків болгарського типу; так званого великого юса (ѫ) й малого юса (ѧ) виступили в східно-славянськім типі чисті самозвуки: *у, ю, я, а* (рѫка — рука, гадаѭ — гадаю, рѧса — ряса). Глухі ъ і ь вимовлялися в болгарськім типі як *ŏ* й коротко стиснене *е*; в східно-славянськім типі вони перейшли на кінці слів у прості знаки, що означали твердість або мягкість попереднього співзвука, а в середині *ъ* перейшло в *о, ь* в *е* (сънъ — сонъ, дьнь — день). Замісць *ра, ла, рѣ, лѣ* в болгарськім типі маємо в східно-славянськім типі *оро, оло, ере, еле* (бразднa — борозднa, класъ — колосъ, брѣза — береза, жлѣза — железа). Це так званий перший повноголос для відрізнення від другого повноголосу, який полягає в тім, що складам *ръ, лъ, рь, ль* в болгарськім типі відповідали в східно-славянськім склади: *ор, ол, ер, ел* (бръзо — борзо, блъгаринъ — болгаринъ, зрьцало — зерцало, срьдьцевѣдьць — сердьцевѣдець). Замісць *є* на початку слова в болгарськім типі прийшло *о* в східно-славянськім типі (єдинъ — одинъ, єлень — олень). Перед *j* мягчилося *д* в болгарськім типі в *жд*, в східно-славянськім в *ж*; *т* перед *j* давало в болгарськім типі *шт* (*щ*), в східно-славянськім *ч* (виждѫ — вижу, свѣшта — свѣча). Болгарська мова різнилася від східно-славянських і багатним засобом деклінаційних і конюгаційних форм, а крім того відмінною складнею, яка підпала під сильний грецький вплив.

Український тип церковно-славянської мови. Але й на східно-славянськім ґрунті церковно-славянська мова не була однакова на всій

Галицьке Євангеліє з 1144 р.

території східнього славянства. Відразу, як тільки почали тут поставати свіжі списки з готових перекладів, продерлися в неї на Україні характеристичні прикмети української мови, у великоросів їх мови, а дещо пізніше в білорусів прикмети білоруської мови. Українські памятки церковно-славянської мови відрізняються тим

в XI—XV вв., що тут маємо змішування букв *ѣ* і *и* (въ вѣри — в Збірнику Святослава з 1073 р.), змішування *и* з *ы* (неправьди — тамже), змішування *е* і *у* (оучиненъ і въчиненъ — в Збірнику Святослава з 1076 р.), нахил до усилювання ння *зъл* в *зол* (золоба — тамже), заміну звука *е* в *о* по шиплячих і *j* перед твердим складом (чоловѣка — в Збірнику Святослава з 1073 р.), нахил твердого *р* до мягчення і мягкого *р* до ствердіння (Навъходоносорю, цару); крім того маємо *же* замісць *жд*, *о* зам. *е*, тобѣ, собѣ зам. тебѣ, себѣ, *ы, и, е* по *ж, ч, ш, щ*, закінчення 1 відм. мн. іменників на *-ове*, окінчення приказового способу на *-ѣмъ, ѣте* зам. *-имъ, ите*, закінчення 1 ос. мн. на *-мо* й таке инше.

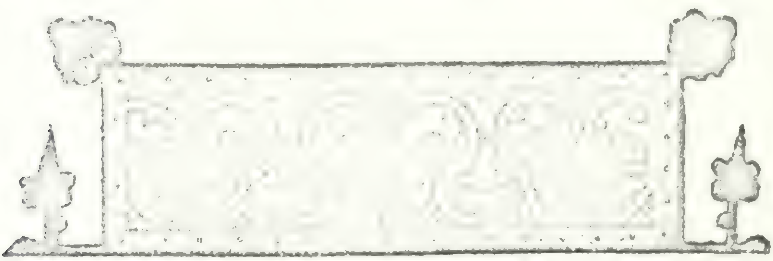

Найстарший кириличний напис у Києві: Тайна вечеря в соборі св. Михаіла.

Український тип церковно-славянськоі мови задержався в таких найдавніших памятниках: двох Збірниках Святослава з 1073 й 1076 рр., в 13 словах Григорія Богослова кінця XI або початку XII в., в Галицькім Євангелію з 1144 р., в Кристинопільськім Апостолі XII—XIII вв., в Галицькім Євангелію 1283 р. поповича Евсевія, в Галицькім Євангелію з 1266—1301 рр., в Холмськім Євангелію з XIII—XIV вв., в Пандектах Антіоха з 1307 р., в Бучацькім Євангелію XIV в., в Луцькім Євангелію XIV в., в Путенськім Євангелію XIV в. й багатьох инших наших памятниках, тим численніших, чим вони пізніші.

Письмо. З болгарською літературою прийшла на Україну й тут загально прийнялася та славянська азбука, котра дістала назву кирилиці. Для випадкових цілей уживали в нас і глаголиці; головно служила вона в роді криптографії — тайнопису. Найдавніша форма кирилиці на українськім і взагалі східно-славянськім ґрунті є уставне

письмо. Його характеристична риса є квадратовість, себто кожду букву, написану таким уставним письмом, можна обвести квадратом. З огляду на дорожню матеріялу та на зріст потреби книжок букви цього письма почали витягатися догори та звужуватися з боків. Так повстало пізнє уставне письмо. Від XIV в. датується нова доба письма, так зване півуставне письмо, менше дбале, з буквами над рядками та з титлами. В змаганні до щораз

Заставка: ростинні й геометричні окраси (з Остромирового Євангелія).

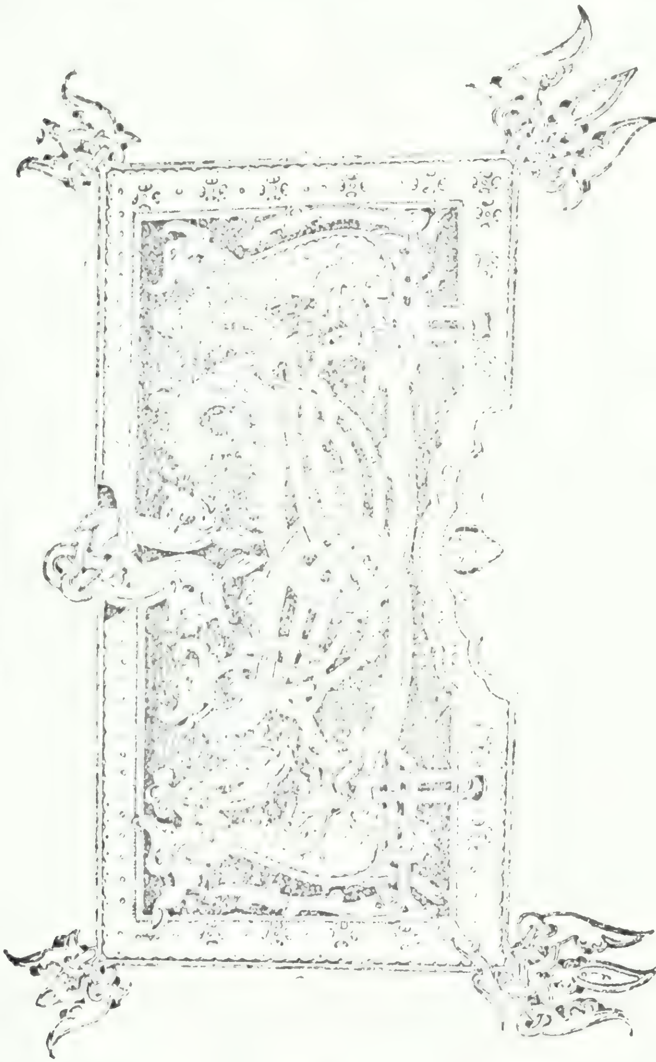
більшої швидкости виробився в XV—XVI вв. скоропис. В попередніх стадіях розвитку кириличного письма кожда буква писалася окремо. В скорописі букви заокруглюються, щоб було легше писати, зближаються і сплітаються, бо писарь, щоб зискати на часі, не відриває пера від паперу й пише букву за буквою. Опісля через світське (гражданське) письмо, взороване на західно-европейськім письмі, доходимо до теперішнього скоропису.

Окраси рукописів. Наші предки дуже дбали про красу своїх рукописів і прикрашували їх заставками, розмальованими початковими буквами (ініціялами) й мініятюрами. Орнамент заставок з бігом часу змінився. В звіриннім орнаменті сплітаються з собою фантастичні звірята й птахи, ґеометричний орнамент перейняли ми від греків, а в XVI в. появляється ростинний орнамент під західнім, головно італійським впливом.

6. Справа літератури в передхристіянській добі.

Відсутність письменности. Заки болгарське письменство прийшло на Україну, не було тут письменности; **для**

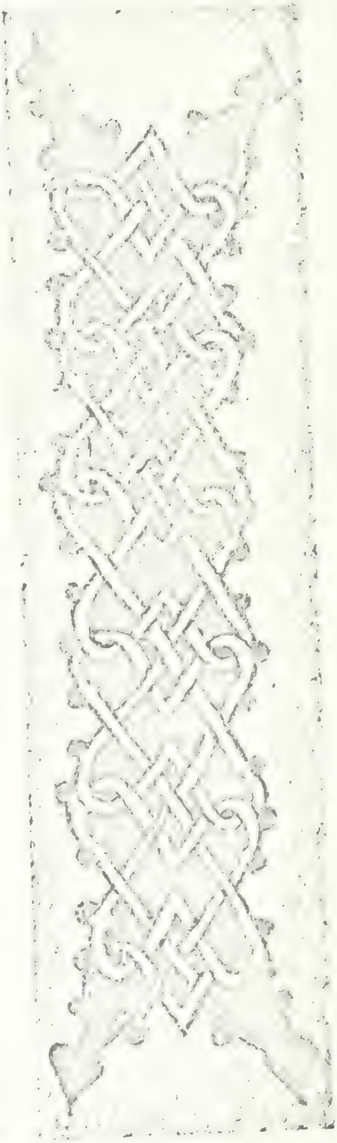
практичних цілей уживали правдоподібно грецького письма або „черт і різ“. Останнє можна припускати на підставі того, що болгарський письменник X в. монах Храбр

Орнамент рукопису XIV в.

оповідає у своїм „Сказаніи о письменехъ словенскихъ“. З оповідання виходить, що воно написане за життя солунських братів. Заки Кирило винайшов азбуку, говорить Храбр, славяне не знали письма, але яко погане „чертами и рѣ-

зами читаху и гадаху". І так було багато літ, аж Кирило винайшов славянську азбуку. Далі Храбр боронить права славян на свою азбуку й літературу.

Заставка рукописного Євангелія XV—XVI в.

Устна словесність. Не знаючи письменности, мали наші прапрадіди твори свого розуму й фантазії, що в них виявили свою духову діяльність. Це була традиційна, устна словесність, що не потребувала письменности, бо передавалася від уст до уст, від покоління до покоління. Була у нас тоді дуже багата скарбниця народньої поезії: обрядові пісні в честь коляди, так звані колядки — з мітичним змістом, пісні назустріч весни, русальні, купальні, обжинкові й т. ин., побутові пісні, як: весільні, родинні, похоронні й инші, були замовляння, казки, загадки та приповідки.

З появою христіянства устна словесність мусіла увійти у відношення до христіянського письменства. Вислід цього взаїмного ділання і пізніших впливів представляє та устна словесність, твори котрої маємо в теперішніх часах закріплені письмом. Текстів тої устної словесности, котра була в українського народу перед прийняттям христіянства, не маємо. Одначе знаємо, що в ній були ті форми, котрі й тепер є в нашій устній словесности. Докази цього подає нам

наше найстарше письменство. Вказівки на весільні обряди маємо в Поученні Володимира Мономаха; він просить прислати невістку, жінку померщого сина, щоб разом з нею оплакати смерть улюбленого сина немов у заміну весільних пісень. В Несторовім Житії преподобного Теодосія йде оповідання про те, що Теодосій бував у гостині у князя. Скільки разів прийшов Теодосій в гостину до князя, переривалися пісні й музика. В канонічних писаннях були вказівки для священиків відходити з весілля, як тільки починалися світські пісні й музика.

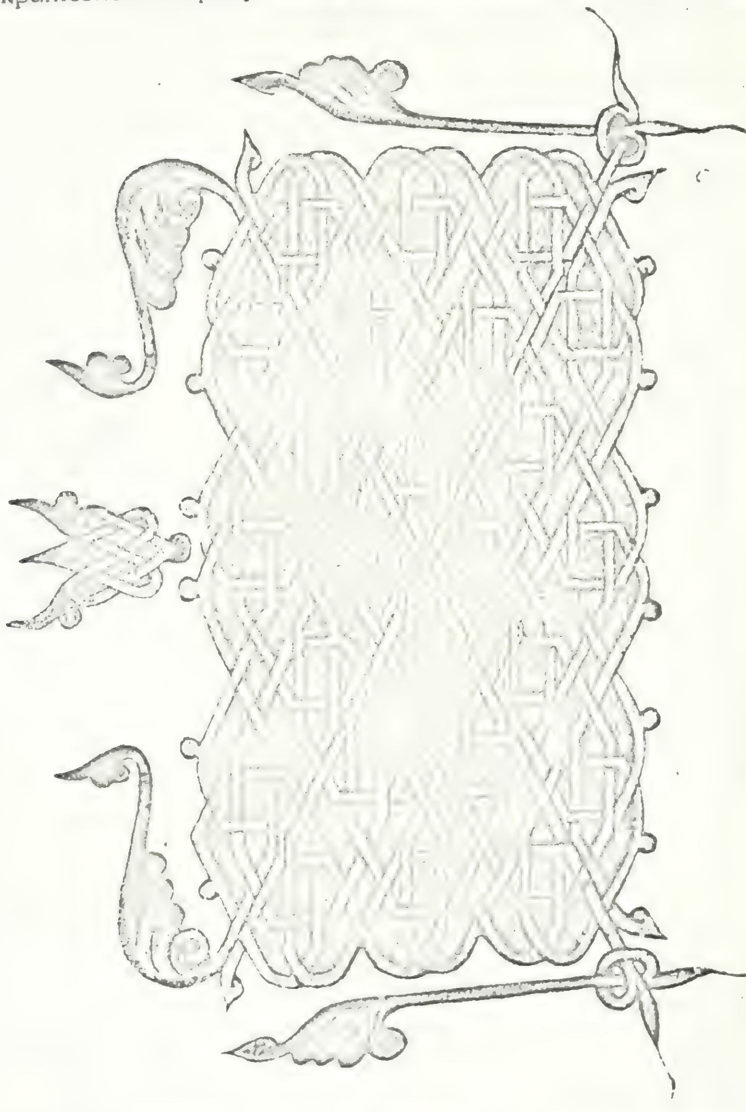

Заставка з рукописного Євангелія XV—XVI в.

Народній світогляд. Народні твори переховали нам останки того світогляду, котрий мали українці в хвилі прийняття християнства. Робити висновки про тодішній світогляд українського народу з його теперішньої устної словесности помагають византійські й арабські джерела з початків історичного життя України та найдавніші памятки нашої літератури. Релігійні поучення, літописи та Слово про похід Ігоря зберігли ряд імен таких поганських богів, як Перун, Велес, Дажбог, Стрибог, Хорс і ин. Одначе в нашій устній словесности ці імена не згадуються зовсім, хоч є згадки про лісовиків, водяників, домовиків; вірили тоді також в русалки, опирів, вовкулаків і ин. До того такі імена, як Хорс, по більшій части далекі нашій мові й незрозумілі нашому народові.

З таких причин думають учені, що ці боги це не вислід ступневого розвитку українських місцевих вірувань,

а перейняті вони від сусідів. І саме це вислід іранського й ґермансько-скандинавського впливу на верхні шари українського народу — на його аристократію. Тільки вищі

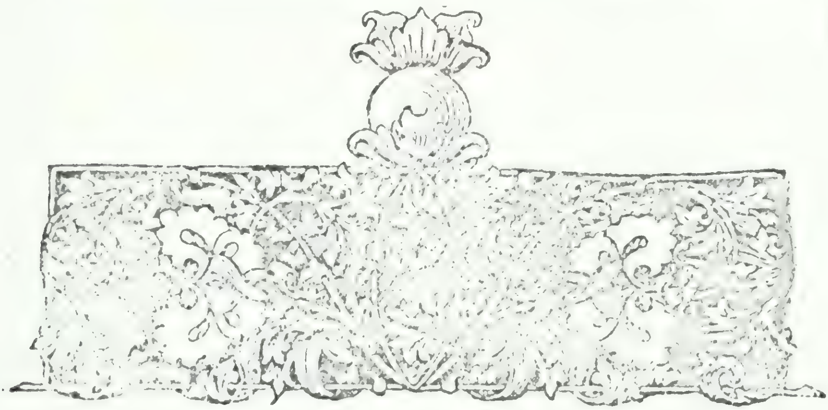

Заставка з рукописного Євангелія XVI в.

шари українського народу дійшли до вищого ступня релігійних вірувань, до антропоморфізму, себто до зближення обличчя бога до обличчя людини. Маси народу

лишилися на попереднім ступні розвитку — на ступні анімізму, себто представляли собі сили природи свого роду усібленнями, а окремі сили та явища природи могутніми живими істотами.

Сучасна українська устна словесність, поезія, перекази й обряди, має багато оповідань про такі істоти, як домовики, водяники, лісовики, польовики, русалки, опирі й ин., про усіблення долі, щастя, лиха, горя, злиднів,

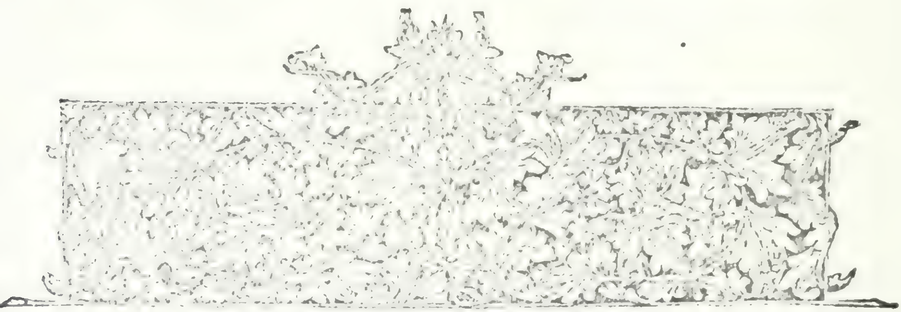
Заставка з друку XVI в.

хороб і смерти, про усіблення небесних, атмосферичних і земних явищ, трави та дерев. З опирями тісно звязані вовкулаки, а чарівниці й відьми мають за основу широко розповсюджені перекази про переміну людей у звірят, птахів і риб. Такі переміни часто приходять в казках, піснях і замовляннях. Що доторкається пісень, в них замітна переміна в тура або в оленя, напр. в українських колядках приходить „чорний тур“ або „тур-олень“.

7. Двоєвір'я.

Істота двоєвір'я. Такі й подібні дані зустрічаємо в сучасній українській устній словесности. Виступає тут в повній силі закон культурних пережитків. Він стверджує, що здобутки культури не щезають без сліду, а живуть далі, хоч і появляються нові чинники, під впливом яких вони зміняються. Після того вони або далі розвиваються в такій

зміненій формі або стають матеріялом для утворення нового культурного чинника. Так стояла справа також на Україні при зустрічі нового християнського світогляду з давнім, поганським, народнім. Приймаючи християнство, наші прапрадіди присвоїли собі тільки зовнішню форму його, обряд, а не дух і істоту християнської релігії. Християнство почало випихати народній світогляд з свідомости українського народу й тим робом увійшло в довговікову та завзяту боротьбу з ним, яка в глухих закуткак нашої землі не скінчена й досіль.

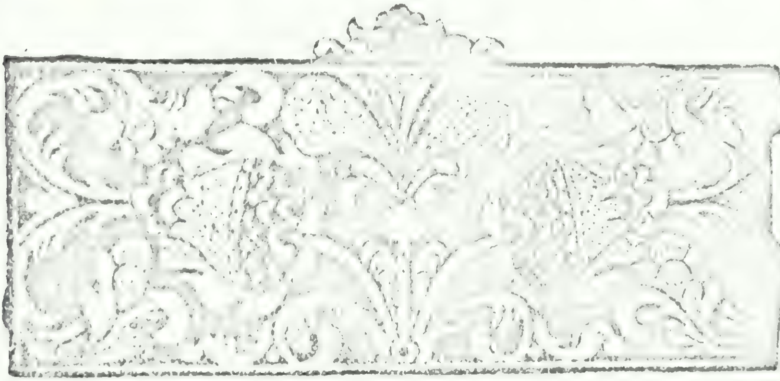

Заставка з друку XVI в.

Тільки мала частина міського населення відчула вищість християнської релігії над нерозвиненим славянським поганством. Широкі маси українського народу потребували довгого ряду соток літ, щоб присвоїти собі християнські засади. І не зважаючи на такий довгий час, присвоїли собі дуже часто зверхні форми, в які вложили чисто поганський зміст. І так напр. правдоподібно риси Велеса перейшли на св. Юрія, що спускає на землю росу, від якої починають рости трави. На св. Юрія зачинаються весняні роботи; декуди того дня відправляють молебні на ріллі, а вранці качаються на росі, щоб бути сильними, як Юріїва роса. Здається, риси громовика — Перуна перейшли на св. Іллю, що в часі бурі їде по небі на колесниці. В день пророка Іллі не вільно косити, щоб він не розгнівався і не спалив скошеного сіна. Риси поганських богів перейшли й на инших християнських святих, на св. Миколая, на Василія Кесарійського, на Петра й Павла й т. д.,

а на християнські свята перенеслися давні поганські обряди в честь поганських богів, напр. обряди на Різдво Христа, Зелені Свята, св. Івана, танці на Великдень і т. д.

Поганський і християнський елемент злився так сильно, що напр. в українських колядках зявляється сам Бог з напів поганськими рисами. В одній колядці приходить Бог з усіма святими та приятелями до хати селянина. Бог сідає в кінці стола, святі пють за столом вино й пиво та рахують себе, чи є всі вкупі. Показується, що нема Іллі. Посилають Петра пошукати за Іллею. Він іде вже „замо-

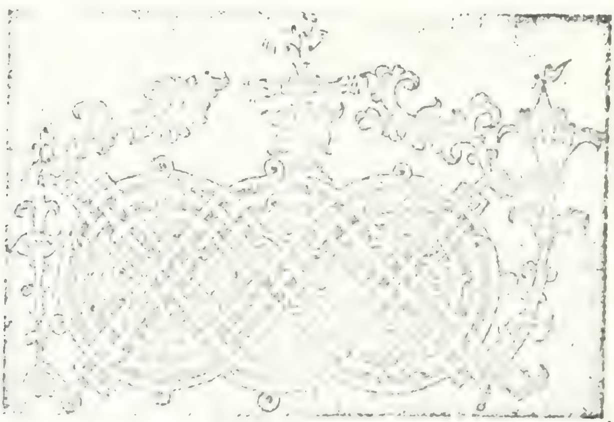

Заставка з Ірмологіона Угорської України з 1610 р.

чившись, заросившись“, бо ходив по полі й ростив збіжжя, ходив по хлівах і робив худобу здоровою, ходив по пасіках і плодив бджіл.

Таке змішання християнського елементу з поганським, християнських поглядів з поганськими називаємо двоєвірям. Воно появилося як вислід неповної побіди християнства над поганством у природній боротьбі християнських елементів з поганськими, де ходило про переміну одного релігійного світогляду на инший, менше культурного на культурніший, поганського на християнський. Звичайно побіджав культурніший і глибший елемент, християнський. Але нераз приходило до компромісу давнього й нового світогляду. В деякій мірі бачимо це й досіль у житті українського народу, в його християнських віруваннях і устній словесности.

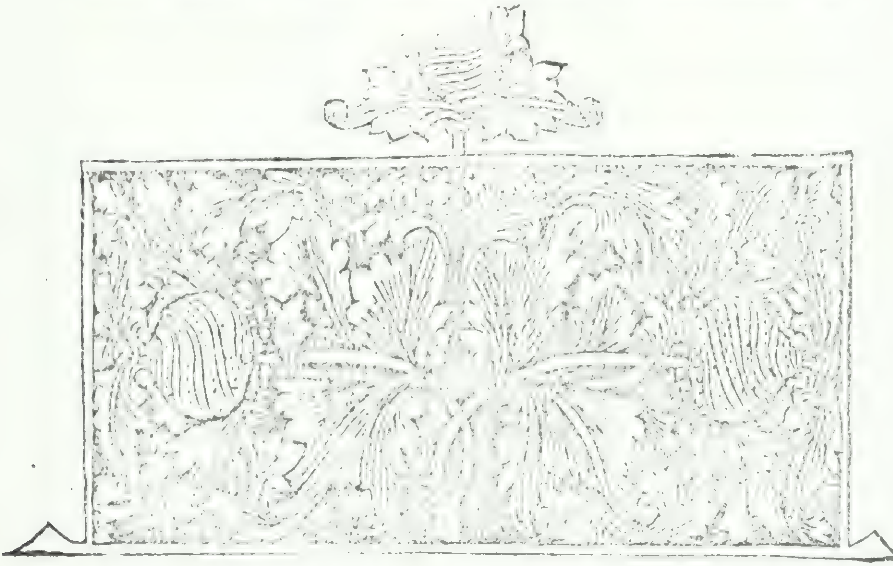
Боротьба духовенства з двоєвір'ям. Духовенство на Україні, зразу болгарське та грецьке, потім і своє, боролося довгі віки з цим двоєвір'ям. Духовенство гостро осуджувало тих, хто мав дві жінки, закидало, що жінок брали серед танців, музики й оплесків, кривилося, що християне приносили жертви огневі, болотам, криниці, коли просили дощу, що називали ріку богинею, а звіря, яке жило в ній, богом і т. д.

Заставка з рукописного Євангелія XVII в.

Такі нарікання вставлялися в готові переклади писань духовного змісту, які прийшли на Україну з Болгарії, їх було повно і в оригінальних творах від початку письменства на Україні до XVIII в. включно. Ще на склоні XVI в. ось які громи кидав Іван Вишенський на народні звичаї, що вели свій початок від непамятної старовини: „Коляди з міст і сіл наукою виженіть: не хоче бо Христос, щоб при його різдві мали місце діявольські коляди, але хай чорт занесе собі їх в свою пропасть. Щедрий вечір з міст, з сіл виженіть в болота, — хай сидить з чортом і не насміхається з християн. Волочільне, по Великодні з міст і сіл виволікши, втопіть, не хоче бо Христос при своїм славнім воскресінні того сміху й наруги діявольської мати. Знищте на Юрія мученика діявольське свято тих, котрі, вийшовши на поле, чинять жертву сотоні танцями та скоками: гнівається бо на вашу землю Юрій

мученик, що нема православного християнила, який міг би очистити й вигнати це діявольське насміхання. Усуньте надмогильні пироги та яйця в Острозі й де б це ще було, щоб не находився цей поганий квас в християнстві. Купала втопіть на Хрестителя й відсічіть скакання через огонь: гнівається бо Хреститель на вашу землю, що в день його памяти позволяєте чортові насміхатися з вас самих. Петро й Павло молять вас, як що хочете від них

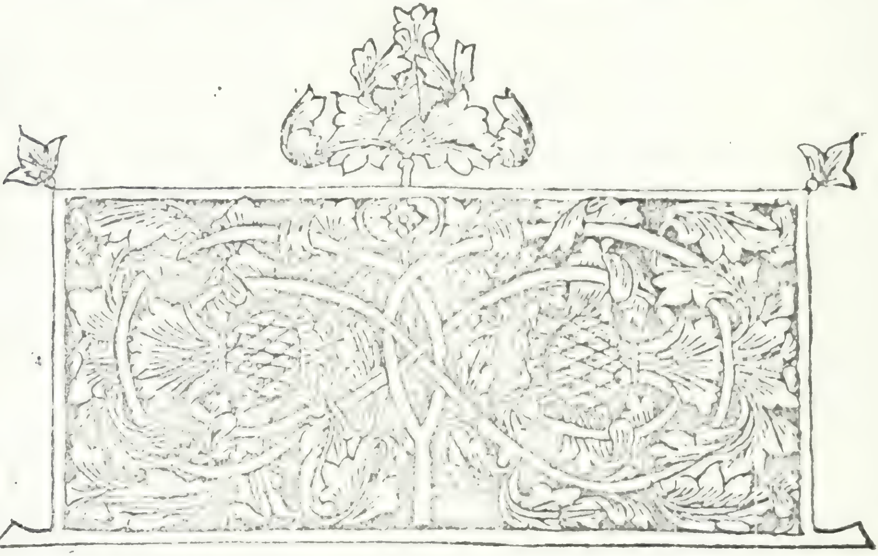

Заставка з рукописного Євангелія XVII в.

ласку мати, щоб ви понищили та попалили колики й шибениці, які робите на день їх по Волині й Поділлі та де б це ні було: погана бо річ їм на землю з неба глядіти на це діявольське видовище, куди збіраються християнські люде".

Взаїмний вплив письменства і устної словесности. За багато забрало б місця наводити довжезний ряд свідоцтв боротьби духовенства з двоєвіррям, тісно звязаним з народньою устною словесностю. Та хоч письменство від початку свого істнування до XVIII в. боролося з устною словесностю, все таки від самого приходу християнства на Україну й від часу перенесення сюди болгарської літератури відбувався то більший то менший їх взаїмний вплив на себе.

Це внесло в принесене письменство рису національности, якої воно не мало на своїй первісній батьківщині. Літературні оповідання, повісти й апокріфи полишили глибокі сліди в нашій устній словесности. Навідворіт, найкращої й найціннішої памятки давньої української літератури — Слова про похід Ігоря не можна було б і подумати без устної словесности. Воно так тісно вяже з собою письменство й устну словесність, що дослідники Слова доти

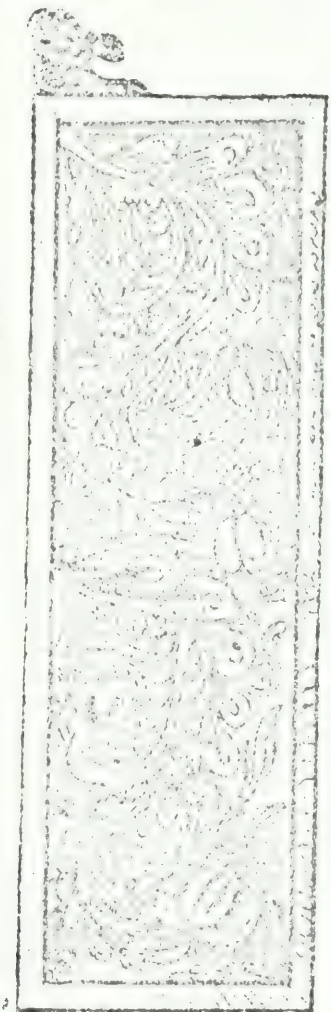

Заставка з рукописного Євангелія XVII в.

не зрозуміли його добре, поки попри письменні памятки не звернулися за поясненням його також до устної словесности. При писанні свого Моленія користувався Данило Заточник не тільки переложеними збірками золотих гадок, але й народніми приповідками, які ще й сьогодні передаються з уст до уст. Вплив устної словесности відбився і на літописах і взагалі, чим живіший був письменник, чим ближче народу доторкувалося якесь писання, тим сильніша течія впливу устної словесности продиралася в нього.

Пережитки поганського народнього світогляду як поетичний матеріял. І в доісторичних часах устна словесність

була тісно звязана з поганськими релігійними віруваннями та народнім світоглядом. З прийняттям християнства цей звязок ослаб і вкінці прорвався так, що останки давніх релігійних вірувань перемінилися в поетичний матеріял. Цей поетичний матеріял в формі пережитків поганської старовини зберігся і почасти досіль зберігається для літературних цілей, хоч змисл цього поетичного матеріялу давно вже забувся. Коли в Слові про похід Ігоря Ярославна звертається з своїми жалями-проханнями до сонця, місяця, вітру й уособляє їх, маємо тут діло тільки з поетичною манерою. Так само згадки про Дажбога, Стрибога й Велеса, фантастичне оповідання про Всеслава Полоцького в тімже Слові — це не є елементи вірування, а тільки поетичний матеріял. Таку ролю, яку відограє поетичний матеріял в літературнім творі, перейняв у щоденнім житті забобон, одна з форм поезії, що перейшла в життя і з ним злилася.

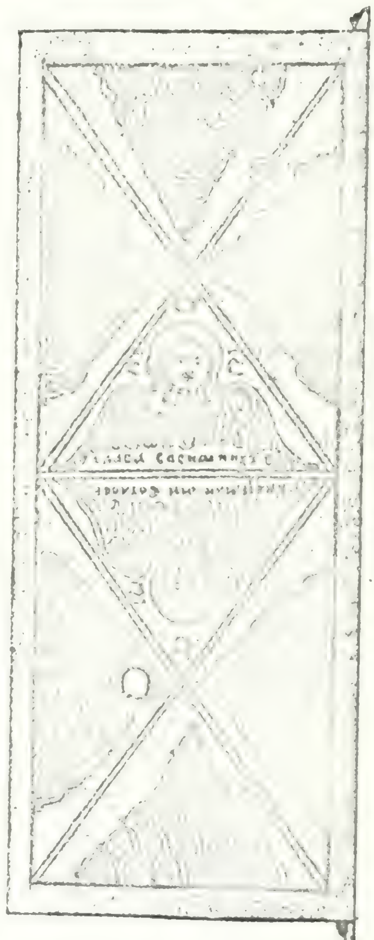

Заставка з рукописного четвероєвангелія XVIII в.

8. Чужі впливи.

Византійський вплив. Таким сильним показався вплив византійського християнства на давніх українських поган, що поганські релігійні вірування або щезли або перейшли в поетичний матеріял. Зокрема в перших віках по прийнятті християнства ви-

зантійський вплив на Україну був дуже сильний. Византія передала нам не тільки характер своєї літератури, але й взагалі свого духового життя, будови церков, їх малюнків, фресок і т. д. Звідти прийшли до нас і деякі риси суспільного життя, зразки законів тощо. Словом — византійський вплив витискав своє тавро на всіх складниках давнього українського національного життя. Та підпадаючи під византійський вплив, український орґанізм не втягав його в себе в цілости, а вибірав з нього те, що йому було рідніше, ближче, та присвоюючи собі чуже, вкладав присвоєне у власне тіло й оживляв його власною кровю.

Заставка з рукописного четвероєвангелія XVIII в.

Південно-славянський вплив. Не лиш безпосередно, але й посередно через південну Славянщину приходив на Україну византійський вплив. Коли греки підбили Болгарію, живі зносини України з південною Славянщиною зразу ослабли, пізніше сливе зовсім перервалися. Дві споріднені літератури, українська й болгарська, почали жити незалежно одна від другої. Через те в українців і взагалі на східно-славянськім ґрунті назбіралося багато літературних творів, невідомих південним славянам. З другого боку завдяки щасливим політичним обставинам при кінці XIII й протягом XIV вв. оживилася південно-славянська література. Давні

переклади византійського письменства з грецької мови підпали переглядові й поправленню при помочі порівнання їх з грецькими оригіналами, появився ряд нових перекладів різних творів византійської літератури, крім того й невеличке число оригінальних писань.

Коло половини XIV в. почалися живі зносини України й решти східно-славянського світу з Царгородом й Атоном. Тут один з перших українських монахів еромонах Атанасій „русин“ купував і списував для України книжки в 1430—1432 рр.

З другого боку на Україні появилися південно-славянські еміґранти. Болгарин митрополит Кипріян славився як автор: любив книжки, перекладав їх з грецької мови й переписував їх. Його братанич Григорій Цамблак жив перед приїздом на Україну на Атоні, в Сербії та в Молдавії, був великим аматором книжньої справи й полишив по собі память в ряді літературних творів. Наслідком таких живих зносин з південною Славянщиною підпало тодішнє українське та взагалі східно-славянське письменство під дуже сильний вплив південного славянського письменства, менше поправні богослужебні книги замінилися на більше поправні, принесені з південної Славянщини, наступило взагалі обновлення письменського життя.

Инші впливи. Византійський вплив на українців перехрещувався з впливами на них тих народів, останки котрих українці застали на місцях свого поселення або з котрими стикалися на межах своєї Батьківщини. В українськім житті, в українській мові й устній словесности лишили свої сліди іранці, скити, тюркcько-татарські та степові азійські племена, скандинавці, німці, литовці, а пізніше й поляки, чехи, угри й румуни. Ціла історія України це непереривний ланцюг боїв і боротьби. А в боротьбі взаїмні впливи неминучі. Вплив одного народу на инший тим більший, чим вищий ступінь його культури. На довгім шляху свого національного життя український народ стрічав мандрівні казки, фабули й мотиви, ідеї та мрії, присвоював собі їх і зливав з своєю власностю, деколи так тісно, що й не пізнати позичок, перейнятих безпосередно або посередно від якогось народу.

Західно-европейські впливи. **Дуже важні, головно в пізніших наслідках, були західно-европейські впливи на Україну.** Запанування татар над українським народом спричинило упадок Київа й пересунення політичного життя в нове огнище — Галицьку землю. Здавалося, що Галич сполучить докупи всі українські землі. На жаль слава Галича не була довга. Його місце перейняла Литва, що в середині XIV в. заволоділа Волиню і від 1340 р. спорила й воювала з Польщею за панування над Галицькою землею.

Вже ґеоґрафічне положення України вимагало її зносин з Заходом, бо ж вона має своїми сусідами й угрів і словаків і поляків. Ці зносини стали тим живіші, коли західні українські землі дісталися під польське й литовське панування й коли останнє поширилося також на инші українські землі.

В звязку з західніми впливами стояв і приплив течії живої мови до письменської. В Литві появилися сойми й маґдебурзьке право, все те закликало до державного життя найвищий і середній шари міської кляси суспільства. Головний засіб проводження суспільних інтересів це мова. Обставини громадського життя заставляли звернути на неї пильну увагу. Для цих цілей не надавалася церковно-славянська мова богослужебних книг, як і вже давніше показалася вона непридатною до державних актів і грамот. Вихід був у народній мові. А що в центрах і близько центрів політичного життя литовської держави жили білоруси, білоруські говори стали основою державної письменської мови. Чого не доставало в білоруській мові для вислову нових понять, те треба було брати з чужих мов. Так повстала та „руська“ мова, котра була мовою литовської дипломатії і пануючого двору, котрою видавали вироки в суді й урядували власти; король, урядник і суддя відповідали нею, вона вдерлася вкінці в літературу.

Проби пропаґанди римського християнства на Україні. Вязали Україну з Заходом також проби пропаґанди римського християнства на Україні. Ще Ольга посилала послів на двір німецького цісаря Оттона по місіонарів і відтоді зачалися нетривкі зносини з Заходом і з Римом.

Про зносини Київа з Римом при кінці XI в. свідчить заведення на Україні свята перенесення мощів св. Миколая до Бару. Цього свята не знала византійська церква. Українське оповідання про перенесення згаданих мощів, пера невідомого автора, написане дуже близьким сучасником тієї події з 1087 р. Автор мав під руками одно з латинських оповідань про перенесення мощів св. Миколая й користувався чиїмись устними оповіданнями, що доповняли літературне латинське оповідання. Літературне латинське оповідання й устні вістки приніс або якийсь італійський купець або київський посол, що ходив тоді до Італії.

На Україні повставали оселі західніх купців: німців, поляків і угрів, а слідом за ними повставали й латинські костели. Купецькі виправи виряжалися поперед усього до Київа, що своїм багатством і величністю перевищав неодно з найвеличніших міст Европи. Київ був головним торговельним ринком, де легко можна було забезпечитися продуктами византійського промислу та плодами й продуктами далекого Сходу. Польща була відома тоді на Заході головно тому, що через неї йшов торговельний шлях на Україну. Монах Теодосій нарікав у половині XII в., що вся українська земля наповнилася латинською вірою.

Все таки до тої хвилі, коли західні українські землі й опісля инші, попали в польську неволю, зносини з Римом не виявилися реальним впливом на Україні. Навіть коронація Романового сина Данила на короля в Дорогичині 1253 р., доверішена двома делеґованими папою Інокентієм IV епископами, вероненським і камінським, не змінила нічого у відносинах української церкви до римського християнства, як і всі надії Данила роздобути цим робом поміч проти татар принесли йому повне розчарування.

Полемічні писання. В тісний звязок з византійським впливом з одного буку та пробами пропаґанди римського християнства на Україні з другого треба поставити полемічні писання проти латинян, як у нас звичайно називалися тоді західно-европейські народи. Такі писання в давній добі у нас сливе виключно грецького походження. На на-

родні маси вони сливе не мали ніякого впливу. Ті давні писання треба відрізнити від полемічного письменства, що розвинулося на Україні в XVI і XVII вв. і виявило свій вплив на народні українські маси.

Вже перший митрополит на Україні Лев, грек з походження, полишив по собі одно грецьке писання проти латинян. Від двох митрополитів греків з X в. маємо два полемічні писання, від Юрія „Стязанье съ латиною“, від Івана II посланіє до папи чи антипапи Климента III. Инший митрополит грек початку XII в. Никифор дав відповідь на письмо Володимира Мономаха, як латиняне відпали від соборної правовірної церкви, й написав письмо до волинського князя Ярослава Святополковича, бо ж „він сусідував із ляцькою землею, й ті, котрі в ній жили, прийняли латинську науку та відступили від апостольської церкви“. Грекові, монахові Теодосієві, що жив у Київі в половині XII в., належить без сумніву переклад з грецької мови на церковно-славянську посланія папи Льва I або Великого до царгородського патріярха Флавіяна про єресь Евтихія і дуже правдоподібно „Слово о вѣрѣ крестьянской и латыньской“. Останнє рукописна традиція приписала Теодосієві Печерському, буцімто воно написане у відповідь на запит Ізяслава Ярославича. Одно з письменських грецьких оповідань про латинян, зокрема про Петра Гугнивого, увійшло з Палеї в наш найдавніший літопис. З инших полемічних писань, з яких поволі почали складатися окремі збірники, цікаве „Преніе Панагіота съ Азимитомъ“, сатира на византійського цісаря Михайла Палеолога й на латинян, яка лишила пізніше сліди в однім з посланій знаменитого Івана Вишенського.

На полемічних писаннях даної доби української літератури можемо навіч бачити византійський вплив на неї. Крім полемічних писань проти латинян були також полемічні писання проти жидів. Але між одними та другими писаннями заходить велика різниця. Полемічні писання проти латинян відзначаються тоном непримиренности, тимчасом проти жидів вони мають добродушний, упоминаючий характер. Ця різниця походить від різного тону чужих джерел, від яких пішли одні й другі писання. Византійське полемічне письменство викликали гострі

відносини до римського християнства у Византії, тим більше, що грецьке духовенство мало інтерес в тім, щоб латиняне не навернули ісповідників византійського християнства на західнє. Відсіль походить і різкість тону, що потім став літературною формою, перейнятою на Україні й підсичуваною вірою в правдивість обвинувачень, підношених греками проти латинян. З жидами византійці не мали потреби полемізувати в такім гострім тоні; тому й не було такого різкого характеру в полемічних протижидівських писаннях у Византії й послідовно такого різкого тону в полемічних писаннях проти жидів не могла перейняти й Україна.

9. Культурні осередки й освітній рівень.

Київ як культурний осередок. Одначе полемічні писання грецьких авторів не вспіли посіяти серед українців давньої доби нетолеранції супроти чужинців. Цим між иншим відрізнялася давня Україна від замкненої в собі пізнішої Московщини. Україна давньої доби не знала релігійної виключности. В столиці української держави, Київі, був жидівський і правдоподібно польський квартал. Є вістки також про вірменів. На Подолі мали свою церкву й жили коло неї великороси-новгородці.

Київ був торговельним узлом не тільки між Византією і Скандинавським півостровом, але й між Сходом і Заходом, між Азією і Европою. Торговельні звязки вимагали познайомлення з багатьома чужими народами та їх мовами. Коли автор Слова про похід Ігоря говорить про Київ, що „тут німці й венеціяне, тут греки й моравяне співають про славу Святослава", здається, є тут мова про купецькі дружини німців, венеціян, греків і чехів, що поселилися в Київі. Ще по татарськім погромі Київа папський місіонар Пляно-Карпіні стрінув у Київі багато італійських і французьких купців. Оскільки більше було таких купців у Київі за часу могутности української держави?

Торговля вела за собою нагромадження багатств у Київі та знання, була одним з найсильніших чинників у розвитку української культури. І культура зацвіла тут чудовим квітом. Київ як її центр був у X—XII вв. най-

славнішим містом у всій східній Европі, „суперником Царгороду та преславною окрасою східньої церкви", як висловився Адам Бременський. Зверхній вигляд Київа робив на чужинців таке сильне враження, що вони в гіперболі нараховували тут 400 церков.

Для краси Київа багато попрацював Ярослав Мудрий, що між иншим побудував прегарну катедру св. Софії.

Собор св. Софії в Київі (гравюра XVII в.).

В Київі було головне огнище аскетичного християнства на Україні — Печерський манастир. Він має свій початок в печерах, якими такі багаті околиці Київа та які з поширенням християнства служили за місця пробування для українських анахоретів. Одну з таких печер уживав для молитви двірський священик, пізніше перший митрополит з роду українець Іларіон, а потім инший український аскет Антоній. Цій то печері судилося стати завязком найбільшого й найславнішого манастиря на Україні, що заснований в середині XI в. заповнив своїми печерами й церквами околицю Берестового.

І саме головно в Київопечерськім манастирі зосереджувалася зразу письменність. Він став незвичайно діяльним розсадником духовної просвіти на Україні й основником инших манастирів. Київопечерський манастирь дав українській літературі Іларіона, Теодосія, Не-

стора, він був тим осередком, де перекладалися грецькі писання й переписувалися церковно-славянські книги, які звідсіль розходилися по всій Україні й поза межами її — поміж білорусами та великоросами. За зразком цього

Вівтарь собору св. Софії: мозаїкові образи.

манастиря християнська просвіта найшла собі захист в інших манастирях Київа й України.

Руська Правда. В Київі зложилося сливе одиноке джерело наших відомостей про окремий громадський лад

української держави — Руська Правда, що дійшла до нас в двох основних редакціях: короткій — „Правда Россьская" і ширшій — „Правда Руская". Складаючися з 43 статтей, з яких перші 17 ідуть одна за другою в логічній системі, коротша редакція Руської Правди відрізняється під кількома оглядами від кількох ширших редакцій цього памятника давнього українського династично-державного права. Коротка редакція без сумніву давніша від ширших редакцій

Київопечерська Лавра.

і відбиває в собі українську суспільність Київщини в найдавнішій добі її розвитку. За те широкі редакції Руської Правди, які складаються вже більше ніж з 100 статтей, повстали в цілім своїм складі не ранше ніж в XII в. й містять в собі княже законодавство того віку (Володимира Мономаха). Тут громадянство Київщини виступає вже в повнім розвитку. Більшість учених думає, що Руська Правда — це збірник, уложений приватними людьми, які для особистої вигоди бажали мати звід тих законів, котрі в часі укладання Руської Правди мали силу.

Найдавніші київські рукописи. З рукописних книжок, написаних у Київі перед татарським лихоліттям, перехувалося до теперішніх часів небагато. Без сумніву в Київі писане так зване Євангеліє Юрія; написане воно коло 1120 р. на приказ князя Мстислава для його сина Всево-

лода. До київських памяток належать далі: Тріодь киянина Мойсея з XII—XIII в., лицева (з малюнками) Псалтиря з 1397 р. й инші. Хоч не в самім Київі, але киянин писав і Мстиславове Євангеліє з 1115 р. Навіть так зване Остромірове Євангеліє з 1056—1057 р., яке великороси уважають найстаршою новгородською памяткою свого письменства, списав діякон Григорій правдоподібно в Київі, бо воно не виявляє ніяких прикмет новгородського говору.

Окладинка Мстиславового Євангелія: верхня срібна дошка.

Инші культурні осередки. Київ був найкультурнішим центром України, але не одиноким. Поруч з Київом уже вчасно відзначився своєю християнською просвітою і письменностю Турів, де в другій половині XII в. появився один з найталановитіших красномовців - проповідників Кирило Турівський. Від XI в. почали повставати манастирі в Чернигівщині, де жив перед своїм переселенням до Київа будучий київопечерський ігумен Антоній. Родом з Чернигівщини був правдоподібно автор Паломника — ігумен Данило. Чернигівським писанням є анонімне Слово на перенесення мощів Бориса та Гліба, з характером політичного поучення князям, щоб менші слухали старших і оминали міжусобиць. З Переяславщиною звязані автобіографія й лист Володимира Мономаха до Олега, писані тоді, як він княжив у Переяславі.

В міру поширення освіти появилися її нові осередки в західніх українських землях: Галичі, Володимирі на Во-

лині й Холмі, але не раньше середини XII в., як можна думати на підставі літописних вісток і збережених рукописів. Задержалося кільканадцять рукописів ґалицько-волинського походження, одначе між ними нема таких, де було б докладно означене місце переписання. Здогадуються, що Євангеліє поповича Евсевія з 1280 р. писане в Холмі. На Холмщині писане так зване Галицьке Євангеліє пресвітера Юрія, правдоподібно 1282 р.

З початку XIII в. Володимир на Волині очарував своєю красою сучасника, що „такого міста не найшов і в німецьких землях". Зокрема добродійне було для Волині князювання Володимира Васильковича в Володимирі. Галицько-волинський літопис характеризує цього князя, що це „був книжник великий і філософ, якого не було в цілій землі й опісля не буде". Він не тільки роздаровував церквам богослужебні книги, але й сам переписав два Євангелія для манастиря святих апостолів і перемиської епископії. На його приказ переписано повне Житіє Дмитра Солунського та Кормчу Книгу. А коли додати, що автор дуже цінного Галицько-волинського літопису, писаного в 70 і 80 рр. XIII в., був людиною, дуже близькою до княжого двора Володимира, його роля у Володимирі як культурнім осередку заясніє в повнім блиску.

Рівень освіти. На культуру складаються два чинники, теоретичний — освіта й практичний — приложення освіти для піднесення і поправлення щоденного життя людини, розвитку індустрії та промислу. Підстава освіти це школа. Приймаючи византійське християнство, українці не перейняли школи, бо її не було й у Византії. Клясична старовина не знала державних шкіл. Здобування освіти було у греків приватним ділом кождої людини. Одначе грекам була відома збірна наука. На заведення такої науки Володимиром Великим вказує свідоцтво нашого найстаршого літопису, що Володимир „почав брати у бояр і аристократії (нарочитои чади) — діти й давати на книжнє учення". Тому, що церква потребувала великого числа священиків і дяків, співаків і церковної служби, мусіло відбуватися масове навчання, головно при епископських катедрах.

Поза тим уклад українського життя не вимагав високого рівня освіти. Завдяки рідкости населення і вели-

ким засобам природних багатств населення України не потребувало напружувати розум, здобувати особливу штуку винахідности, щоб виживити себе. Тільки купецтво, що жило по містах, потребувало для ведення своїх справ школи, невисокої науки. Широкі маси українського народу не відчували необхідности освіти, школи й науки. Побіч духовенства й купецтва виключно споміж міщанства ще княжа дружина була тим суспільним шаром, де обставини життя приневолювали здобути освіту, бодай грамотність. Тому побіч збірної науки для церковних цілей при єпископських катедрах тощо мусіло бодай по більших містах відбуватися масове навчання для практичних цілей, які диктував розвиток суспільного життя.

Більшість грамотних здобувала грамотність у поодиноких учителів і обмежувалася умінням читати. Писання й рахунки були другим, грецька мова третім ступнем такої науки. В західніх українських землях училися також латинської і німецької мови. Вершок освіти по більших культурних осередках творила літературна оглада, знання грецької риторики. Обсяг знання подає перекладне письменство. В більшости ціллю учення було здобуття можности читати книжки, на що давні українці дивилися як на дорогу до спасіння душі. В передмові до Збірника Святослава з 1076 р. ось що читаємо про потребу читання книжок:

(Книжне почитання). Добро є, браття, книжне почитання, тим більше всякому християнинові: щасливі бо, каже, ті, котрі бажають його свідоцтва, всім серцем знайдуть його. Бо що каже через того, хто бажає його свідоцтва? Коли читаєш книги, не спішися швидко прочитати до другої глави, але зрозумій, що говорять ці книги та слова, й три рази повертаючи до одної глави. Каже бо: в моїм серці я заховав твої слова, щоб я не згрішив тобі. Не каже: тільки устами висловив я, але й в серці заховав, щоб я не згрішив тобі, й добре розуміючи написане, цим кермується. А я кажу: узда кермує конем і здержує його, праведника ж книги. Бо корабель не побудується без цвяхів, ні праведник без книжнього почитання; і як полонений все думає про своїх батьків, так і праведник про книжнє почитання. Краса воякові є зброя, а кораблеві вітрила, так і праведникові книжнє почитання; відкрий бо, каже, мої очі, щоб я порозумів чуда від твого закону: очі бо, говорить, сердешне розумування, й инше.

10. Справа збережености памяток літератури.

Поширення письменности. З найкультурніших шарів українського громадянства вийшли памятки української літератури. Творчість вимагає освіти, на яку в найдавнішій добі могли позволити собі тільки багатші кляси; не диво, що головно їх світогляд відбився в тодішніх літературних памятках. Одначе з бігом часу літературні памятки переходили до щораз нижчих верстов і вкінці стали добром також народніх мас, які черпали з них матеріял для устної творчости.

Але обіймаючи в своїм складі також неукраїнські території, українська держава передала українську культуру й літературу білорусам і великоросам, Смоленську, Пскову й Новгородові. Навіть українська література, перенесена з Київа до Новгороду, відразу почала прибірати там свої окремі прикмети, тим більше різнилася від української та література, котра повстала там на місці. Через те навіть у найдальшій давниці не було одного типу літератури для українців і великоросів, відразу були бодай два типи: південний — зразу київський, потім галицько-волинський, і північний—новгородський, опісля суздальсько-ростовський, вкінці московський. Трохи пізніше витворився третій тип: смоленсько-полоцький — білоруський.

Збереженість літературних памяток. Українська література передтатарських часів не дійшла до нас у своїй цілости. Тільки небагацько памяток заховалося з того часу до наших днів. Багато памяток на завжди заслонив перед нами татарський погром. Серед татарського лихоліття погинули українські рукописи, навіть цілі бібліотеки, з яких маємо тут і там тільки мізерні останки.

Але що українська література й культура прийнялася на великоруськім північнім сході ще перед татарським лихоліттям, що там українське письменство розлилося по різних збірниках, дало матеріял для всяких компіляцій, підпало окремим перерібкам, деколи таким, що й не можна пізнати первісних українських творів, це мало в наслідку збереження якоїсь частини українських літературних памяток серед великоросів в їх копіях і перерібках. Українські літописи дали початок великоруським літописам, пи-

сання Теодосія і Київопечерський Патерик послужили матеріялом для нових подібних творів у великоросів, твір Данила Паломника скорочувався у великоросів постійно так, що вкінці перейшов у просте перечислення місцевостей, але всеж таки завдяки тому збереглися ці памятки для української літератури, хоч невеличка частина з того багатства, на іскнування котрого саме вона вказує.

Звичайно задержалися вони в кількох редакціях, себто свідомих перерібках, що вказують на літературні методи їх авторів. Так буває перша, друга, третя і т. д. редакція літературного памятника, яка одержує назву від свого власника, місця збереження або видавця. Напр. одно й те саме житіє XIII й XV вв. представляє дві редакції. Зміст їх той самий, але житіє XIII в. написане просто, без прикрас, а житіє XV в. перероблене в напушистім риторичнім тоні.

Характер збережених памяток. Не тільки щодо скількости збережені памятки давньої української літератури не представляють її справжнього багатства, але й щодо її характеру. Рукописні книги з того часу збереглися головно по манастирських і церковних бібліотеках Московщини. А вони не допускали того, що виходило поза межі їх призначення. Сьогодні серіозний дослідник не пірветься писати нарис історії літератури на підставі того, що знайде на полицях церковної чи манастирської бібліотеки. Неповність таких бібліотек була далеко більша в тих давніх часах, коли бібліотеки мали своє вузьке завдання, до якого приладжувалися своїм змістом.

Такі твори давньої української літератури, як Слово про похід Ігоря, відривки дружинного епосу й історичних оповідань, свідчать, що в перших віках нашого історичного життя розвивалася на Україні крім церковно-навчаючого письменства також світська література. Про її розцвіт дуже вимовно говорить Слово про похід Ігоря та Галицько-волинський літопис. Були тоді також бібліотеки світських людей, князів, членів княжих дружин і купців, але вони впали жертвою татарського лихоліття. Це не припадок, що Слово про похід Ігоря дійшло до початку XIX в. в однім рукописі, який загинув 1812 р., що не маємо більше копій Галицько-волинського літопису. Світська література,

історичні оповідання, поетична творчість не відповідали характерові побожної лектури, який мала манастирська бібліотека. Коли в XVI в. київський єродіякон Йоаким безуспішно пошукував у Москві Житія св. Антонія, то що й думати про памятки давньої світської української літератури?

Коли татарський погром знищив київські й инші українські бібліотеки, тоді у великоросів могли ще істнувати останки української світської літератури. Та для бібліотек, які тоді повставали, передовсім необхідні були богослужебні книги. Зрештою твори української світської літератури не сміли находити для себе переписчиків у манастирях. Такі твори не погоджувалися з тодішніми вимогами манастирської бібліотеки, а крім того згідно з манастирським уставом ніодна книжка, ніодно писання не підприймалося без благословлення і контролі наставника манастиря. Світську українську літературу могли переховати приватні бібліотеки, але ні з XIV, ні з першої половини XV в. не зберіглася жадна така бібліотека, а пізніші приватні рукописні збірки не різнилися своїм складом від манастирських бібліотек.

II.

Перекладне письменство.

1. Вступні уваги.

Розуміння перекладу в давнині. Відразу треба зазначити, що в давнині инакше відносилися до перекладу й перерібки чужого літературного твору, як сьогодні. Навіть перерібка, не то переклад, не може в наші часи злити чужого твору з своєю літературою так, щоб його прийняли за своє, за оригінальне писання. Навпаки в давнині невибагливий читач приймав і переклад і перерібку й оригінальний твір за свої. Він звертав увагу тільки на зміст, задля якого оригінальний твір приписував нераз чужому письменникові, напр. проповіди Кирила Турівського Іванові Золотоустому. Таким робом різниця між перекладом і оригінальним твором зовсім затиралася у давнього українського читача.

Щоб зробити свій переклад якогось твору зрозумілішим і доступнішим для українського читача, перекладчик, не зміняючи основної думки твору, який перекладав, заміняв чужі національні риси в нім рисами, взятими з життя своєї нації. Літературні памятки ширилися в рукописних книгах і вони, навіть без бажання переробляти текст даного твору, легко підпадали впливові інтерполяції. Читач робив на маргінесі рукопису різні замітки для себе, додавав ґлоси й синоніми. Тимчасом переписувач, копіюючи цей текст, вносив ці замітки, ґлоси й синоніми у сам текст, инший пропускав текст і задержував тільки самі пояснення, ще инший поширював текст. Наслідком того текст псувався і мимовільно ставав перерібкою. Таким

робом перекладені памятки україніщилися і входили в життя нарівні з українськими оригінальними літературними творами, що також підпадали інтерполяції, змінам і обробленню, деколи з дуже виразною, згори наміченою ціллю. Цим способом давній український книжник вносив у переклад і одробину своєї творчости.

Поширення перекладного письменства. Перекладне письменство або приходило готове на Україну з південної Славянщини або виготовлялося на Україні, де потрібні твори византійської літератури перекладалися з грецької мови на церковно-славянську. Хоч літературний інтерес українця зближався до інтересу південного славянина, одначе він тут і там инакше задоволявся. Південному славянинові византійська література була доступніша ніж своя. І тому, коли яке писання византійської літератури притягало південного славянина до себе своїм змістом, в різних місцевостях і в різнім часі перекладалося воно кілька разів незалежно від готових уже перекладів. Українцеві була тяжко доступна византійська література по грецьки й він, зацікавлений змістом якогось твору, піддавав його своїй перерібці відповідно до свого смаку й намірів. З таким виявом зацікавлення перекладним письменством тісно звязане було його поширення в давній Україні.

Значіння перекладного письменства. Як скрізь, де появляється нова література, так і в давній Україні перекладне письменство мало рішучу перевагу над оригінальною літературою. Розвиток цієї останньої йде звичайно в кождій новій літературі такими етапами, що наперід повстають наслідування зразків літератури того народу, під чию вищу культуру підпадає нація. Щойно пізніше на ґрунті наслідувань розвивається своя самостійна література.

Вже в перших віках української літератури на Україну прийшли сливе всі ті південно-славянські переклади IX—X вв. византійської літератури, списки котрих дійшли до наших часів. Перекладені літературні твори послужили зразками для оригінальних, читалися далеко більше ніж оригінальні й мали сильніший вплив на народню фантазію ніж оригінальна українська література. Що ми ні взяли б з поля народньої поетичної творчости, переказ, леґенду,

казку чи пісню, скрізь замітимо сліди впливу давнішої перекладної літератури. Переклад літературного твору мав уже тому далеко більше значіння для давньої України, що тодішні читачі не знали чужих мов і читали тільки на літературній церковно-славянській мові. З огляду на таке значіння перекладного письменства в давній Україні не дивно, що переклади поодиноких творів розпочинали також окремі літературні фази.

Свої переклади. Що доторкається перекладів византійських літературних творів, довершених з грецької мови на Україні, в Початковім Літописі читаємо, що Ярослав Мудрий зібрав багато писарів і з ними перекладав книжки з грецької мови на церковно-славянську. Ця вістка дає можність припускати, що переклади византійської літератури з грецької мови на церковно-славянську робилися також пізніше. Спираючися на мову, фразеологію й лексику, учені відкрили досіль кількадесять перекладів византійської літератури, довершених на українськім і взагалі східно-славянськім ґрунті з грецької мови на церковно-славянську до XV в. включно. З цього числа на дотатарські часи припадають такі переклади: 1) Житіє Андрія Юродивого, 2) Пандекти Нікона Чорногорця, 3) Християнська Топографія Козми Індикоплова, 4) Історія жидівської війни Йосипа Флавія, 5) Пчела, 6) Чуда Миколи Чудотворця, 7) Студійський устав, 8) Повість про Девгенія. Не треба й додавати, що цей ряд далеко не повний.

2. Святе Письмо.

Євангеліє. Апостол. Де ні являлися місіонари в ціли проповідування християнської віри, мусіли принести з собою поперед усього джерело своєї науки й засоби для відправи богослужень. Таким головним джерелом було Святе Письмо. Византія знала два типи Св. Письма: повний, зложений з чотирьох євангелистів, Діянь, Посланій апостолів і Откровення Івана Богослова — як джерело християнської віри, — й коротший тип, приладжений до потреб богослуження, так звані недільні Євангеліє й Апостол. На Україні стали відомі обидва типи Євангелія й Апостола, хоч останній перейшов правдоподібно зараз

по прийнятті християнства тільки в коротшім типі. Повний текст Діянь і Посланій появився дещо пізніше.

Псалтиря. З инших книг Св. Письма дуже поширена була Псалтиря головно задля своєї високої релігійної поезії, зрозумілої для простих читачів і слухачів. За прикладом Византії була в нас Псалтиря віддавна аж до XIX в. шкільним підручником; з неї виучувалися на память поодинокі вислови в школі й також уживалися в формі приповідок на різні життєві пригоди. Псалтирю читали над мерцем, читанням з неї відганяли хоробу від хорого, з неї ворожили. Відкривали книжку де небудь і читали ту псальму, котру знайшли на відкритій сторінці, та з змісту псальми пробували найти вияснюючу відповідь на свій сумнів. Цей звичай так поширився, що повстали окремі гадательні псалтирі, де під кождою псальмою була замітка, що в яких обставинах вона радить. Списки такої Гадательної Псалтирі маємо вже з XI в.

Як поруч звичайних книг Св. Письма були й їх тексти з викладом, так звані толкові, напр. толкові Євангеліє, Апостол, Пророцькі книги, так окрім звичайного тексту Псалтирі були у нас швидко поширені тексти Толкової Псалтирі. Цим викладом користувалися головно для цілей протижидівської пропаґанди, стараючися доказати мильність жидівської релігії. Доказували, що Псалтиря це жидівська книга, а все таки говорить про християнство; це доказ, що жидівська релігія мильна. Найдавніші списки Толкової Псалтирі походять з XI—XII вв.

Старозавітні книги. Що доторкається инших старозавітніх книг Св. Письма, правдоподібно найперше появився на Україні Паримійник, зложений з поодиноких відривків історичних, учительних і пророцьких книг старого завіту для читань на богослуженнях. Були відомі також поодинокі книги старого завіту, передовсім Мойсейове Пятикнижжя або й Восмикнижжя, коли до пяти Мойсейових книг додавалися три Книги суддів ізраїльських. Рідкі були чисті тексти Пророцьких книг, частіше толкові: чи то в полемічних цілях проти жидів, чи для зясування прообразного характеру старого завіту.

3. Богослужебне й житійне письменство.

Служебна місячна Минея. Близько до Св. Письма стоять богослужебні книги. Богослужебне письменство було в нашій давній літературі доволі широке. З кінця XI в. зберіглися списки місячної служебної Минеї, себто збору служб і вказання їх порядку на увесь рік церковного календаря по місяцям. Але в дійсности вона швидче була відома на Україні. Богослужебні книги мають велике літературне значіння, бо деколи підносяться до високої поетичности, напр. в церковних співах Романа Солодкопівця, Івана Дамаскина, Андрія Критського й инших талановитих християнських поетів. Такі церковні співи врывалися в свідомість народніх мас і впливали сильно на народню поетичну творчість і щодо форми й щодо змісту. З шкільного ужитку Часослова бачимо, що богослужебні книги відограли й ширшу освітню ролю.

Минея-четья. Від служебної місячної Минеї треба відрізнити Минеї-четьї. Це цілий літературний памятник — збірник житій святих, розложених по місяцям та призначених для читання на кождий день. На Україні Минея-четья була відома вже з початку XI в.

Пролог. З нею споріднений щодо змісту Пролог. Одначе він різниться від Минеї-четьї розміром і складом житій, ступнем заповнювання календаря житіями по місяцям і відмінною історією свого повстання. Коли житіє Минеї виносить десятки й сотки сторін, Пролог складається з ряду переважно коротких житій святих, головно мучеників, розложених на кождий день місяця в приложенні до днів церковної памяти кождого святого. Первісним змістом Пролога були оповідання про мучеників, розложені в календарнім порядку. Та далеко не увесь календарь був заповнений ними. З другого боку в християнській літературі нагромадилася маса житій святих. З цих причин ці останні знайшли для себе місце в Пролозі: за мучениками йшли ісповідники, по них щодо ступня святости й важности пішли святителі, вкінці преподобні, пустинники, стовпники тощо.

Діставшися на Україну правдоподібно в XIII в., Пролог став тут одною з найбільше улюблених книжок. На

українськім ґрунті він одержав швидко український матеріял, напр. оповідання про посвячення церкви св. Юрія в Києві перед воротами св. Софії, уложене в другій половині XI в. Доповнений новими матеріялами, Пролог уже в XIV в. втрое перевищив принесений на Україну переклад, бо тут мав він не тільки історичне й богослужебне, але також одержав без сумніву дидактичне значіння. Тому й не диво, що мав великий вплив на давню українську літературу й устну словесність, передовсім на набожні пісні й народні леґенди.

Патерики. Крім цих збірників житій святих прийшли на Україну Патерики: Синайський, Скитський, Атонський, Єрусалимський Патерик або Духовний Луг і инші. Це є збірники оповідань і житій святих черців і подвижників-аскетів якогось одного краю. Деякі були відомі на Україні вже в передтатарських часах.

Ось на зразок одно оповідання з Синайського Патерика:

Отець Герасим ішов пустинею коло ріки Йордану та стрінув раз хорого льва, що показував йому ногу. Дійсно в ногу заліз терен, від чого вона напухла й набралася гною; і благаючими очима молив лев старушка вилічити його. Бачучи льва в такій біді, старушок сів, узяв його ногу й витягнув з неї терен, вичистив рану, обвязав ногу своєю шматкою і відпустив льва. Вилічившися, лев ніколи не лишав старушка та всюди ходив за ним немов його ученик так, що усі дивувалися і старушкові й розумній звірині. Старушок усе сам годував льва. А був у лаврі осел, на якім возили воду на потребу отцям від святого Йордану. Герасим звелів льву пасти цього осла на березі тої ріки. Коли раз лев пас осла, осел відійшов від льва на велику віддаль. Припадково переходив туди один чоловік, що йшов з Арабії з верблюдами, й побачивши осла, взяв його та повів з собою. Тимчасом лев довго шукав надаремне осла, зажурився і сумний вернув до отця Герасима. Старушок подумав, що осла зїв сам лев, і говорить йому: „А де ж осел?" Одначе лев стояв мовчки та глядів униз. „Ти зїв його, — говорив далі старушок, — так ось тобі: яку службу робив осел, тепер роби ти сам". І дійсно протягом довгого часу монахи возили воду на льві. Раз прийшов до них якийсь вояк і, змилосердившися над львом, дав їм три золоті, щоб купили собі осла й визволили льва від такої праці. Потім знову притрапилося купцеві, що взяв осла, проходити попри це місце. Перейшовши через Йордан, знову бачить він того льва й, сильно перестрашений, утікає, лишивши верблюдів і манастирського осла. Побачивши свого осла, лев підбіг до нього, взяв його подавньому ротом за уздечку та втішений повів його разом з трьома верблюдами з тихим ревом. Тоді старушок побачив, що надаремне обмовив льва, увільнив його

від труду й дав йому імя Йордан. Після того жив той лев у лаврі більше пяти літ, не розлучаючися з старушком. І умер вкінці Герасим і був похований в такий час, коли льва не було. А коли він вернув, сказав йому ученик отця Герасима Савватій: „Йордане, наш старушок позіставив нас сиріт і відійшов до Господа“. І давав йому їжу, але лев не хотів їсти; тільки сюди й туди водив очима, шукаючи свого старушка, й сильно ревів і тужив. А отець Савватій й инші старушки гладили його по хребті та говорили: „Відійшов наш старушок до Господа й нас лишив“ і цими словами не могли вони погамувати його лементу й рику. Скільки ні потішали його словами, лев усе більше видавав плач і ричання, висловляючи очима смуток, що не бачить свого старушка. Тоді сказав йому отець Савватій: „Коли й нам не віриш, підеш з нами й ми покажемо тобі, де лежить старушок“. І привели льва до могили старушка. Савватій сказав льву: „Ось тут лежить наш старушок похований“, і нагнув свої коліна, стоячи на могилі. Тоді лев нахилився і, вдаряючи головою об землю, сильно заревів та зараз випустив свій дух.

Окремі житія. Були відомі на Україні й окремі житія святих, напр. велике житіє Сави Освященого, популярне житіє Миколи Чудотворця й инші.

4. Твори святих отців.

Іван Золотоустий. З творів св. отців великою популярностю тішилися на Україні писання св. Івана Золотоустого. Його твори були розсіяні по всяких збірниках; крім того були також збірники з самих писань Івана Золотоустого. Улюбленою книжкою був Златоструй, що на нашім ґрунті підпав різним змінам, скорочуванням і додаткам. Меншим змінам підлягав Златоуст, збірник викладів на недільні евангелія, в двох типах: Златоуст постний і квітний. Третій збірник з проповідей Золотоустого носив назву Марґарит. Поучення Івана Золотоустого виблискують прегарною поезією. Ми можемо сьогодні дивуватися, як до новоохрещеного народу зверталося Слово про нічну молитву, де з великою тонкостю змальоване драматичне перервання життя в ночі:

Не для того ніч сотворена, щоб ми постійно спали й милувалися; свідки цього робітники, вояки, купці й божа церква — всі, хто встає в північ. І ти встань і поглянь на лад неба. Вийди з дому й подумай про глибоке мовчання ночі, як все притаїлося без шуму, подивляй уладження свого Пана. Тоді душа — чистіша й лекший твій розум. Хай велике мовчання й тишина приведуть тебе до каяття. Як що ти знову глянеш на небо до звізд, побачиш його прикрашеним неначе безліччю очей. І як ти подумаєш, де ті, котрі роблять у день

шум, сміються, бавляться і скачуть, творячи неправду та зло без міри, — всі вони сплять тепер, нічим не кращі від мертвих, — тоді ти погордиш усією людською величностю й зарозумілостю, — бачучи, як з настанням ночі сон очарував істоту. Сон — образ смерти й образ кінця усього всесвіту. Як ти перейдешся по вулицях і увійдеш в доми, не почуєш жадного голосу, як звернеш увагу на своє подвірря і на палати, побачиш, що усі там лежать немов у могилі. І ось ти повинен збудити душу, підняти сили розуму, подумати...

Инші св. отці. Друге місце, щодо популярности по Івані Золотоустім займав на Україні св. Василій Великий, відомий тут головно з Бесід на Шестоднев і аскетичних поучень про піст і монаше життя. Твори Григорія Богослова були відомі на Україні вже в XI в. й одержали тут вставки, які характеризують тодішні обичаї й забобони на Україні. З аскетичних писань популярна була у нас Лібствиця Івана Синайського-Лібствичника, відомі були Пандекти інока Антіоха, зложені з 130 глав з поученнями про чесноти та гріхи, й поучення Теодора Студита, що тішився передовсім популярностю по наших манастирях. Причина цього є та, що з Студійського манастиря, заснованого св. Теодором, перейняли наші манастирі перший устав. З праць першого систематика між отцями церкви — Івана Дамаскина цінили на Україні його Слово про праву віру або „Увѣріє", перекладене Іваном Ексархом.

Письменство питань і відповідей. Тут треба згадати широку групу письменства питань і відповідей, яке відограло велику ролю в розвитку християнського світогляду в українського народу. В формі діялоґів воно давало пояснення на пекучі питання християнської віри, починаючи сотворенням світу й кінчачи складними догмами. Доступніше народнім масам і формою і змістом, це письменство творило перехідний місток від абстрактних християнських доктрин до народнього розуміння християнства й мало немалий вплив на устну творчість. З письменства цього роду стрічаємо відривок догматичного писання Теодорита Кирського про св. Трійцю вже в Збірнику Святослава з 1073 р.

Єфрем Сирин. На закінчення треба згадати про писання одного з найпопулярніших у нас церковних письменників — св. Єфрема Сирина. Не так уложений з його писань збірник Паренезіс або Паренетікон, як два слова,

дві проповіди з цього збірника про страшний суд і прихід антихриста та про злих жінок були поширені на Україні. Як перше слово в тяжких обставинах життя христіянина було улюбленою лектурою наших предків, так друге стало для наших давніх грамотіїв джерелом їх аскетичних думок про жінок так, що в твердости цих думок вони перейшли самого Єфрема Сирина.

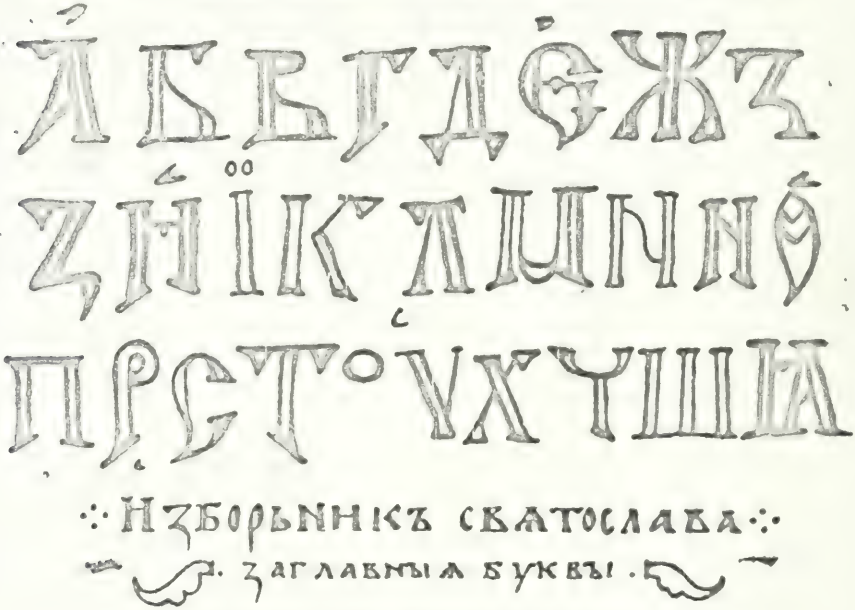
Уривок з Слова Єфрема Сирина про злих жінок. Нема звіря, подібного до жінки лукавої й нескромної на язик. Що страшніше від льва межи четвероножними, або лютіше від гадюки між плазунами? Авсеж вони не значать нічого в порівнанні з лукавою жінкою... А що лев і гадюка уступають їй у злобі, свідчить про це й Премудрий, говорячи: „Краще жити зо львом і гадюкою ніж жити з лукавою жінкою" (Сирах)... О, яке це зло — найгостріша чортяча зброя. Через жінку з початку зопсував чорт Адама в раю, через жінку кинув Йосипа до тюрми, через жінку спонукав Давида зрадливо вбити Урія, через жінку наймудрішого Соломона довів до гріха, через жінку гнав Іллю, через жінку осліпив Самсона й відсік голову предтечі Христовому, через жінку доводить усіх до упадку, всіх знеславляє, всіх убиває, всіх наражає на ганьбу... О, яке від усякого зла гірше зло лукава жінка. І гаспиди, як їх приголубити, стають покірними; і льви, і леопарди привикнуть до людини, покірніють; але лукава й безсоромна жінка, коли уразити її, біситься, коли пестити, — хвалиться...

5. Збірники.

Збірник Святослава з 1073 р. В тіснім звязку з досіль згаданим перекладним письменством стоять два збірники Святослава з 1073 й 1076 рр. Обидва вони прийшли до нас з Болгарії в перекладі з грецької мови й мають свою назву звідти, що переписали їх для чернигівського князя Святослава Ярославича. Роскішний перґаміновий збірник з 1073 р., переховуваний в Московській Синодальній (Патріяршій) Бібліотеці, украшений багатьома чудовими мініятюрами. Одна з них представляє князя Святослава, як держить гарну позолочену книгу, з жінкою та з дітьми.

Характер збірника з 1073 р. означений вже його заголовком: „Збірник від багатьох отців: виклади незрозумілих слів в Євангелію й Апостолі та в инших книгах, зложені коротко на память і на готову відповідь". Свою головну ціль — виклад Св. Письма й инших церковних

книг осягає збірник тим робом, що містить цілу енциклопедію византійської учености. Є тут і виривки з творів церкви й инших письменників на богословські теми, напр. статті про св. Духа, символ Михайла Синкела, широкий катихизм Анастасія Синайського про віру, й виривки з історичних, філософічних творів, з теорії риторики і т. д. Маємо тут також два найстарші на українськім ґрунті пе-

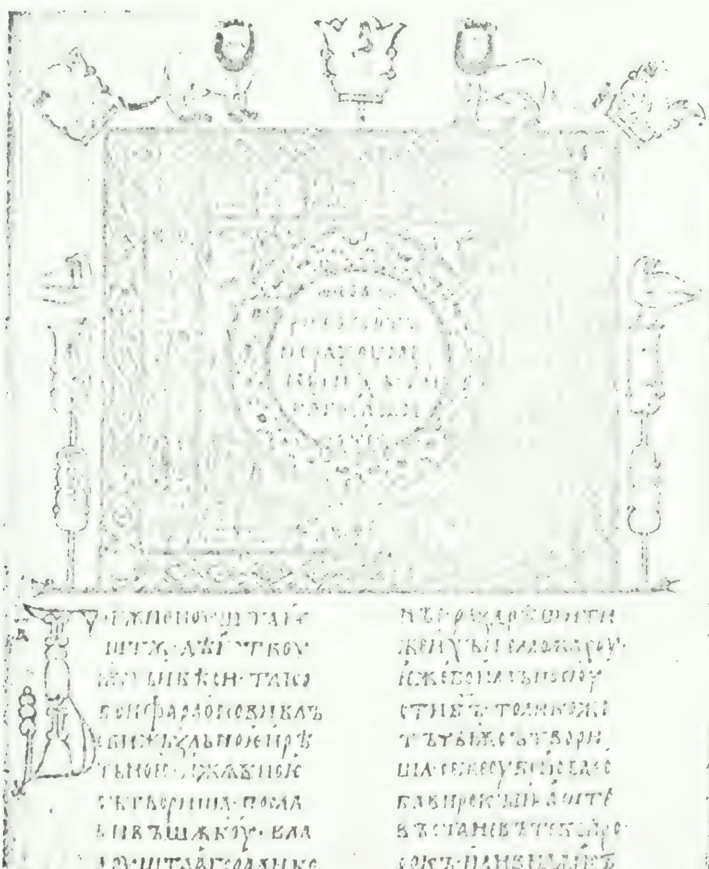

Початкові букви Збірника Святослава.

рекладені покажчики книг старого й нового завіту як справжніх, так і таємних та ложних — апокріфічних.

Збірник Святослава з 1076 р. Другий Збірник Святослава з 1076 р., простіший і мовою і змістом, переховується в Публичній Бібліотеці в Петербурзі й містить статті релігійно-морального характеру: короткі виклади Св. Письма, статті про молитву, піст, читання книг, „Поучення дітям“ Ксенофонта й Теодори. Є тут між иншим також Стословець патріярха Геннадія про віру, себто сто вислобіз про правила християнської віри й морального життя. Цей Стословець тішився великою популярностю на українськім ґрунті в давнині; ним користувався Володимир

Мономах при писанні свого Поучення дітям, Данило Заточник і т. д., він входив у цілости в такі пізніші збірники поучень, як Ізмарагд, „Златая цѣпь“ (Золотий Ланцюг) XIV в. Святославів Збірник з 1076 р. приніс також зразки

Листок із Збірника Святослава 1073 р.

того матеріялу, з котрого складалися такі дуже популярні на Україні Пчели, а саме: Наставлення Ісихія, єрусалимського пресвітера, — вислови Ніла Синайського, ученика Івана Золотоустого.

Пчели. Пчела — це збірник коротких висловів або афоризмів, вибраних з Св. Письма, творів отців церкви

й деколи світських письменників греко-римської поганської старовини, упорядкованих або по азбуці авторів або по початковій букві висловів, або по змісті, напр. вислови про мудрість, любов, віру і т. д. Близькість таких висловів до народніх приповідок відкривала шлях взаїмним вливам на себе народніх приповідок і перекладених афоризмів. Переклад Пчели довершений на східно-славянськім ґрунті безпосередно з грецького тексту в половині XIII в. Одначе на Україні була відома також Пчела південно-славянського перекладу.

6. Історичні твори.

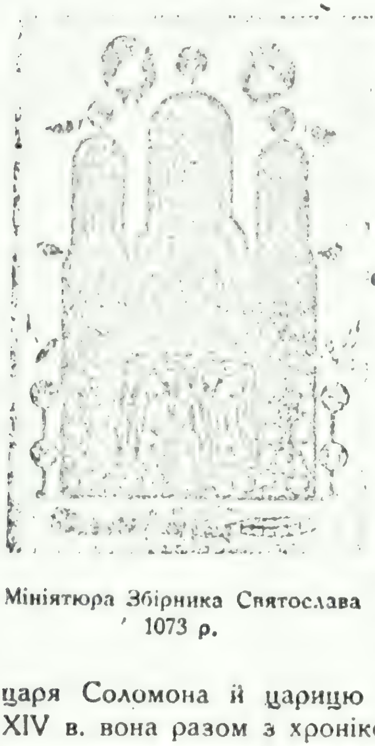
Хроніки. Правдоподібно вже в перших десятиліттях християнства прийшла на Україну також християнська історична література. До неї належать і хроніки, типові твори византійської середновіччини, які оповідають про історію людства, починаючи від сотворення світу так, як про це оповідає Біблія і давні грецькі історики. Забарвлення такої хроніки напів релігійне. У византійській літературі було велике число таких хронік; багато з них прийшло також на Україну. Найважніші з них хроніка Івана Малали Антіохійського та хроніка Юрія Грішника (Гамартола). З інших хронік цікава хроніка Констянтина Манасії тим, що подає повість про троянську війну.

Святославова родина: Святослав, його жінка й сини: Гліб, Роман, Давид, Олег і Ярослав.

(Мініятюра з Святославового Збірника 1073 р.)

Хроніка Малали. Уложена в VI—VII вв. в Антіохії, хроніка Івана Малали має в собі відбиток впливу культури Сходу, схильність до фантастичних оповідань. Тому й містить багато поетичного матеріялу з східньої грецької мітології, з оповідань про троянську війну й Олександра Македонського. Славянський переклад одержав ще вставки: апокріфічні Завіти 12 патріярхів і Слово Атанасія Олександрійського про Мелхиседека.

Мініятюра Збірника Святослава 1073 р.

Хроніка Юрія Грішника. Дуже поширена була на Україні хроніка Юрія Грішника, перекладена на південно-славянськім ґрунті два рази, перший раз давніше, другий раз в XIII—XIV вв. Хроніка Малали доводить історію до Юстиніяна, хроніка Грішника до 842 р. Також хроніка Грішника мішає історичні факти з видумками, історичні оповідання з баєшними оповіданнями про Сивіллі, про царя Соломона й царицю Южську і т. ин. Все таки до XIV в. вона разом з хронікою Малали була у нас одиноким джерелом історичних відомостей. На її прикметах виробляв свій смак український аматор історичних творів, від неї перейняли наші літописці той релігійний характер, котрий бачимо напр. в оповіданнях про різні появи природи в наших давніх літописах.

Історична Палея. Старозавітню історію подавала Історична Палея (Книга бытія небеси и земли. Очи палейныя). Держачися історичної нитки в переповіданні біблійних подій, які доводить до царя Давида, Історична Палея все таки віддаляється від оповідання історичних книг Біблії, бо часто міняє його на апокріф, перекручує біблійні імена або зміняє порядок біблійного викладу. Доступна своїм викладом і змістом ширшим кругам читачів,

Історична Палея полишила свої сліди в устній народній словесности.

7. Природописні й географічні твори.

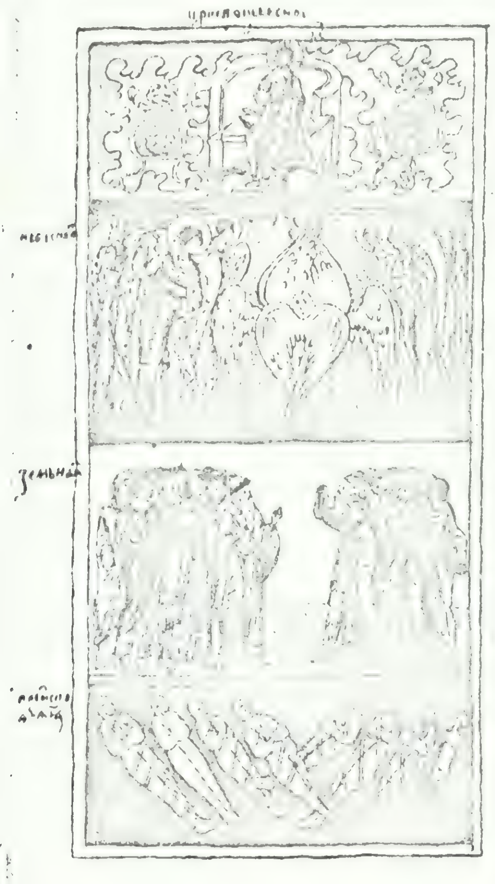
Шестоднев. Біблія була вихідним пунктом для наукового думання людини в середніх віках і в рямки біблійної схеми вкладалися не тільки історичні, а також природописні й инші відомости в середніх віках. Широким поясненням тої частини Біблії, де йде оповідання про шість днів творення світу, був Шестоднев. Істнувало кілька Шестодневів, себто популярних у византійсько-славянській літературі творів, в яких містилося оповідання про сотворення світу, а саме: Шестоднев Василія Великого, Амвросія Медіолянського, еспанського епископа Северіяна Гевальського, Івана Дамаскина й инших. З Шестодневів були на Україні відомі головно Бесіди на Шестоднев Василія Великого й Шестоднев Івана, ексарха болгарського.

Крім канонічних відомостей про сотворення світу подавали вони відомости толішньої науки, зачерпнені головно з тої спадщини, котру полишили антична Греція і Схід. Наслідком того, що ці відомости підпали в своїм поясненні богословію, наступила своєрідна злука дохристіянського та христіянського світогляду, з явною перевагою останнього. Таким робом Шестоднев ставав цілою системою, свого роду цілою енциклопедією, яка оповідала історію сотворення світу на підставі даних, добутих наукою протягом віків.

Фізіолог. Одним з джерел Шестоднева був Фізіолог, популярно-теолоґічний твір що в алеґорично-символічній формі викладав важні місця христіянської науки й, описуючи дійсні та видумані прикмети звірят, подавав зразки та приклади як для наслідування, так і для поучення. Напр. про лисицю каже Фізіолог, що її життя лукаве, бо коли вона голодна й не находить нічого, йде додому й, положившися навзнак, затаює віддих і лежить мов нежива. Тоді сідають на неї птахи й починають її дзьобати, але вона швидко підноситься, ловить пташку й заїдає її. „Так і чорт лукавий, злодій, — говорить Фізіолог, — і діла його лихі, бо кождий, хто хоче закошту-

вати його тіла, умре; а його тіло — гріх, захланність, лакімство, зависть“ і т. д.

Кожда стаття Фізіолога, присвячена окремому звіряті, птахові тощо, розпадається на дві частини: в одній

З Космографії Козми Індикоплова XVI в.

описуються дійсні й фантастичні прикмети звіряти, птаха чи що, а в другій даються символічні пояснення цих прикмет і висновується якась моральна думка. І Шестодневи й Фізіолог мали вплив на українську літературу — писання митрополита Іларіона, Кирила Турівського й инших.

Християнська Топографія (Космографія) Козми Індикоплова. Джерелом географічних і астрономічних відомостей в давній Україні була Християнська Топографія византійського письменника VI в. Козми Індикоплова, купця з Олександрії, сучасника Юстиніяна. В торговельних справах він

Система світу, як її уявляв собі Козма Індикоплов.

відбув ряд подорожей до Арабії та східньої Африки. Пізніше вступив до манастиря, де задумав — у противагу Птолемейової системи, яка представляла землю кулею — дати географічно-астрономічні відомости з християнської точки погляду. Християнська Топографія складається з дванадцяти глав-слів. Тут доказує Козма Індикоплов цита-

тами з Св. Письма й апокріфів, що земля це площина, яка своєю формою нагадує корабель Ноя і старозавітню Мойсейову скинію. Ця площина має форму чотирокутника, окруженого з усіх боків океаном. По краях землі єсть стіна, що сходиться з небом, яке представляє собою склепління над землею. Сонце заходить на ніч за високу гору на півночі. Рухами сонця, місяця та звізд і взагалі небесними й атмосферичними явищами управляють окремо до того визначені четвертого дня творення світу янголи. Цю ролю вони сповнятимуть до кінця світу, поки звізди не впадуть з неба. Деякі списки Християнської Топографії ілюстровані рисунками.

Як Козма Індикоплов уявляв собі уладження землі.

8. Повісти.

Стефаніт і Іхнілат. Відомости про звірят давала давньому українському читачеві також повість Стефаніт і Іхнілат. Найдавнішої основи цієї повісти треба шукати в індійській збірці, зложеній первісно з тринадцяти розділів. Пять перших з них утворили збірник казок-байок п. з. Панчатантра, себто Пятикнижжя. Казки-байки Панчатантри викликали вже в Індії ряд наслідувань і перерібок, між ними знамениту Гітопадезу, в звязку з якою стоять байки Езопа. Чотирі століття по уложенні Панчатантри довершився її переклад в VI в. на пеглевій-

ську мову під назвою Каліла-ва-Дімна й відсіль розпочалася прецікава її подорож в різних редакціях, перекладах і перерібках по всіх літературах Сходу й Заходу. В XI в. Симеон Сит переложив книгу з арабської мови на грецьку п. з. Стефаніт і Іхнілат, себто Увінчаний і Слідячий, а з грецької мови довершений південно-славянський переклад. Як звіринний епос відзначається Стефаніт і Іхнілат тим, що епічний елемент уступає поученням. Не тільки мудрець, запитаний індійським царем, як лукавий муж розбив приязнь між близькими людьми й викликав між ними ворожнечу, запускається в своїм оповіданні в моралізування. Роблять це також звірята. Наслідком того розмова складається з моралізуючих сентенцій, порівнянь і приповідок, а байка служить тільки їх потвердженням.

Зміст. Мудрець оповідає притчу про багатого купця, що мав багатьох синів. Один з них заморив бика й лишив його на сіножаті. Бик прийшов до себе й почав ричати. Його рик дійшов до ух царя-льва, що недалеко від сіножати жив з багатьома львами, ведмедями, вовками, лисицями і т. д. Раз лев почув страшний рев і дуже засмутився, не знаючи що робити. Перестрашений проводив час без виходу на однім місці. Двораки-шакали: щирий Стефаніт і лукавий Іхнілат замітили смуток льва. Розмовляючи про те, вони нагадують ряд казок-байок з звіринного світу. Притчами про малпу, верблюда и зайця, розумуваннями про мудрість і недотепність, порівняннями й висловами про царських слуг, вояків і писарів шакали готовляться вплинути на царя, до якого вибіраються. Лев признається, що він боїться бика. Тому Іхнілат, закінчивши свою промову притчею про лисицю і бубон, іде до бика й намовляє його представитися цареві. Царь приймає ласкаво бика. Ласки царя для бика викликують завість в Іхнілата, що в формі казок-байок з приводу цього обмінюється своїми думками з Стефанітом. Іхнілат постановив убити бика. Він виконує свій намір, не зважаючи на перестороги свого приятеля Стефаніта. За те дістається в тюрму, де Стефаніт відвідує його й радить йому признатися до всього. З причини непокірности Іхнілата справа кінчиться для нього смертю. В другій частині повісти царь випитує мудрця про приятелів — щирих і приятелів — ворогів, про те, як може царь зберігти свою державу і т. ин. Мудрець відповідає прикладами й оповіданнями, в яких головну ролю відограють звірята, щоб висловити якесь життєве правило. Вкінці подається причина, чому всі ті казки-байки наведені, а саме, щоб доказати, що мудрість сильніша від фізичної сили.

Олександрія. Одним з перших зразків книжньої повісти, що прийшли до нас, був дуже поширений у нас роман Олександрія. Це не так історичне, як більше ба-

єшне оповідання про дії Олександра Македонського, мильно приписуване крівнякові Арістотеля — Калістенові, що вмер швидче від Олександра. Перша форма Олександрії увійшла в хроніку Малали. Це був переклад первісної Олександрії, доповнений оповіданням про вхід Олександра до Єрусалиму, взятим з перекладеної византійської хроніки Гамартола. Вже з доповненням цей переклад увійшов в XIII в. в хроніку Малали. Відзначаючися всіма прикметами принадного оповідання, зближеного до героїчного епосу, великим багатством чудесних елементів, приложених в дусі християнської леґенди, перша редакція Олександрії підпала на східно-славянськім ґрунті великим змінам і доповненням новими баєшними й апокріфічними подробицями. Наслідком цього й зявилася друга редакція Олександрії. Вона перероблювалася доти, доки в XIV—XV вв. не почала поширюватися сербська Олександрія. Остання витиснула давнішу болгарську через те, що містила більше романічного елементу. Взагалі вона збільшила елемент чудесного, була пересіяна великою силою афоризмів і, що головне, надала головному героєві Олександрові християнське забарвлення.

Стріча Олександра з песиголовцями (з рукописної Олександрії).

Зміст. Голосна історична роля Олександра Македонського зробила його героєм дуже популярного роману. Його походи до Малої Азії, Персії й ще далі на схід давали понуку до неправдоподібних оповідань про чуда далеких земель. Його слава, хоробрість і мудрість довершили того, що не було історичної особи, так широко по світу голосної, котра б викликувала подібне зацікавлення. Крім того Олександрія ще й тим відповідала смакові дав-

нього читача, що містила велику скількість моралізуючих висловів і мудрих постанов Олександра в роді Соломонових судів. До такого розуміння Олександра достроєні і його походження і його діла в романі. В Олександрії він — син египетського царя і ворожбита Нектанеба, що втік до Македонії від ворогів, між якими був Дарій. Олександер веде бої з різними народами, з людьми на два лікті й на два сяжні, з такими, які мають шість рук і шість ніг, собачі голови й не говорять, а гавкають, з величезними жінками, покритими щітиною. В часі походу до Індії Олександер приходить до озера, купається з вояками в його воді й від цього всі стають сильні та здорові. Олександер побиває велике військо індійського царя Пора й убиває його самого в поєдинку. Потім іде в землю амазонок, зустрічається з нечистими народами Ґоґа й Маґоґа та їх навіки заганяє в північні гори. Говорячі дерева віщують йому смерть у Вавилоні. Там і вмірає він, отроєний одним з військових начальників.

Троянська війна. Хроніка Малали принесла також найдавніший текст иншої повісти, а саме про троянську війну, приписуваної видуманим сучасникам троянської війни Діктісові й Даретові. Окрему троянську історію представляє славянська Притча про королів, подана при славянськім перекладі византійської хроніки Манасії по оповіданні про троянську війну самого Манасії.

Зміст. Тут іде оповідання про причини, що викликали троянську війну. Жінка троянського царя Пріяма — Гекуба має сон, що її син стане загибіллю Трої. Тому, коли Парис приходить на світ, його викидають. Пастухи рятують і виховують його. Він рішає спір між трьома богинями в користь Венери, яка обіцяє йому за це Олену. Він їде до Греції і забірає її. Це стає причиною троянської війни, яка описана в продовженні.

Індійське царство. В тім самім збірнику, в котрім заховалося Слово про похід Ігоря, було також оповідання про індійське царство. Це є знамените в середніх віках Посланіє пресвітера Івана до грецького імператора Мануїла. В XII в. на Сході й Заході була поширена думка, що в Азії панує могутній християнський царь-пресвітер Іван, що він побідив своїх противників — магомеданських царів і йде на поміч хрестоносцям. Це імя увійшло в писання деяких подорожніх і в народні леґенди. Розчитувалися в листах, які буцімто писав він до грецького імператора, до Фридриха Барбароси й инших про чуда свого царства. Тому, що оповідання про індійське царство й Олександрія мають своєю темою Індію, обидва оповідання почали взаїмно впливати на себе. Оповідання про індійське царство

було дуже популярне на східно-славянськім ґрунті й лишило глибокі сліди в письменстві й устній словесности.

Зміст. Коли грецький імператор Мануїл вислав до пресвітера Івана посольство з дарунками та запитував його про силу й чуда його держави, пресвітер Іван сказав послові: „Скажи свому цареві Мануїлові — коли хочеш довідатися про мою силу та всі чуда мого царства, продай усе свое царство та прийди до мене сам і послужи мені, й поставлю тебе слугою у себе другим або третім... Коли захочеш описати моє царство, й ти з усіма своїми книжниками не можеш списати мого царства до виходу своеї душі, і ні твого царства не стане, й тебе з харатією, на чім моє царство списати, бо не можна тобі описати землі мого царства та всіх чудес. Я бо є до обіду патріярх, а по обіді царь, і я є царь над трьома тисячами царів і шістьсот, і оборонець я є православної віри Христової; а мого царства йти в один бік десять місяців, а в инший бік, не знаю й сам, де небо й земля зійшлися"... В його царстві живуть дивовижні народи: люде девять сяжнів ростом, з собачими головами, з шістьма ногами, з очима й ротом на грудях, напів-люде, напів-птахи і т. д. Такіж прерізні дивачні звірята й птахи. У стін гори Олімпу в Індії є джерело; коли людина напеться з нього води, до глибокої старости лишається цвітучою і т. д. Індія багата золотом, сріблом і дорогоцінним камінням. Такому багатству відповідають його багаті палати й обставини життя. Нема в Індії жадних гадюк, навіть мух і комарів. Усі живуть щасливо й побожно. Нема ні бідних, ні скупих. Ніхто між ними не говорить і не може говорити неправди: бо як хто скаже неправду, той зараз уміраe і разом з ним його память. „Усі ми йдемо стежками правди й любимо один одного".

Премудрий Акир. Разом з оповіданням про індійське царство було в тім самім рукописі, що Слово про похід Ігоря, оповідання про Синаґріпа та його дарадника Акира або Слово про премудрого Акира. Ця повість східнього походження відбилася на леґендарній біоґрафії Езопа й увійшла в арабський збірник казок Тисяча й одна ніч. Що оригінал повісти був грецький, на це вказує оповідання про чудо, якого довершив Миколай Чудотворець з згаданим царем Синаґріпом. Оповідання про премудрого Акира було дуже популярне на східно-славянськім ґрунті. Його списки доходять до XVIII в. Зокрема подобалися нашим предкам поучення Акира Анаданові, які трапляються в давніх рукописах у формі окремих статтей п. з. Поучення з святих книг про дітей. На східно-славянськім ґрунті оповідання про премудрого Акира зблизилося до тону місцевої казки та набрало місцевих подробиць.

Зміст. У Синаґріпа, що панує над землею адорською (арабською або асурською) і наливською (ніневійською), є мудрий і дуже багатий, але бездітний дорадник Акир. Він усиновляє сина своєї сестри Анадана, вчить його всякої мудрости та представляє його цареві яко свого наслідника. Одначе злобний Анадан обвинувачує Акира перед царем, що Акир зрадив його й хоче позбавити його трону. Вірний слуга вспів урятувати Акира від смерти. Тимчасом египетський царь, який довідався про мниму смерть Акира, зажадав від Синаґріпа вислати йому такого будівничого, який був би в силі побудувати для нього палату між небом і землею та відгадати загадки. Коли царь пришле такого будівничого, фараон чотирі роки платитиме йому данину, а як ні, царь має платити фараонові. З цього прикрого положення визволив Синаґріпа слуга, що відкрив живого Акира. Синаґріп післав його під иншим імям до Египту, де він навчив дві орлиці підлітати вгору з кліткою, в яку всадив хлопця. Орлиці піднеслися вгору, а хлопець кричав, що будівничі готові, хай тільки здолу доставлять їм будівельного матеріялу. Щасливо також розвязав цареві загадки. Після того вернув додому, де Синаґріп обсипав Акира почестями, а Анадана покарав смертю.

Девгеній Акрит. Третьою і останньою повістю в збірнику, що заховав нам Слово про похід Ігоря, було Діяння і життя Девгенія Акрита. Тому, що рукопис Слова про похід Ігоря пропав, це оповідання уважалося довгий час за втрачене. Одначе в 1856 р. Пипінові вдалося відкрити текст цього оповідання з XVII—XVIII вв. в однім поґодінськім збірнику Публичної Бібліотеки в Петербурзі.

Оповідання про Девгенія Акрита це перерібка византійської поеми X в. про Василя Діґениса Акрита, який одержав назву Діґениса тому, що був сином араба та грекині. Акрити — це військові начальники, що боронили византійських кордонів від арабів. На східно-славянськім ґрунті це оповідання було дуже поширене. Тут воно прийняло характер казки. Її дія відбувається за тридцять земель в тридесятім царстві. Окремі епізоди підпали сильним змінам: боротьба греків з сарацинами перемінилася в боротьбу православних з поганами. Із змістом оповідання була в тіснім звязку Притча про витязя і смерть.

Зміст. В грецькій землі в одної вдови царського роду було трьох синів і красуня донька, яку полюбив сарацинський царь Амір і пірвав її з Греції в неприсутности братів. Мати доньки посилає в погоню за ним трьох своїх синів, які побіджають Аміра, але що він згодився прийняти християнську віру, віддають сестру за нього заміж. Амір покидає царство й відїзджає до Греції. Довідавшися про це, мати посилає туди трьох сарацинів за ним, але їх піймали

й охрестили. Від Аміра родився прегарний син Акрит, названий Девгенієм (двородним). Його труди змальовані в повісти. Він — відзначався великою відвагою в боротьбі з дикими звірятами, побідив сильного царя Філіпата й ще сильнішого Стратига й оженився з його донькою.

Варлаам і Йоасаф. В літературі найдавніше занесених на Україну повістей окреме місце займає духовний роман про Варлаама та Йоасафа. Коли в инші повісти християнський елемент вдирався частинно, роман про Варлаама та Йоасафа це мистецька перерібка на християнський лад біографії сина Капілавасту — Сідарти, більше відомого під імям Будди. Славянський переклад доверщений з грецького оригіналу. Його ось як характеризує знаменитий історик византійської літератури Крумбахер: „Естетична вартість цієї палкої апології християнського життя, де з переконуючою силою малюється боротьба проти світової марности, не підлягає ніякому сумніву. Композиція знаменита; протилежности настроїв осіб і життєвих умов змальовані прегарно. Тому книга мусіла викликувати найглибше враження на віруючі народи Европи."

Грецький переклад зроблений з грузинської мови, а з грецького тексту доверщений латинський переклад. Як від грецької версії пішли всі дальші православні переклади, так з латинського перекладу та його скорочень пішли всі католицькі переклади. Таким робом увесь середновічний християнський світ читав оцей роман яко житіє праведного християнина. Що більше — героя роману Йоасафа включили католики при кінці XVI в. в число святих, православні зробили це ще давніше.

За авторство й час повстання роману були довгі спори, досіль непорішені. Довго уважали автором роману Івана Дамаскина. Тепер закинули цю думку. В усіх давніх рукописах Варлаама та Йоасафа є однозгідна вістка, що цей роман приніс з Індії до Єрусалиму монах манастиря св. Сави. Найдавніші східно-славянські списки походять з XIV—XV вв.

На безпосередню батьківщину нашого тексту вказує та обставина, що принагідні притчі роману стрічаються в рукописах і окремо з заміткою „з болгарських книг". У Кутеїні 1637 р. вийшов цей роман друком в перекладі на тодішню спільну українцям і білорусам

книжну мову п. з. „Гісторія албо правдивоє виписанє святого Йоанна Дамаскина о житії святих преподобних отец Варлаама і Осафа і о наверненю індіян“. Перекладаючи твори Івана Дамаскина, московський вигнанець князь Курбський переложив також наново приписуваного Дамаскинові Варлаама та Йоасафа на церковно-славянську мову з невеличкою домішкою прикмет живої мови свого місця побуту на Волині. Правдоподібно переклад Курбського став помічний для видання з 1637 р. Мабуть на підставі тексту Золотої Легенди чернигівський митрополит Лазарь Баранович дав віршовану перерібку Варлаама та Йоасафа в книжці „Żywoty świętych“. Скорочена легенда увійшла в Четьї-Минеї Дмитра Тупталенка. Свою широку популярність і улюбленість в середніх віках завдячував цей роман чудовим притчам в роді притчі про однорога, між иншим так гарно перевіршованої Іваном Франком, що зайнявся і науковим дослідом цього роману.

Зміст. Індійський царь Авенір переслідує христінство, проповідуване апостолом Томою. В ту пору у нього, досі бездітного, народжується син неописаної красоти — Йоасаф. Звіздярі пророкують йому славу й багатство, але наймудріший з них додає, що його царство буде не на цім світі й що царевич стане правдоподібно визнавцем переслідуваної релігії. Щоб це пророкування не могло сповнитися, зажурений батько велить побудувати для Йоасафа величню палату, забороняє допускати до неї когось чужого й окружає його молодими, гарними людьми. Вони не сміють оповідати Йоасафові про хвороби, смерть, нужду й терпіння. Та царевич приходить вкінці до зрозуміння того, що він живе в тюрмі, й скаржиться батькові, що більше не може стерпіти такого життя. Царь позволяє йому виходити з палати, але велить, щоб на дорозі усували все, що тільки могло б засмутити його. Одначе царевичеві вдається стрінути двох людей, прокаженого та сліпого, потім підтоптаного віком старушка. Йоасаф бачить, що на землі є терпіння і смерть. Він починає задумуватися над марністю життя і шукає, хто міг би просвітити його. На божий приказ пустинник Варлаам іде до Індії, щоб розігнати сумніви Йоасафа. Приходить яко продавець дорогих камінів. Його камінь має силу просвічати сліпих світлом правди, глухим вертати слух, німим давати мудрість, хворим здоровля. Але бачити цей камінь може тільки той, хто чистий тілом і серцем. Царевич бажає бачити камінь, але Варлаам заявляє, що наперід випробує його розум. Рядом притч почасти з Євангелія, почасти з східніх оповідань Варлаам розясняє йому постепенно христіянську науку, а вкінці хрестить його. Сам віддаляється, лишивши Йоасафові на його прохання свою грубу одіж. Авенір довідується про хрещення сина й посилає

погоню за Варлаамом, щоб тортурами приневолити його відректися християнства перед Йоасафом і цим робом захитати його віру в правдивість християнської науки. Одначе погоня не здогонила Варлаама. Тому цар закликає визнавця своєї віри Нахора, обличчям подібного до Варлаама. Нахор має удати з себе Варлаама, увійти в спір з поганськими жерцями й дати себе побідити. Одначе в часі розмов з царевичем Нахор сам приймає християнство та втікає в пустиню. Вкінці цар закликає чарівника, за порадою якого Авенір окружає Йоасафа красунями, думаючи, що Йоасаф спокуситься і відступить від християнства. Йоасаф постом і молитвою обороняє себе від спокуси й лишається непохитним, а сам чарівник навертається на християнство. Тоді за намовою вельмож Авенір відділяє Йоасафові половину свого царства в тій думці, що клопоти над управою держави відведуть його від нової віри. Але Йоасаф, ставши царем, починає будувати церкви та проповідувати християнство. Його проповідь осягає величезний успіх, народ масово приймає нову віру й край, де він панує, стає зразком християнської держави. Тепер кається Авенір і сам навертається до християнства. Його хрещення відбувається з великою урочистостю. Після того Авенір передає усю державу Йоасафові й незабаром умірає. По його смерти Йоасаф править ще кілька літ своїм народом, потім назначує царем одного з вельмож і постановляє відійти в пустиню. Зажурений народ жене за ним. Йоасаф вертає, але другий раз потаємне відходить в пустиню в тій волосяниці, котру Варлаам колись лишив йому. Серед усяких невигод і придуманих чортом спокус він два роки скитається в пустині, шукаючи свого учителя. Вкінці инший пустинник вказує йому шлях до Варлаама. Царевич живе в пустині ще тридцятьпять літ і ховає свого учителя. Надходить година його смерти. Його ховає той пустинник, котрий вказав йому шлях до Варлаама. В сні один страшний муж велить йому йти в індійське царство й повідомити про смерть царевича. Приходить цар з товпою народу, находить тіла царевича й Варлаама нетлінними та пахучими й переносить їх до столиці.

9. Апокріфи.

Витворення апокріфів. Своєрідне значіння в українській літературі мала велика ґрупа перекладених памяток, близьких до житійного письменства — апокріфи. Від самого народження християнства воно оповилося леґендами, які повставали рівночасно з Св. Письмом і навіть швидче від нього. Сама християнська церква постійно користувалася цими леґендами, бо ж підставу християнства творить не тільки Св. Письмо, але й традиція, обнята головно леґендою. Творцями й носителями християнської леґенди були жиди, що внесли в християнські леґенди не тільки

жидівські, східні й античні елементи, але й цілі жидівські, греко-римські чи східні леґенди, переробляючи їх в християнськім дусі. Вплив леґенди був великий і на народні маси й на письменство: для народніх мас леґенда почала заступати поволі передхристіянську народню поезію, а письменникам давала матеріял для високої мистецької поезії, для свідомої мистецької творчости. Переходячи від народу до народу, леґенда ставала щораз складнішою і протягом довгого ряду віків утворився величезний цикль таких леґенд. Своїм багатством він перейшов Св. Письмо.

З цього циклю виділилася апокріфічна леґендарна література, себто те письменство, котре оповідає про старозавітні та новозавітні події й опинилося поза каноном признаних церквою писань. Від апокріфічних писань треба відрізнити заборонені писання, себто такі, які церковний аторитет признав шкідливими й тому вніс у показчик або індекс заборонених книг. Але в індекс входили також неапокріфічні писання з одного боку й деякі апокріфи не найшли місця в індексі з другого боку.

Індекси заборонених книг На українськім ґрунті маємо такий найдавніший індекс в Збірнику Святослава з 1073 р. Індекс апокріфічних і заборонених книг маємо в Номоканоні з XIV в.

Номоканон або Кормчая Книга це збірник і пояснення постанов і норм, прийнятих у византійській церкві від апостольських часів до останнього вселенського собору. Крім церковних норм входило тут і світське византійське законодавство. Яко вихідня точка нашого пізнішого церковного законодавства Номоканон впливав на вироблення нашого народнього світогляду.

Доказ цього між иншим маємо в тім, що він подав індекс, який виявляє риси значної незалежности від подібних творів византійської літератури. Є бо тут вказівки на такі писання, яких не згадують досі відомі грецькі індекси. Цей південно-славянський індекс став засновком самостійного розвитку подібного індексу на східно-славянськім ґрунті в приложенні до умов місцевого літературного розвитку. Напр. в молитовнику митрополита Кипріяна з XIV в. до південно-славянського показчика доданий відділ „богоотметних і ненавидимих“ книг, під чим розумі-

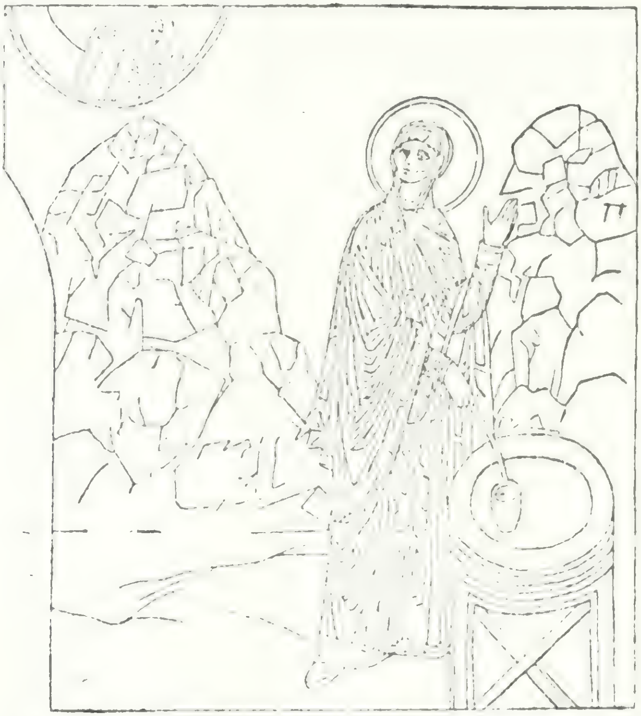
ються книжки, вживані до ворожіння: лунники, громовники, трепетники і ин. В дальшім розвитку Стаття про правдиві й фальшиві книги прийняла ще: астрономію, „землеміріє“ і т. ин. й розрослася до грубої книги — знаменитої Кирилової Книги, виданої 1644 р. друком в Москві.

Шляхи поширення апокріфів. Трьома шляхами приходили апокріфи на Україну. Перший шлях указує їх назва „болгарські байки“: це звичайний шлях із Византії через південну Славянщину. Що не могло перейти письменним шляхом, те переходило шляхом устної передачі як вислід стичности двох народностей на культурнім ґрунті. Опис подорожі Данила Паломника по святих місцях доказує, що паломники зустрічалися з масою леґенд, які приносили на Україну з поворотом на рідну землю.

Крім цього другого був ще третій шлях вандрівки апокріфів на Україну: шлях мистецтва. З релігією перейняла Україна з Византії церковну архитектуру, спосіб малювання ікон, церковних стін і мініятюр, в якім сильно відбилася христіянська леґенда. В мозаїці вибудованої в XI в. катедри св. Софії в Київі бачимо мотиви христіянської апокріфічної леґенди. Відмінно від канонічних писань христіянська леґенда знає два благовіщення: крім благовіщення в святині, признаного також канонічним письменством, ще благовіщення або передблаговіщення при криниці. Апокріфічне Євангеліє Якова оповідає про обставини останнього. Богородиця пішла з глечиком по воду до криниці, зачерпнула води та збірається додому. Нараз почула за собою звернений до неї голос, одначе, оглянувшися, не побачила нікого. Виявилося потім, що це був голос янгола, який приніс їй вістку про зачаття і народження Христа. Роздумуючи над тим, що зайшло, засумована Богородиця прийшла додому й по якімсь часі, коли вона, як звичайно, ткала завісу з пурпури й вісона для святині, до неї явився уже видимо янгол і повторив свою добру вістку. В катедрі св. Софії бачимо на стовпах у головної абсиди в мозаїках, які прикрашують ці стовпи, малюнок благовіщення в святині й тут Богородиця намальована з тканням. В фресці цієї церкви находимо також благовіщення при криниці або так зване передблагові-

щення: вище краєвид, цистерна, у неї здивована або налякана Богородиця з начинням.

Апокріфи дотатарських часів. Ще в дотатарських часах були відомі, як виказав Сперанський, такі апокріфічні оповідання: оповідання про Адама, Книга Еноха, Завіти дванадцяти патріярхів, Сини Якова, Завіт і вихід Мойсея

Апокріфічне благовіщення або передблаговіщення в катедрі св. Софії в Київі.

на небо, Виявління (откровеніе) Варуха, Виявління Ісаїї, Яковова повість або Первоєвангеліє, Євангеліє Томи або Євангеліє дитинства Христа, Євангеліє Никодима, Обиходи й навчання апостолів, леґенди про Христа, як його „в попи ставили", як він „орав плугом", „як його пров назвав другом", „як його ап. Петро продавав", і инші, Оповідання Афродитіяна персіянина, Ходження Богородиці по муках, Виявління св. Павла, кілька оповідань про рай, ряд апокріфічних мучень: Теодора Тирона, Микити, Іпатія, Юрія,

Ірини й ин. й есхатологічні оповідання з Виявлінням Методія Патарського включно. Решта апокріфів прийшла на Україну пізніше, з полудня і з заходу.

Загальний зміст. Апокріфічна література — це багатий релігійний епос. Його зміст передовсім значно розширює старозавітню й новозавітню історію невідомими канонічним книгам подробицями. Вони виясняють багато питань, викликаних релігійною цікавостю, й оповідають ширше про сотворення чоловіка та його прогрішення, про його вигнання з раю, зокрема про життя Адама й Еви по вигнанні їх з раю, про Еноха, про Мелхиседека, Авраама, Мойсея, царя Давида. Рішення спору двох жінок ізза дитини царем Соломоном, як про це оповідає Книга царств, дає поюнуку оповісти про багато инших зразків його мудрости. Старий завіт не заспокоює цікавости, як давні люде уладжували своє життя, як одержували перші наукові відомости, як винаходили мистецтва, — доповнює його щодо цього Мале Битіє і Книга Адама. Книга Еноха, Виявління Авраама й Вихід Ісаїї на небо оповідають про будучину, про щастя праведників і кари для грішників, все приймаючи тон і форму біблійних писань і присвоюючи саме собі значіння давньої традиції.

Ще багатший матеріял для апокріфічної літератури доставляє властива історія християнства: життя Христа на землі, діла апостолів, святих і мучеників, християнське вижидання нагороди або кари за дочасне життя по смерти, оповідання про чуда й таке инше. Розмірно ще буйніше розцвітають в християнських часах оповідання про рай і пекло, до якого сходить сам Христос, і есхатологічні оповідання про кінець світу та страшний суд. Широкий круг оповідань утворюється довкруги Божої Матери, що бере діяльну участь в долі людства й заступається за ним перед Христом.

Цілість апокріфічних оповідань по їх змісту можна поділити на пять великих груп: старозавітні апокріфи, новозавітні, апокріфічні Діяння апостолів, есхатологічні й апокаліптичні апокріфи, апокріфічні оповідання про святих і мучеників.

Ось на зразок змісти деяких окремих апокріфічних оповідань.

Сотворення світу. Оповідання про сотворення світу має дуалістичне забарвлення, себто вводить боротьбу двох сил, добра та зла, згідно з навчанням болгарських богумилів, що признавали крім начального доброго Бога, котрий сотворив духовий світ, також злого демона, що підпавши від Бога, утворив річевий світ.

Зміст. Сотворивши небо, спустився Бог на Тиверіядське море, щоб творити землю. На морі побачив Бог Сатану, що плавав у постати гоголя. Бог велів Сатані пірнути на дно моря і винести піску, з якого сотворив землю. Адама сотворив Бог з вісьмох частин: тіло з землі, кости з каміня, кров узяв від моря, очі від сонця, думки від хмар, зір від світла, віддих від вітру, а тепло від огню. Коли Бог пішов узяти очі від сонця, прийшов Сатана й вимазав болотом усього Адама, що лежав на землі. Вернувшися, Бог увільнив його з болота, сотворив з останнього собаку и велів їй берегти Адама, а сам пішов у горішній Єрусалим за Адамовим віддихом. І знову прийшов Сатана, щоб опоганити Адама, але пес почав гавкати. Сатана злякався і тільки здалека вдарив Адама ліскою, від чого настали хвороби серед людей. Потім Бог насадив рай, навів сон на Адама та в часі сну сотворив з ребра його Еву.

Соломонові суди. А ось один з Соломонових судів.

Один чоловік, що мав кількох синів, записав увесь свій маєток наистаршому. Браття прийшли на суд до Соломона, який зажадав, аби сини принесли йому руку свого вмерлого батька. Браття пішли на могилу, а Соломон післав своїх слуг слідити за ними. Коли вони почали розкопувати могилу, найстарший заявив, що розділить увесь маєток по рівній частині, тільки хай не рушають могили батька. Довідавшися про це, Соломон присудив увесь маєток найстаршому синові.

Вірність чоловіка й жінки. Ще одно оповідання про Соломона.

Раз закликав Соломон до себе свого вельможу й обіцяв видати за нього найкращу з своїх доньок, як він згодиться убити свою жінку. Зразу згоджувався на це вельможа, але коли прийшов додому й побачив, що жінка спить з дітьми, не міг виповнити свого наміру та вернув Соломонові даний собі меч. Тоді Соломон закликав жінку вельможі й обіцяв зробити її своєю жінкою, як вона убє свого чоловіка. Жінка відразу згодилася і Соломон дав їй меч, але з обережности оловяний. Коли чоловік заснув, вона вдарила його мечем по шиї, але не вбила його, бо меч був тупий. Довідавшися про це, Соломон сказав: „В тисячах я найшов мудрого мужа, але в десяти тисячах я не найшов мудрої жінки.“

Оповідання Афродитіяна. З новозавітніх апокріфів варто задержатися на Оповіданні Афродитіяна про чудо в перській землі, в якім, злучаючися з евангельською

християнською леґендою, переплітаються різні елементи: грецькі, жидівські та східні.

Зміст. В Персії є поганська святиня, наповнена золотими та срібними ідолами, між якими є також ідол богині Іри (грецька Гера). Раз приходить до святині цар, щоб дістати вияснення свого сну. Жрець Іруп оповідає цареві, що минулої ночі всі ідоли зійшли з своїх місць і поклонилися богині Ірі, віддаючи їй пошану за те, що вона, заручена за теслю, має стати матір'ю. Увечері сам цар стає свідком, як ідоли почали співати та грати. Зляканий цар хоче відійти, але в ту хвилю спускається блискуча звізда: Іра в царській короні, над нею стоїть звізда. Жерці заявляють цареві, що приходить кінець почитанню богів, бо в Єрусалимі народився Спаситель. Цар посилає негайно маґів, щоб зложили йому поклін. Ледви вони вибралися в дорогу, а вже рушила й звізда та почала показувати їм шлях. Вона приводить їх до вертепу, де знаходиться Діва Марія з дитиною. Мати Христа є високого росту, з кругловатим, смаглявим обличчям; Христос сидить і видається, немовби йому пішло на другий рік: він удався зовсім у матір. Маґи складають йому поклін і приносять в дарунку золото, ливан і смирну, а він „сміється і плеще". Зявляється янгол і забороняє маґам вертатися до Ірода. Вони йдуть додому й записують про все на золотих таблицях.

Ходження Богородиці по муках. Як з новозавітніх апокріфів тішилися великою популярностю це оповідання і Никодимове Євангеліє, так з апокріфів есхатолоґічного характеру дуже цікаве й характеристичне для нашої літератури Ходження Богородиці по муках. На Україні вже в XII в. цей апокріф прийняв елементи нашого побуту. На Заході, в Італії, апокріф такого типу став канвою для знаменитої Божественної Комедії Данте. Як Богородиця в товаристві архангела Михайла, так Данте в товаристві Верґілія іде до пекла, де бачить муки грішників, а потім під проводом колишньої своєї любки Беатріче, що умерла дівчиною, відвідує небо.

Зміст. Перейнята милосердям до людей, Богородиця просить Христа показати їй місця муки грішників по їх смерти. Христос вволяє її волю й архангел Михайло в товаристві чотирохсот янголів, по сто від кождої сторони світу, показує їй пекло та грішників, що там мучаться. Описи пекельних мук дуже яскраві: одні по пояс, другі по горло стоять в огненній ріці, третіх зїдає безупинно хробак, четверті повішені на ґаках, пятих гризуть люті гадюки й т. д. — все залежне від гріхів, яких допустилися за життя. Оглянувши всі муки пекла, Богородиця милосердиться над грішниками, йде до Христа й разом з архангелами, апостолами та святими просить помилувати всіх грішників і визволити їх від страшних мук. По довгих проханнях Богородиці Христос тільки облекшує муки грішників, бо

в імя вищої справедливости не може помилувати їх зовсім: від Великого Четверга до Зелених Свят вони вільні від мук, щоб могли прославляти св. Трійцю.

На українськім ґрунті Ходження Богородиці по муках представляє що найменше три редакції: повнішу, значно скорочену та вкінці відмінну й поповнену пізнішими інтерполяціями. Остання заховалася в рукописі священика Вовчківців над Прутом у Снятинщині Іллі Яремецького-Білахевича, писанім у вересні 1748 р. Оповідає деякі частини докладніше від загального тексту або з значними різницями й має вставки про поганих царів: Нерона, Декія, Максиміяна, Діоклитіяна, Несторія, Пилата, Каяфи, Ірода, Анни й инших, про чарівників і ворожок, про проклятого Скимна, про муки Ірода, Каїна й тих вояків, котрі мучили Христа, про муки мірошників, золотарів і лихварів, злодіїв, розбійників, обмовців і набрехів, про муки тих, котрі межі переорюють і крадуть плоди в инших, про муки ковалів, ткачів, кравців, кушнірів, шевців і римарів, про тих, котрі крадуть бджоли й птахи, про муки пяниць і вбійників, суддів-кровопійців, грошолюбів, про муки тих, котрі роблять в неділю та свята, вкінці вставки про душі праведних і про чистилище.

А ось зразки мук. „Бачила свята Богородиця на півночі пущу, велику глибину, з обох боків ледяні стіни, а зверху заціплено лютим морозом, на яких триста сяжнів у глибину морозу. Там зима, якої не зогріти, темнота, якої не освітити.“ Це є муки чарівників і ворожок. „Бачила свята Богородиця там під ледом велику силу мужів і жінок, заціпенілих від морозу, як лід, котрі голі сиділи на дні, від них виходили морозні іскри й безупинний крик: Ох, ох, ох нам грішним! Біда, біда нам!“ „Оце є грішники, немилосердні багачі: відпихали бідних від своїх воріт і померзали сироти й бідаки перед їх воротами. Задля цього так мучаться“. Мірошники мучаться тим робом, що вони „опутані вгорі ногами, величезне каміння, як маннове колесо, їм до шиї поприввязуване, й огонь під ними чорти мішками роздмухують“. Золотарі й лихварі „ні руками, ні ногами не можуть рушити, бо приковані до залізних кладів золотими ланцюгами. Одні чорти огонь під ними мішками роздмухують, инші варять золото та срібло й наливають їм кипяче в уста“. Злодії „повішані срібними й золотими ланцюгами за шию, а гаками за язики“ обмовці. „А огонь під ними чорти мішками роздмухують“. „Бачила свята Богородиця велику силу чоловіків, як лежали на огні, а чорти під ними палять, а инші чорти землю із огнем в рот пхають і каміння гаряче. І крик від них дуже великий: Ох, ох, ох нам смажним, грішним!“ „Ці чоловіки, орачі землі, борозни або межі заорювали, крали

чужі насіння та плід, задля цього так мучаться". За те, що ковалі крали чуже залізо, вони „мучаться в огненних печерах, чорти під ними огонь роздмухують, а инші чорти гарячі заліза у рот бють, а инші уха вертять гарячими рожнами, а инші тіло їм щипають огненними кліщами, а инші молотами бють безустанно. Крик їх великий: Горе, горе нам грішним!" Грішні ткачі „огненними кайданами прикуті до стовпів, а чорти їм роти й уста роздирають і в рот їм клубки пхають, і нитки їм із очей падуть, і одіж на них безустанно горить". — Грішні кравці, „чоловіки й жінки на огні паляться немилосердно, а чорти їм залізі цвяхи з огнем у рот і в очі бють і одіж на них безупинно горить тіло їх смажиться немилосердно." Кушнірі, шевці й римарі, „чоловіки й жінки паляться на огні немилосердно, а чорти їм уста розгрівають і в уста вовну й кожу з огнем пхають, иншим на очі золу кипячу ллють, нігтями залізними, розпаливши, тіло їм рвуть, цвяхи гострі з огнем в очі, в уста бють". Ті, котрі крадуть сіль, „чоловіки й жінки на огні лежать, а чорти їм у рот сіль із огнем, ропу кипячу ллють, в ніздря й на очі ллють." Ті, котрі крадуть бджоли та пташки, „чоловіки в огні стоять, а пташки їм тіло дзьобають, шершені, оси, комарі тіло їх кусають немилосердно". Пяниці, обжори й убійники „висять, за ноги й за руки спутані, скуті огненними кайданами; одні чорти огонь роздмухують, а инші чорти смолу, сірку, золу смородливу, кипячу з огнем ллють в уста й порох і каміння гаряче бють в писок з огнем". „Бачила свята Богородиця озеро кріваве, кров із огнем клекотить і в цім озері велику силу мужів і жінок, що стояли по уста, по шию в цім озері крівавім і кров пили померших і їдь гадин". Це є „судді немилосердні, що не по правді судили, кров чужу пили, бо не по правді суд судили, кровопійці, хабарники"... Незчисленні лихварі мучаться в огненнім озері, в якім золото та срібло дуже люто клекотить.

Українізація теми. Цей довгий ряд грішників і спосіб їх покарання виводить перед наші очі колоритні картини українського побуту з часу народження перерібки. Засада в каранні є та, що кождий грішник одержує кару відповідно до способу, яким прогрішився. Фантазія перерібника сильно працювала, щоб вишукати окремий рід муки, щоб грішникам визначити окремий ступінь, але часто це йому не вдавалося. Все таки та обставина, що український перерібник узяв грішників з реального українського життя, що місцями перерібка виблискує зразками поезії (напр. Тоді херувим полетів швидче від стріли, як блискавиця блисне, та вхопив один уголь кліщами й виніс його скорше, ніж святая Богородиця вимовила псалом), свідчить нам, що її автор був на шляху, на котрім один

сміливий ступінь далі зявився Котляревський, в Енеїді котрого маємо також повні реалізму малюнки пекла.

З инших апокріфів треба згадати Слово Методія, епископа патарського, перехідне кільце між апокріфом і повістю, зокрема Олександрією.

Значіння апокріфів. Історично-літературне значіння апокріфічного письменства своєрідне, дуже велике. Від перших віків християнства деякі апокріфи користувалися повним довірям навіть серед найславніших учителів церкви. Такі апокріфічні євангелія, як Первоєвангеліє Якова й Євангеліє Никодима, й деякі апокріфічні виявління (откровенія) осягнули напівканонічне значіння. Вже від перших віків християнства, а зокрема в середніх віках апокріфічне письменство відбилося в церковнім житті й мистецтві, його мотиви увійшли в церковне малярство, обряд, сп. и та проповідь. Апокріфічний епос відограв також немалу ролю в заміні давнього поганського світогляду на новий християнський. „Одначе була велика різниця в літературній долі легенди й апокріфічного оповідання на славяно-руськім Сході й на середновічнім Заході — говорить Пипін, один з найкращих знавців цієї літератури. Наслідком того, що на Заході вже вчасно почався літературний розвиток, якого давнє Славянство й давня Русь ніколи не знали в таких розмірах, цей матеріял вчасно одержав на Заході літературне оброблення, латинське й національне, в найрізніших формах і пізніше увійшов у схоластичні міркування, і в проповідь, і в леґендарну повість, поему та драму. В славяно-руськім письменстві розвиток легендарно-апокріфічного матеріялу був тісніший: він увійшов в аґіоґрафію, доставляв мотиви для устної легенди та забобону й очевидно тільки пізніше відбився в поезії духовного стиха й почасти билини; але ні духовний стих, ні билина не вийшли з поля народньої устної творчости. З другого боку, коли середновічна національна література Заходу почала складатися раніше (латинська література перших середніх віків була вже її підготовленням), в ній далеко вчасніше також закінчився той період наївної безпосередности, котрий додержався у нас до самого XVIII в.“ Що торкається українського ґрунту, думку Папіна треба дещо обмежити. Правда, на Заході на ґрунті

апокріфічного матеріялу й суспільно-національного життя повстала знаменита Божественна Комедія Данте, яка стала великим фактом національної літератури й відкрила нові шляхи та завдання поезії. Все таки на Україні бачимо побіч могутнього впливу апокріфічної літератури на сучасну й пізнішу оригінальну українську літературу також один ступінь на шляху, яким пішов Данте, а саме в націоналізації Ходження Богородиці по муках.

Вплив апокріфів на українську літературу. Рідко в якім памятнику української літератури давньої доби ми не зустрінемо якогось апокріфічного оповідання або бодай якоїсь апокріфічної подробиці. В Початковім Літописі, в проповіди грецького філософа перед Володимиром, себто в першім викладі науки християнської віри й біблійної історії на українськім ґрунті, маємо цілий ряд апокріфічних епізодів, узятих з Палеї. Відгомін апокріфу бачуть у Житії Бориса та Гліба, приписуванім монахові Якову. В Поученні Володимира слідний вплив апокріфічних Завітів, а саме завіту патріярха Юди. В своїм описі Палестини наводить Данило Паломник дуже часто епізоди з апокріфічних євангелій, запозичені письменною чи устною дорогою. Між апокріфами відмітив Франко твір незвичайно поетичної стійности, який енерґією вислову, пластикою образів і цілим складом вказує на близьке споріднення з Словом про похід Ігоря: мова тут про Слово о Лазареві воскресенії.

Що доторкається середньої доби української літератури, сліди апокріфів бачимо в акафістах, в Ключі розуміння Йоаникія Галятовського, в драматичних творах, між якими Слово про збурення пекла побудоване зовсім на апокріфічнім Никодимовім Євангелію, в діялоґах, різдвяних і великодніх віршах, у Богогласнику й ин.

Дуже цікавий зразок перетворювання апокріфічних мотивів дає новіша українська література в „Байках світових в співах“ Степана Руданського. Свої співи вложив Руданський в уста старого лірника, а зміст їх узяв з народніх оповідань, куди апокріфічні елементи дісталися з письменства. Твір Руданського обіймає пять розділів: початок світу, велетні, царь Давид, Соломон і Бог на землі. Підіймаючися місцями до високої поетичности,

твір Руданського прилучається до перерібок християнської апокріфічної леґенди у всесвітній літературі, яка свій вершок осягнула в Божественній Комедії Данте. З другого боку відношення Руданського до народньої устної словесности з запозиченими апокріфічними мотивами вказує, оскільки значніший і глибший був вплив апокріфічного епосу на нашу народню устну словесність ніж на письменство.

10. Загальний погляд на перекладне письменство.

Підводячи загальний обрахунок з поля перекладного письменства, бачимо, що Св. Письмо старого завіту не прийшло на Україну в повнім обємі, як це було з новим завітом. Причини цього треба шукати в неоднаковім значінні старого й нового завіту в християнськім житті і богослуженні. Поруч з Св. Письмом прийшов на Україну досить широкий круг богослужебних книг і житій, які, розвиваючися на українськім ґрунті, впливали на витворення аналоґічного ориґінального письменства. Широкий відділ нашої найстаршої перекладної літератури творили писання св. отців, що давали головну освіту нашим предкам, виховували їх, доставляли їм зразків до наслідування. Це був улюблений матеріял для читання. Бачимо тут переклади творів сливе всіх найбільше відомих грецьких і деяких із латинських отців і учителів церкви. Невисокий тодішній загальний культурний рівень на Україні був причиною, що вплив цієї літератури на наше найдавніше письменство й життя зовсім не відповідав її обємові.

За те занесеним історичним творам судилося відограти велику ролю на українськім ґрунті та вплинути на народження подібної літератури на місці. Одначе й вони, як і природописні та географічні писання, цікавили тільки найосвіченіші шари України, а менше освічені допомагали собі збірниками або повістями, які відповідали тим вимогам душі, котрі задоволяли твори народньої устної словесности, що висловляли світогляд загалу українського народу, отже пісні, голосіння, перекази, загадки і т. д. А що з народньою поезією як поганською духовенство вело заззяту боротьбу, принесена повість з своїм релігійним забарвленням, з своїм головно релігійним і поучаю-

чим характером, а бодай не чужа одному й другому, поволі заступала місце випираної християнським світоглядом народньої поганської поезії, бо все таки давала корм фантазії й не підлягала таким нападам духовенства, як своя поганська народня поезія: задоволяла етичні й релігійні потреби, а до речі також естетичний і мистецький смак читача.

Ще більше значіння для розвитку світогляду українця в давнім періоді нашої літератури мали апокріфи, які приманювали читача та слухача своєю цікавостю, подаючи вістки, яких не знаходили деинде. Апокріфи заступали ще в більшій мірі поетичні твори ніж повісти, а вдоволяючи релігійні почування маси, вони впливали дуже на вироблення релігійних поглядів і нового християнського світогляду взагалі. Усувало духовенство заклинання, то приходили на їх місце апокріфічні молитви, а відгадки своєї долі шукав наш предок у всяких ворожбитських книжках, які відповідають сьогоднішньому сонникові. Який великий вплив мала апокріфічна література на народні маси, доказом цього може служити та обставина, що ще сьогодні в дальше положених від культурних осередків закутках нашої Батьківщини за сволоком або за образами можна найти засмальцьовані зшитки з Ходженням Богородиці по муках, з Оповіданням Климента, папи римського, про дванадцять пятниць і зо Сном Богородиці.

11. Від перекладного письменства до оригінального.

Моленіє Данила Заточника як найсильніший відгомін перекладного письменства. Перехідним кільцем від перекладного письменства до оригінального може послужити Моленіє Данила Заточника. Це є низка вибраних з різних книжок роздумувань і висловів з Св. Письма, головно з премудрости Соломона й Сираха, з різних збірників, зокрема з Пчели; доповнюють їх народні притчі та приповідки. Багате позичками з збірників в роді Пчели, Моленіє має характер цих збірників, висловлює такіж погляди на життя, визначається такимже тоном поучення і напушистим стилем, недбалостю про якийсь тісніший звязок між поодинокими роздумуваннями та гадками. Ось виривки з Моленія для ілюстрації його характеру:

Напр. порівняння багача з бідаком: „Багата людина всюди знана й у чужій землі має приятелів, а бідний між своїми ходить невидимо. Коли багатий заговорить, усі замовкнуть, а слово його піднесуть під небеса; а заговорить убогий, всі крикнуть на нього й замкнуть йому уста: чия одіж багата, того й річ чесна". Подібні вислови стрічаємо про людську долю: „Як олово гине, часто розварюване, так і людина приймає численні біди. Ніхто не може соли дзьобати, ні в журбі щось здумати; всяка бо людина хитрує і мудрує про чужу біду, про свою не може нічого здумати. Золото випробовується огнем, а людина напастими: пшениця бо, довго мелена, подає чистий хліб, а в журбі людина добуває досконалий розум. Хробаки зїдають одіж, а людину журба; зажуреній людині кости засхнуть. Як хто заопікується людиною в журбі, немов студеною водою напоює її в жаркий день". Єсть тут також порівняння мудрости з дурнотою: „Коли посилаєш мудрого мужа, мало йому кажи; а посилаєш нерозумного, сам не лінуйся по нім іти. Очі бо мудрих бажають доброго, а нерозумного — бенкетного дому. Краще чути спір розумних ніж наставлення нерозумних. Докажи мудрому його провину, а він буде ще мудрішим. Не сій бо на борознах жита, ні мудрости в серці нерозумних: бо нерозумних ні орють, ні сіють, ні в комори збірають, тільки вони самі родяться. Як у дірявий міх воду лити, так нерозумного вчити; псам і свиням не потрібне золото та срібло, ні нерозумному мудрі слова; ні умерлого розсмішити, ні нерозумного навчити". Різкі сатиричні вислови зібрані про жіноцтво. „Не худобина між худобою коза, не звіря між звірятами їжак, не риба між рибами рак, не пташка між пташками лилик, і не муж між мужами той, над котрим панує його жінка. Дивніше від дива, як хто візьме жінку злої вдачі задля маєтку... Краще увести вола в свій дім ніж узяти злу жінку: віл бо не говорить, ні зла не думає, а зла жінка, коли її бити, лютиться, коли їй дорікати, біситься, в багатстві гордиться, а в бідности инших осуджує. Що є зла жінка? Неустаюча пропасниця, бісова запроданиця. Що є зла жінка? Світова ворохобня, осліплення розуму, початок всякої злоби, в церкві бісова митарка, оборонниця гріху, засідка на спасіння. Коли який муж глядітиме на красу своєї жінки й на її ласкаві слова, а не випробує діл її, дай, Боже, йому слабувати на пропасницю... Хрест це голова церкві, а муж своїй жінці. Ви ж, жінки, стійте в церкві й моліться Богу та св. Богородиці; а хочете чого вчитися, вивчіться в домах у своїх мужів; а ви, мужі, по закону держіть свої жінки, бо нешвидко найти добрих жінок. Добра жінка вінок свому чоловікові й безжурність; а зла жінка люта журба, недбалість про дім. Хробак бо дерево точить, а зла жінка губить дім свого чоловіка. Краще в дірявім човні по воді їздити ніж злій жінці говорити таємниці: дірявий човен замочить одіж, а зла жінка все життя мужа свого запропащує. Краще камінь долотити ніж учити злу жінку, або залізо варити: залізо звариш, а злої жінки не навчиш; зла бо жінка ні науки не слухає, ні Бога не боїться, ні людей не соромиться, але все ганить і все осуджує. Що гірше від льва між четвероножними

й що лютіше від гадюки між плазунами на землі? Від усього того гірша зла жінка. Нема на землі більшої від жіночої злоби: задля жінки прегарний Йосип був замкнений в тюрмі; задля жінки кинули пророка Данила в рів і льви йому лизали ноги... Одному умерла зла жінка, а він почав по її смерти діти продавати. І сказали йому люде: Чому продаєш діти? А він відповів їм: Коли вони вдадуться в матірь, то як підростуть, мене продадуть".

Форма Моленія. Оці виривки вказують на їх византійські джерела й на характер висловів Моленія. Вони образові. Звичайно пробивається з них гірка усмішка, сумовитий гумор, що безперечно вказує на українського компілятора прототипу Моленія. Компілятор любить гру слів, а на адресу своїх ворогів підбірає ущіпливі замітки й анекдоти. До ворогів зачисляє і жінок, проти яких збірає всякі непідхлібні вислови. Тодішнє византійське письменство мало багато таких писань, повних риторики й виставної учености, напр. такими писаннями були поеми Михайла Ґліки з XII в. та його сучасника Теодора Птохопродрома. Від таких письменників безумовно запозичена форма Моленія та багацько із змісту. Що форма просьби в Моленії це тільки літературна форма, а не справжнє прохання, за цим промовляє не тільки сильний вплив византійського письменства, але й дописка до Данилового Моленія: „Ці слова писав я, Данило, на засланні на Білім Озері й запечатав у воску та пустив на озеро, й риба зловила його та пожерла, і зловив рибу рибалка, й принесли її до князя і він почав її пороти, й побачив князь це письмо та звелів визволити Данила від гіркого заслання".

Редакції Моленія. Всі тексти Моленія Данила Заточника мають той мотив, що Данило звертається до свого князя з проханням, аби він зглянувся над засланцем і його незавидною долею, вибачив йому й позволив на поворот до рідного краю. Первісна форма Моленія не дійшла до наших часів. Найдавніші списки, які походять з XII в., представляють не оригінал, а перерібку, адресовану до Ярослава Володимировича, новгородського князя між 1182 і 1199 р.

Автор прототипу Моленія був знайомий головно з книгами Св. Письма та Збірниками Святослава; автор перерібки покористувався літописом, Пчелою, повістю про

Акира премудрого, а може й Похвалою св. Теодосієві, Мудростями Менандра й Розумами Варнави, себто збірками золотих гадок. При перерібці був дещо нарушений і первісний плян компіляції; тут увійшов ряд висловів про дурноту й багатство, а припадкова згадка про женячку була понукою внести в Моленіє низку світських притч і висловів про злі жінки. Ці вислови пізніше перемінилися в цілий трактат про жінки, який зберегли нам списки XII в. Що компілятор був член княжої дружини, доказують це вислови, котрі свідчать про близькість автора до княжого двора.

Популярність висловів Моленія притягнула увагу до його оригіналу, який з початку мав правдоподібно назву Слова, та слідом за перерібкою, зверненою до Ярослава Володимировича, зявилася нова перерібка, звернена до Ярослава Всеволодовича. Новий автор, що вже не належав до кляси дружинників, сильно змінив первісний плян і доповнив Моленіє новими вставками, чи то збільшаючи позички з джерел, якими користувався попередній автор, чи притягаючи нові матеріяли, як Фізіолог і невідомий памятник сербського походження. Збільшив також позички з народньої мудрости.

Але між першою і другою перерібкою заходять і поважні різниці. Попередній перерібник збільшив напади на багатих, проте зберіг тон людини, яка передтим була близька до княжого двору, але з якоїсь причини попала в неласку князя. Він говорить, що велика сила людей славить князя по всіх краях, що князь багатий не золотом, а великим числом вояків, що він є заступник сиріт і вдів, батько своїх слуг — дорадників. Новий перерібник змалював себе невільником князя, сином його невільниці, справжнім слугою, а не дорадником і дружинником. Він начитаний, хоч і не вчився у філософів і не бував в Атенах. Незадоволення дійсностю, бажання видістатися з невідрадного положення, гірка насмішка над людською гідностю, сміливий протест проти зневаги найніжніших і найблагородніших почувань людини, родинної любови й релігії — це основні теми нарікань Данила Заточника.

Зміст редакції Моленія XII в. Редакція Моленія з XII в. має заголовок: Слово Данила Заточника, яке написав свому князеві Яро-

славові Володимировичеві. Ця редакція починається риторичним зворотом до мудрости в стилю тих писань, котрі вплинули на стиль Слова про похід Ігоря. Опісля автор вказує на свій письменницький хист. Все таки він боїться зневаги від князя. Яскравими барвами малює свою нужду, щоб викликати милосердя у князя. Він звертається до князя з проханням визволити його з теперішнього оплаканого положення і виславляє щедрість, багатство й силу князя. „О пане мій, — пише він, — не гляди на мою зверхність, але глянь у мою середину: бо я, пане, бідний одіжжю, але багатий розумом, літами я молодий, але в мене розум старий, і літаю я думкою, як орел по повітрі. Постав ти просте начиння під краплі мого язика й накапають до нього солодші від меду слова уст моїх“. Далі йдуть порівняння мудрих з дурними, характеристика злих жінок, яка кінчиться проханням автора вибачити йому, бо як бджола з різних квітів, так і він, з багатьох книг збіраючи солодкість словесну та змисл, зібрав тут немов хмара морські води“. Вкінці автор звертається до Бога: „Господи, дай же князеві нашому силу Самсона, хоробрість Олександра, мудрість Соломона, хитрість Давида, й помножи, Господи, людей в його власти.“

Редакція XIII в. виказує великі зміни, нові вставки, зокрема виступи проти бояр, холопів і монахів.

III.

Оригінальне письменство духовного змісту.

1. Початки оригінального письменства.

Ступінь збережености літературних памяток. До наших часів не дійшли памятки нашого письменства з X в., тільки з XI в. — коло 30 рукописів, із XII в. — коло 65 рукописів. Без сумніву — це тільки дрібна частина, те, що вспіло врятуватися на східно-славянськім ґрунті з татарського погрому й пізнішого лихоліття української землі. Твори оригінальної давньої української літератури переховалися звичайно щойно в пізніших копіях.

Переписчики звичайно дописували нові твори в рукописах, де містилися вже инші твори, передтим переписані. До свого збірника вибірав переписчик звичайно з кількох рукописів те, що його цікавило або найбільше відповідало його ціли. Рукопис, що повставав через такий вибір, був оригіналом для инших копістів. До того ні переписчики, ні автори не уважали за відповідне назвати себе по імени. А коли який автор і зважився відкрити своє імя читачам, заслоняв його скромно всякими описовими висловами. Наслідком того вислідження автора, щоб дане писання поставити на твердий ґрунт під історично-літературним оглядом, вимагає тяжкої праці від дослідників і навіть не все можливе.

Письменство як знаряд боротьби з поганством. З трьох освічених, або бодай грамотніх шарів: княжої дружини, духовенства й купецтва — останнє приносило на Україну чужі впливи й теми, південно-славянські та грецькі рукописи, а творення власної літератури припало

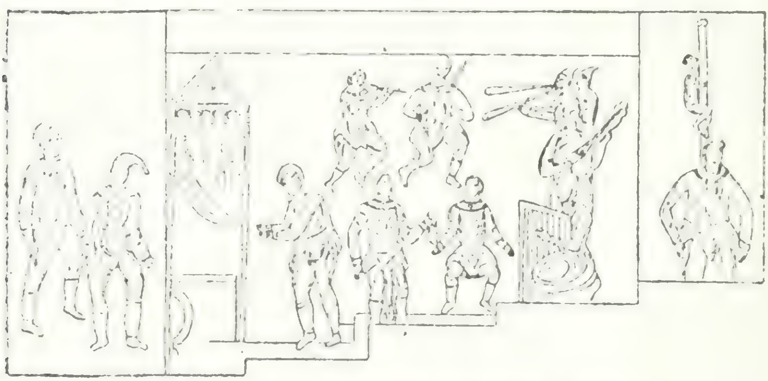
двом иншим шарам. Писання, що вийшли зпід пера духовенства, відбивали в собі його інтереси, завдання й ідеали. Вони одержували форму неперервного поучення.

Треба було найсамперед зайняти становище до давньої поганської релігії. Але хоч остання не була зорганізована, отже й не могла виступити до систематичної боротьби з християнством, все таки духовенству нелегко було замінити давній світогляд новим, насадити нові християнські засади й погляди на прерізні справи. Легка бо це була річ понищити ідолів, але тяжко було викорінити віру не в ідола,а в усю силу давніх релігійних вірувань. Отже місіонари нової віри вияснялн простим людям, що їх давні боги злі, зрадливі, що вони є нащадки злого духа, що в поганство заманюють чорти. А далі проповідники християнства представляли поганство яко боготворення сил природи. Вони голосили, що Бог сотворив усі сили природи, всі створіння на службу людині. Тому, що всі створіння підчиняються волі Творця, людина має думати про Творця й догоджувати йому, щоб їй на добро послужили всі сили природи. Ця теорія ось як висловлена в Слові св. отців про пости:

Як не боятися свого Господа й не дрижати перед його словами та не творити його волі. Таж він сотворив небо і землю, і море, і все, що є в них, і взявши землі, сотворив нас, себто тіло, не тільки тіло, й душу вдихнув і живих нас сотворив. І сотворив усе, що бачимо, також сотворив янголів і архангелів, херувимів і серафимів і господські престоли, сонце й місяць, звізди, озера й ріки, джерела, всі гори й горбки, вітри та сніги, дощі, худобу та звірята, й пташки, й гадини, й усяке земне дерево. І то все Бога боїться і дрижить перед ним і не ламає його приказу, але все те в своїм ладі стоїть, служачи людській істоті, не ламаючи її приказу: земля дає свої плоди для забезпечення людини, збіжжя і траву, дерева, квіти, плоди всякого земного овочу, нам на потребу й на поживу худобі, і звірятам, і пташкам, і гадинам, і всякій живій істоті на землі. А світила, що освічують землю, виповняють божі прикази: сонце, освічуючи та гріючи все від землі, сходячи й заходячи та служачи людям, все виповняє божі прикази й не переступає його заповідей; також місяць і звізди, сторожачи всю ніч, сходячи й заходячи та даючи світло людям, показують шлях усім тим, котрі подорожують по морі, по ріках, по озерах... Також і море творить, і озера, і ріки, джерела, що служать людям: на кораблях вітри на божий приказ несуть людей з міста до міста, відбуваючи дорогу через море, несучи їх в байдаках, в човнах влітку, а в зимі на возах; напоює нас водами, кормить всякими рибами, омиває нас; так служать нам, бо-

ячися свого Творця; також і огонь творить, слухаючи Господа, служачи людям; гріючи й варючи, печучи, пражачи, сушачи, все творить нам на потребу. Як Господь не повелить робити чого, то все стоїть в своїм ладі, не сміючи нічого створити. Коли чому Господь повелить що створити, то створить, одначе на божий приказ і по його думці, а собі не сміє нічого створити ні земля, ні море, ні озера, ні ріки, ні джерела, ні криниці, ні гори, ні пропасти, ні огонь, ні звіря, ні гадини, ні риби, ні морози, ні сніги, ні вітри, ні жадне створіння.

Скоморохи. Поучення, звернені проти поганства, містять досить довгий спис заборонених ігор і забав, згрупованих коло скоморохів, музикантів, акторів і акробатів, які бавили давніх українців концертами й театральними виставами. Це були вільні вандрівні артисти, що ходили по бенкетах і празниках. Скоморохи виконували своє ремесло більшими або меншими ґрупами; всі члени ґрупи, бодай більшість їх, уміли грати на різних інструментах, деякі з них мали гарні голоси, всі або бодай більша ча-

Скоморохи. Фрески собору св. Софії в Київі.

стина були акторами та вміли грати різні театральні штучки, в більшости були майстерними танцюристами й акробатами. Крім того водили з собою різні звірята, в першій мірі ведмедів, малпи й кози.

Скоморохи не відзначалися скромностю. Поганська свобідність обичаїв з повним цинізмом лишилася в них і по прийнятті християнства. Та хоч духовенство називало всяку світську розмову, всякий інтерес до світської літератури й поезії „шляхами, що ведуть на погибіль“, вико-

рінити скоморохів, представників народньої поезії, не удалося так швидко. Довгі віки цілими полками ходили вони по Україні та були носителями народньої поезії і нерідко заразом її творцями.

Перша зорґанізована боротьба з поганством. Проповіди проти поганства й різних народніх забобонів це найживіша частина великої маси поучень, по більшій части наслідувань византійських проповідей. Ідучи за византійськими зразками, давні українські проповідники не вносили живих елементів у свої поучення. Тільки талановитіші автори, менше залежні від своїх византійських зразків, важилися зачіпати живу дійсність. Тим і цінні ці писання звичайно невідомих авторів, хоч і вони губляться в загальній масі безбарвної проповіди.

Гостра боротьба з давнім поганством мала зорґанізовані форми в половині XI в. в часі від 1037 р., коли митрополія перенеслася з Переяслава до Київа й освятилася тут церква св. Софії, до смерти Ярослава Мудрого 1054 р. По його смерти літературне життя зосереджувалося в Печерськім манастирі, давніше при церкві св. Софії. Для поучення священиків, що сходилися до церкви св. Софії, повстали окремі проповіди в роді Слова одного христолюбця і ревнителя по правій вірі. З діячів, що особливо відзначилися тоді в згаданій зорґанізованій боротьбі з поганством, знаємо: преподобного Никона, редактора Найдавнішого Літопису, продовженого до 1073 р., Яня Вишатича, з уст якого літописець неодно записав, та Гліба Святославича. На той час припадає літературна діяльність митрополита Іларіона.

2. Митрополит Іларіон.

Два типи проповіди. Вже в тих часах були відомі на Україні два типи, два стилі проповіди, обидва принесені на Україну з Византії. Один мав форму звичайного поучення, другий урочисту форму панеґірика. В творах св. отців стрічаємо один і другий тип проповіди. Поучення ділало на розум й волю, урочиста проповідь на почування й уяву. Іван Золотоустий, Василій Великий, Григорій Богослов і багато инших талановитих проповідників довели цей другий тип і щодо змісту й щодо форми до високого

ступня оброблення. Одначе коли розцвіт византійського християнського красномовства проминув, у VIII—X вв. почали оратори дбати головно про стиль і перемінили церковне поучення в більше або менше мистецькі риторичні вправи перед слухачами. Це византійське ораторство з часу його внутрішнього упадку та зверхнього блиску перейшло саме на Україну. Коли в самій Византії панував дух компіляторства й риторичної сухости, не що инше перейшло також на Україну. Наші проповідники в своїй великій більшости відразу стали на становищі, що не їх діло зачіпати в проповідях живу дійсність, що вигідніше піти шляхом вказування на традиційні правила християнської релігії й моральности.

Біографічні дані про Іларіона. Найвизначнішим представником української проповіди урочистої форми був митрополит Іларіон. Вісток про його життя маємо дуже мало. З Початкового Літопису відомо, що він за Ярослава Мудрого був священиком при церкві св. Апостолів у Берестовім, що був „муж благ, книжен і постник", що ходив з Берестового на Дніпро, на горбок, де сьогодні стоїть Печерський манастирь, і там молився. Там був великий ліс. В нім Іларіон викопав малу печеру на два сяжні й сюди приходив з Берестового відспівувати часи та молитися потаємне. Іларіон перший з українців зайняв у 1051 р. високе становище митрополита без участи царгородського патріярха. Був гарно познайомлений з біблійними оповіданнями й поясненнями, також з житіями святих, здається, знав грецьку мову. Більше біоґрафічних дат про Іларіона не маємо. В 1054 р. літописець не згадує про участь митрополита в похоронах Ярослава Мудрого. В 1055 р. київським митрополитом був уже Єфрем. Нова гіпотеза твердить, що під напором патріярха Іларіон уступив з митрополичого престола та вступив до Печерського манастиря, де розвинув енерґічну діяльність під імям Никона, названого Великим.

Писання Іларіона. Його твір має заголовок: „О законѣ, Моисѣемъ данѣмъ, и благодати и истинѣ, Іисусъ Христосъ бывшимъ, и како законъ отъиде, благодать же и истина всю землю исполни и вѣра во вся языки простреся и до нашего языка русьскаго, и похвала кагану

нашему Владимиру, о̄тъ него же крещени быхомъ (и молитва къ Богу отъ всея земли нашей)". (Про закон, даний Мойсейом, і про ласку та правду, яка явилася Ісусом Христом, і як закон відійшов, а ласка та правда наповнила всю землю і віра поширилася між усіма народами й нашим українським і похвала кагану нашому Володимирові, котрий нас охрестив (і молитва до Бога від усієї нашої землі). Коротко звичайно називають Іларіонів твір: Слово про закон і похвала кагану Володимирові.

Справа авторства. Ніодин із списків Слова не має зазначеного авторства. До Іларіонового авторства доходять таким робом. Слово написане між 1037 і 1050 рр., бо з одного боку згадується живою жінка Ярослава Мудрого Ірина, що вмерла 1050 р., а з другого боку в Слові є мова про церкву Благовіщення на Золотих Воротах, побудовану 1037 р. Автор Слова був близький до Ярослава Мудрого та глибоко йому відданий. Дуже важну вказівку подає один список Слова з XVI в., що кінчиться молитвою, яка трапляється й окремо як молитва „преподобного отця нашого Іларіона, митрополита русійського". В тім самім рукописі написане тою самою рукою іcповідання віри з таким підписом: „Я, милостю чоловіколюбивого Бога монах і пресвітер Іларіон, за його призволенням висвячений побожними епископами й поставлений на престолі у великім і хороненім Богом городі Києві, щоб я був у нім митрополитом, пастирем і учителем. А було це 1051 р. за панування благовірного кагана Ярослава Володимировича". Знайдення Слова в звязку з іcповіданням митрополита й уживання в обох цих творах таких висловів, як каган на означення великого князя, свідчить також про Іларіона як про автора Слова.

Слово й Похвала творять одну цілість, як на це вказують внутрішні ознаки їх єдности, єдність ідеї, яку мають в своїй основі й Слово й Похвала, вкінці та природність, з котрою автор переходить від розгляду вищости християнства в порівнянні з жидівством до прославлення князя. Зрештою хай зміст говорить за одноцільність Іларіонового Слова.

Будова та зміст Слова. Воно розпадається на дві, коли ж рахувати й молитву, на три частини. Завдання і предмет

Слова змалювати та прославити прихід Христа на землю для рятунку людського роду. До цього приходу мав підготувати людей закон, себто старий завіт. „Закон був предтечею і служебником ласки та правди; правда ж і ласка служать будучому віку, безсмертному життю“. Слово повне символів і риторичних фіґур. Воно побудоване на протиставленні старого й нового завіту: закон — це старий завіт, жидівство, ласка — новий завіт, християнство. Ці поняття і їх взаїмне відношення автор характеризує рядом символів: з одного боку Агарь і місяшне світло для означення старого завіту, з другого Сарра й соняшне світло для означення християнства; такуж ролю сповняють сини Якова Манасія і Єфрем. Поруч з протиставленням Слово виблискує паралелізмом: св. Володимир і Констянтин Великий, княгиня Ольга й цариця Олена і т. д.

Протиставлення християнства жидівству потрібне авторові, щоб мати перехід до иншого паралелізму: поганської України та християнської України, охрещеної Володимиром Великим. „Віра бо благодатна поширилася по всій землі й дійшла до нашого українського народу (языка русьскаго), і висохло озеро закону, а наводнилося евангельське джерело й покрило всю землю і до нас пролилося. Бо це вже й ми з усіма християнами славимо св. Трійцю... Вже не ідолослужебниками називаємося ми, а християнами... Вже не божниці будуємо, але ставимо Христові церкви; не заколюємо один одного в жертву бісам, але Христос за нас заколюється і роздроблюється в жертву Богу й Отцеві“ і т. д.

В звязку з цим і починається друга частина — Похвала такими словами: „Славить похвальними голосами римська земля Петра й Павла, що через них увірували в Ісуса Христа, Сина Божого, — Азія, Ефез і Патм Івана Богослова, Індія Тому, Єгипет Марка — всі землі, городи й люде шанують і славлять кожда свого учителя, що научив їх православної віри. Прославімо ж і ми, по нашій силі, хоч малими похвалами того, котрий довершив великих і дивних діл, нашого учителя і наставника, великого кагана нашої землі Володимира, внука давнього Ігоря, а сина славного Святослава, що пануючи в своїх часах,

відвагою і хоробростю прославилися в багатьох землях і сьогодні згадуються та славляться. Бо не в бідній і не в невідомій землі вони панували, але в українській, яка відома та про яку чути на всіх кінцях землі".

Запалавши бажанням прийняти християнство, Володимир не спинився на тім, щоб тільки себе просвітити християнством, але охрестив і просвітив усю свою землю. Автор висловляє здивування, що Володимир тільки з свого „доброго змислу й бистроумности" зрозумів, що один є правдивий Бог — Бог християнський. Іларіон славить Володимира за його велике діло: він не може надивуватися Володимировому лицарству й силі, далі виславляє його щедрість і милосердність для бідних і висловляє переконання, що за своє милосердя і за навернення дуже численних ідолопоклонників на християнство він удостоїться небесної слави, як Констянтин Великий. „Наслідувачу Констянтина Великого, — відзивається Іларіон до Володимира, — рівний йому розумом, рівний любовю до Христа й почитанням служебників його! Той з святими отцями нікейського собора поклав закон людям, а ти, збіраючися часто з новими отцями, нашими епископами, з великою покорою нараджувався з ними, як уставити цей закон між людьми, що недавно пізнали Господа. Той покорив Богові грецьку й римську державу, а ти на Україні, блаженний, бо так само, як у них, в нас Христос царем називається. Він з своєю матір'ю Оленою утвердив віру тим, що приніс хрест з Єрусалиму й порозсилав по своїй землі, а ти з бабкою твоєю Ольгою приніс хрест з нового Єрусалиму, з Царгороду, й поставивши його на своїй землі, утвердив віру. А що ти подібний до нього, Бог зробив тебе учасником однакової з ним чести та слави на небі за добру віру, яку ти мав у цім житті".

А свідки віри Володимира — Десятинна церква, побудована ним, де лежать його мощі, і син Ярослав, що продовжає побожні діла батька. В пориві ораторського захоплення відзивається Іларіон до Володимира: „Встань, чесна голово, з твоєї могили, встань, прокинся зо сну, бо ти не вмер, але спиш до часу спільного всім повстання. Встань, бо ти не вмер, бо ти не можеш умерти, коли ти увірив у Христа, життя всього світу. Прокинся зо сну,

піднеси очі й поглянь, якої чести удостоїв тебе там Бог і не лишив тебе забутим на землі через твого сина. Встань, поглянь на свого сина Юрія (хрестне імя Ярослава), поглянь на свою кров, поглянь на свого улюбленого, поглянь на того, котрого Господь вивів з твоїх крижів, поглянь на того, котрий є окраса трону твоєї землі, і втішся, розвеселися. Поглянь до того й на добровірну твою невістку Ірину, поглянь на твоїх внуків і правнуків, як живуть, як хоронить їх Господь, як удержують добру віру по твому заповіту, як часто ходять до святих церков, як славлять Христа, як поклоняються імени його. Поглянь же й на город, що сяє величностю, поглянь на квітучі церкви, поглянь на зростаюче християнство, поглянь на город, котрий сяє і блищить від ікон святих, котрий пахне кадилом, котрий славлять, в котрім чуються святі божі співи. І побачивши це все, втішся і розвеселися та прослави доброго Бога, що це все уладив".

Після того автор представляє Володимира вже прославленим на небі та звертається до нього з проханням помолитися Богу за свою землю, за своїх людей і зокрема за свого сина кагана Ярослава. Слово Іларіона й кінчиться сильною патетичною молитвою; її цінило високо українське духовенство й вона увійшла в церковний ужиток.

Оцінка. Своє Слово виголосив Іларіон, ще заки став митрополитом, перед освіченою публикою правдоподібно в Десятинній церкві в день смерти Володимира Великого. В Слові бачимо поперед усього ліричний мистецький твір на релігійну тему. Автор покористувався усіма характеристичними прикметами писань византійських красномовців: символами, послідовно переведеними антитезами, паралелізмом, зворотами до слухачів, до Володимира, бажанням вплинути на уяву й почування слухачів і т. ин. Щодо впливів — у Слові замітний вплив апокріфів і житій святих отців.

Одначе користування впливами та прикметами стилю в Іларіона не невільниче; він тільки вжився в ці прикмети й, захоплений темою, вилив свої почування своїм власним способом і дав самостійну творчість, знамениту цілість, яка свідчить, що штуку красномовства опанував Іларіон

блискуче. Тому й його твір бездоганний і блискучий в цілости та подробицях. „Цілість — пише Ґолубінський — досконалою умілою рукою скомпонована так, що представляє собою дійсно гармонійну цілість в якій все є на своїм місці й усе відповідне. У нього наперед строго обдуманий плян, за яким він і йде у виповненні. Так само в подрібнім викладі своїх думок оратор від початку до кінця блискуче красномовний. Наділений від природи знаменитим ораторським талантом і володіючи зовсім науковим ораторським знанням, він від початку до кінця є в цім викладі мистцем найвищого роду. Людина, дуже багато наділена засобами, легко може дещо їх надужити. Належачи між кращими ораторами до найбільше вибраних, Іларіон відзначається повним почуванням міри, — постійно однаково красномовний і вправний мистець, він ніде не доводить свого красномовства до надміру: можливо добре, але в міру — це нелегке й далеко не всіма ораторами зберігане правило творить ту рису, котрою він відзначається. Іларіон учився штуки красномовства по грецькій риториці XI в.; тому йому належало б бути красномовцем з усіма недостачами грецького ораторства того пізнішого часу. Одначе силою свого природнього ораторського таланту, силою свого внутрішнього ораторського інстинкту й почування він піднісся понад ті недостачі та представляє собою не красномовця гірших часів грецького ораторства, а справжнього оратора часів його розцвіту". Навмисно наводжу цю високу оцінку знаменитого історика східно-славянської церкви, бо взагалі Ґолубінський дуже здержливий в своїх думках про давню українську літературу.

Пізніша доля Слова. Слово Іларіона було дуже популярне на східно-славянськім ґрунті. Кілька разів його переробляли, скорочували й доповняли. Наслідком змін в складі й тексті Слова є чотирі редакції його. Слово Іларіона виявило свій вплив на різні памятки літератури великоросів. Що доторкається української літератури, сліди впливу Слова бачимо в Галицько-волинськім літописі, де літописець наслідує слова Іларіона в прославленні памяти володимирського князя Володимира Васильковича та його наслідника — брата Мстислава. В XV в. Слово читалося по

церквах в день памяти св. Володимира. Варто зазначити, що сліди користування Словом бачимо в житії великого жупана Неманя, яке написав у XIII в. сербський письменник Доментіан.

3. Ігумен Печерського манастиря Теодосій.

Біографічні дані. Византійська риторика була на Україні безумовно штучною ростиною й мало відповідала вимогам і умовинам українського життя. Невисокому освітньому рівневі давньої України відповідали більше проповідники в роді Теодосія Печерського. Вістки про цього знаменитого ігумена Печерського манастиря маємо з двох джерел: 1) з його Житія, написаного літописцем Нестором, яке дійшло до нас в списку XII в., і 2) з Початкового Літопису. Родився правдоподібно між 1035 і 1038 рр. у Василеві, сьогоднішнім Василькові на Київщині. Дитинні й молоді літа провів у Курську на Чернигівщині, де його батько був великокняжим урядником (тіуном). Відзначаючися з дитинства великими здібностями, швидко навчився грамоти під проводом „одного з учителів" у Курську. На тринадцятім році життя умер йому батько. Вчитавшися за дитинства в житія християнських подвижників, і сам приготовлявся до такої ролі. По кількох пробах утекти з дому вкінці йому вдалося дістатися до Київа слідом за одною купецькою валкою. Тоді було йому 18—20 літ. Прийнятий Антонієм до Печерського манастиря, він зробив тут швидко черночу карієру й коло 1062 р. був уже єромонахом. Коли ж Ізяслав узяв Варлаама з Печерського манастиря на ігумена манастиря св. Димитрія, став Теодосій ігуменом Печерського манастиря.

Український аскетизм. Ідеали аскетизма прийшли на Україну з Византії разом з византійською проповіддю. Одначе у Византії змагання втікати в пустиню було наслідком того, що чисті серцем люде не могли винести зопсуття обичаїв византійського громадянства. Давній українець наслідував героїв византійських житій, тонкого розуміння життя і душі людини в нього не було, тому й не було в українських манастирях того аскетизму, котрий бачимо тоді в атонськім, египетськім чи якім иншім подібнім манастирі.

Змагання Теодосія ішли в тім напрямі, щоб у Печерськім манастирі завести той аскетизм, про котрий він начитався у византійськім письменстві. Тому одержавши управу манастиря в свої руки, він завів строге черненче життя, великі пости й молитви з сльозами. Число братії зросло до сто. Йому вдалося найти студійський устав в одного грецького монаха, що приїхав з Греції з митрополитом Юрієм, і на його підставі він установив, „як співати манастирські співи і як тримати поклін і шанувати читання та стояння в церкві й увесь церковний порядок і як сідати за столом і що в який день їсти". Теодосій бажав здійснити також головне домагання студійського уставу: усунути приватну власність і завести маєткову спільність для усієї братії. Всяку приватну власність, яку находив, кидав в огонь. Не зважаючи на всі зусилля, Теодосій з бідою вдержував братію на підготовній формі аскетизму, до чого сам давав найкращий приклад, в фізичній праці: рубанні й ношенні дров, ношенні води і т. д. Трудніший для братії був подвиг відмовити собі їжі та сну так, що для більшости братії сам Теодосій був приневолений завести замісць нічного відпочинку денний. Але й цього не видержували монахи та нерідко втікали з манастиря.

Теодосій і Святослав. Коли Святослав прогнав старшого брата Ізяслава з Київа, Теодосій „почав переконувати його, що він поступив недобре й не по закону зайняв трон, прогнавши батька собі та старшого брата". То писав посланія і посилав до нього, то перед вельможами картав його за безправне прогнання брата. Потім написав йому „дуже великий лист", де так відзивався до нього: „голос крови твого брата кличе на тебе до Бога, як кров Авеля на Каїна", приводячи на зразок і багатьох инших гонителів, убійників і братоненависників. Так указавши Святославу „все, що відносилося до нього, в притчах, Теодосій відослав це в посланії". Жадне з цих посланій Теодосія до Святослава не зберіглося до наших часів. Розгніваний Святослав покарав його засланням.

Налякана братія просила Теодосія змінити своє відношення до Святослава, що він і зробив. По цій моральній поражці Теодосій отримав від Святослава землю під

камінну манастирську церкву. Навіть бував у гостях у Святослава, котрий здержував у себе забаву, скільки разів Теодосій наближався до його палати. З свого боку Святослав ходив часто до манастиря і слухав радо його поучень, наскільки вони не зачіпали життєвих для нього питань. В 1074 р. умер Теодосій і відразу ослабла строгість студійського уставу в Печерськім манастирі.

Теодосієві поучення. З числа збережених поучень, приписуваних Теодосієві, однозгідно признають його авторство семи великопостним поученням: 1) у вівторок третього тижня великого посту, 2) в середу тогож тижня, 3) тодіж на часах про терпіння і любов, 4) в четвер тогож тижня про терпіння, любов і піст, 5) тодіж на часах про терпіння і милостиню, 6) в пятницю тогож тижня про терпіння і покору й 7) тодіж на часах про ходження до церкви. Як оповідає Житіє Теодосія, написане Нестором, Теодосій то сам виголошував свої поучення, то поручав їх читати Великому Никонові або Стефанові-доместикові, бо Теодосій в часі посту звичайно віддалявся від братії в печери до пятниці вербного тижня. Далі без сумніву належить Теодосієві невільне від символізму Поучення келарові — при поставленні його на службу в Печерськім манастирі.

В своїх поученнях Теодосій заохочував братію з самопосвятою і діяльно любити Бога, терпеливо й відважно виповняти монаші подвиги, зненавидіти світ і все, що до нього належить, і т. ин. Далі Теодосій поучав про ходження до церкви і як там треба заховуватися, вкінці дорікав монахам за недостачу покори, за лінивство і т. д. Поучення Теодосія відзначаються елементарною простотою, гарячим почуванням і задушевним тоном. Про себе говорить з покорою, а до слухачів ніжно й ласкаво. З огляду на те, що Теодосій без сумніву наслідував Теодора Студита в житті й письменській діяльности, можна припускати, що поучень Теодосія було далеко більше, бо в завіщанні Теодора Студита є поручення виголошувати поучення не менше ніж три рази на тиждень.

Хоч під історично-літературним оглядом поучення Теодосія не представляють нічого замітного, все таки вони важні з огляду на історичне значіння їх автора.

4. Печерський монах Григорій.

Зачислення Теодосія Печерського між святих. До часу 1093—1096 рр. треба віднести „Похвалу преподобному отцю нашему Өеодосію, игумену печерскому, иже есть въ богоспасаемѣмъ градѣ Кіевѣ" анонімного автора. Але вже Несторове Житіє Теодосія, яке не згадує ще про перенесення його мощів (1091 р.), звеличує цього ігумена як преподобного. В 1108 р. на пропозицію печерського ігумена Теоктиста імя Теодосія вписано в синодик у всіх єпископіях і його імя почали згадувати „на всіх соборіх"; одні бачуть у цім установлення загально-церковної памяти святого, инші початок згадування на літіях. В усякім разі імя Теодосія швидко увійшло в календарі й богослужебні книги. Стихіри в його честь бачимо вже в новгородськім Стихірарі на початку другої половини XII в.

Творець канонів Григорій. Службу й канони преподобному Теодосієві Печерському приписують гіпотетично печерському монахові Григорієві, якого згадує чернець Полікарп у посланії до печерського архимандрита в оповіданні про затворника Никиту. Тут оповідає Полікарп, що між иншими за Никиту молився і „Григорій, творець канонів". Його печерське чернецтво відносять на кінець XI або початок XII в. Досіль не найшлися в рукописах ніякі канони з імям цього автора релігійної гімнології. Крім канонів Теодосієві авторство Григорія бачуть також в канонах св. Володимирові й на перенесення мощів св. Бориса та Гліба та й св. Миколая

Автори инших співів і молитв. Здебільшого не знаємо авторів маси инших богослужебних співів і молитв. Знаємо як авторів їх тільки Теодосія Печерського, Кирила Турівського й київського митрополита Івана I з початку XI в., сучасника великого князя Ярослава Мудрого. Митрополитові Іванові II приписують службу святим мученикам Борисові та Глібові.

5. Справа літературної діяльности Клима Смолятича.

Боротьба Клима Смолятича за автокефальність української церкви. З проповідників XII в. найзамітніші Клим Смолятич і Кирило Турівський. Обидва вони пішли в напрямі, вказанім митрополитом Іларіоном. Родом „русин", монах і схимник зарубського манастиря на Київщині,

„книжник і філософ, якого давніше не бувало в українській землі“, — як говорить літописець, — Клим Смолятич був слабший талантом від Турівського й Іларіона. В назві Смолятич бачуть одні учені походження з Смоленської землі, та правдоподібніша думка Ґолубінського, що Смолятич це родове прізвище, а не означення крайового походження.

В липні 1147 р. Клим став київським митрополитом. Коли митрополит Михайло II відїхав до Царгороду і там умер, Ізяслав Мстиславич проти волі Климента видвигнув його кандидатуру на митрополита. З девятьох або десятьох тодішніх єпископів явилось у Київі на соборі, як оповідає Іпатський літопис, усього пять. З них найстарший по єпископській катедрі чернигівський єпископ сказав: „Я знаю, що єпископи, склавши з себе собор, мають право поставити митрополита“. Одначе новгородський і смоленський єпископи, з котрих один був певне греком, не погодилися з пропозицією чернигівського владики: „Нема того в законі, — говорили вони, — щоб єпископам ставити митрополита без патріярха, але патріярх ставить митрополита; а ми не поклонилися тобі, ні служили з тобою, бо ти не взяв благословлення у святої Софії, ні від патріярха; коли поправишся і поблагословишся від патріярха, тоді тобі поклонимося; нас рукоположив митрополит Михайло, тому не годиться нам служити без митрополита в святій Софії“. Щоб вийти з трудного положення, чернигівський єпископ сказав: „Я знаю, що ми можемо поставити митрополита; до тогож у нас єсть голова святого Климента: як греки ставлять (патріярхів) рукою святого Івана, (так і ми поставмо митрополита)“. Це переконало більшість членів собору й 27 липня поставили Клима на митрополита „головою святого Климента“.

Цей вибір наробив богато шуму. З єпископів, що спротивилися виборові Клима на митрополита без згоди царгородського патріярха, новгородський Нифонт лишився на все ворогом Клима. Тому, коли покровитель Нифонта князь Юрій Довгорукий заволодів 1149 р. Київом, Клим з князем Ізяславом утік до Володимира на Волині, потім по повороті до Київа другий раз мусів утікати звідти до Володимира й опускав Київ стільки разів, скільки разів

ворожі йому князі займали Київ. Митрополичу катедру займав Клим з невеличкими перервами до 1154 р. Три рази царгородський патріярх посилав своїх кандидатів на митрополита на Україну, останній раз в рік після того, як 1164 р. була проба наклонити патріярха затвердити Клима на митрополичій катедрі. Та більше вже не судилося засісти на митрополичому престолі цьому завзятому борцеві за автокефальність української церкви.

Писання. Климові Смолятичу належить кілька відповідей в памятці 1130—1151 р., в так званім Питанні (Вопрошаніе) Кирика новгородському епископові Нифонтові — про різні казуїстичні припадки церковної практики. Одно з посланій Клима дало тему якомусь Атанасієві для перерібки п. з. Посланіє, написане Климентом, митрополитом українським (руським) Томі, пресвітерові смоленському, виложене монахом Атанасієм. В науці Климове Посланіє невідоме досіль в оригінальній формі, тільки з додатками якогось монаха Атанасія, що міг узяти з Посланія тільки те, до чого уважав за потрібне дати свої пояснення, і міг злучити в одну цілість Климову та свою творчість.

Історії цього посланія не видко ясно з згаданої перерібки. Можна догадуватися, що брат Ізяслава, котрий забажав мати Клима київським митрополитом, смоленський князь Ростислав Мстиславич вороже віднісся до Климента з причини способу його вибору на митрополита. Бажаючи виправдатися перед князем, Клим написав до нього посланіє, яке не дійшло до нас, а в цім посланію зобидив якогось священика Тому, близьку людину князеві Ростиславові. Зобиджений Тома написав з свого боку князеві посланіє, яке також не дійшло до нас, і в нім висипався з докорами митрополитові. Коли це посланіє стало відоме Климові, він написав посланіє до Томи, щоб збити його напади й докори. Останнє посланіє саме зберіглося в перерібці якогось монаха Атанасія.

Зміст Посланія. Посланіє ділиться на три частини, дві перші з котрих належать без сумніву Климові, а третя — це правдоподібно виклад монаха Атанасія. У своїм Посланію Клим відповідає на докори Томи в справі своєї манери запускатися в символістичні пояснювання. Тома

дорікав, що Клим хвалився своєю філософією й поликувався навіть на Гомера, Аристотеля і Платона та що він дорікав учителеві Томи — якомусь Григорієві. На того Григорія Тома покликувався як на признаний авторитет християнської побожности. На все те відповів Клим, що він перечитав письмо Томи перед багатьома слухачами й перед князем Ізяславом і вияснив їм причину невдоволення Томи. Коли Клим і писав „філософією“, то не Томі, а князеві. Також він не хотів образити Томинового учителя Григорія, навпаки уважає його праведним, преподобним і навіть святим; він хотів тільки сказати, що Тома зле вивчився у того Григорія і не зрозумів його. „Григорія я дуже шанував за його життя, — пише Клим, — але він знав грамоту недокладно, тому й тебе не міг зробити досконалим грамотієм; а ось у мене тут у Києві так дійсно єсть гідні подиву грамотії...“ І Григорій і Тома невисоко стоять в освіті, а вища освіта конче потрібна для кождого пастиря, бо без неї не можна навчати вірних. Клим не шукав ні маєтку, ні слави. Увесь його маєток це чотирі лікті землі для могили, на яку він глядить щоденно по сім разів, коли йде до церкви. Той, хто знає глибину людських сердець, один Бог знає, що Клим молився, щоб визволитися від влади, але це сталося і Клим не може противитися божій волі. Що торкається філософії, Св. Письмо має багато місць, які треба вияснювати символічно. Це вимагає начитання в богословськім письменстві. В звязку з тим в другій частині Посланія Клим дає пояснення висловів з притч Соломона й инших біблійних книг, а також пояснення чудес Христа. Всі такі місця не мають значіння без алегоричного викладу. Щодо того покликується на учених київських книжників, котрі далеко перевищають Тому та Григорія своєю освітою і присвоїли собі добре знання грецької мови. В протиставленні до київських книжників знання у Григорія й Томи обмежується до азбуки.

Ступінь оригінальности Слідом за Іларіоном пішов Клим, коли при своїх поясненнях зачіпав постійно таємничі прообрази нового завіту в старім. Для своїх пояснень Климент користувався викладами Никити Іраклійського на проповіди Григорія Богослова, Шестодневом Івана

Ексарха, Богословієм Дамаскина, апокріфічним Завітом патріярха Юди й Толкованнями Теодорита Кирського на Пятикнижжя. Це вказує на сильний вплив византійської школи й малу оригінальність і самостійність Клима. Хоч послугувався невільничо символізмами, все таки глибоке почування любови до вірних і освіта не відорвали його від живої дійсности. Посланіє Клима показує, що напрям проповіди, котрий бачимо у Турівського, поволі приготовлявся різними письменниками. Цей напрям народжувався під впливом різних умов, серед яких не останнє місце займає перекладне письменство питань і відповідей і його наслідування на українськім ґрунті.

6. Кирило Турівський.

Проложне житіє. Зовсім свобідно користувався символами сучасник Клима — Кирило Турівський, що по мистецьки опанував методи византійської богословської думки. Про життя Кирила Турівського зберігло деякі вістки тільки коротке оповідання Пролога під 28 квітня. Наводимо його як з уваги на життєпис Кирила, так і щоб дати зразок проложного житія:

Блаженний Кирило родився і виховався в місті Турові. Хоч був сином багатих батьків, не любив багатства й марної слави цього світу, але всім серцем віддався науці божественних книг і придбав велике знання з Св. Письма. По якімсь часі він вступив до манастиря, став монахом, тут більше від усіх своїх братів по манастирі служив Богу, мучачи своє тіло постом і неспанням. Він зробив себе мешканням св. Духа й багатьом приносив користь, бо постійно поучав монахів бути покірними й послушними ігуменові, почитати його яко Бога, в усім слухати його. Бо чернець, котрий не має послуху для ігумена, згідно з приреченням, не може спастися. Потім він увійшов у стовп, замкнувся в нім і тут жив якийсь час в пості й молитвах, віддаючися особливим трудам; багато божих писань виложив він і славним зробився в усій тій землі. На прохання князя і мешканців того міста він був піднесений на епископський престіл і посвячений київським митрополитом на епископа міста Турова, що лежить близько Київа. І добре трудився для божої церкви; і збив Св. Письмом єресь Теодорця, якого так називали йому в докір, і прокляв його. Андрієві Боголюбському написав багато посланій, написав проповіди на підставі євангельських і пророцьких оповідань, які приложив до господських свят, і инші користні для душі проповіди, молитви й похвали багатьом святим. (В иншім списку стоїть, що він „зложив великий канон до Господа про покуту по главах азбуки"). Написавши всі ті дуже численні твори, він передав їх церкві, де вони й до

сьогодні зберігаються віруючими українськими людьми, просвічаючи їх і заохочуючи". Далі йде похвала Кирилові, що називається тут: нашим учителем, другим Золотоустим і т. д.

Фактичні дані. З фактичних даних усього два-три історичні факти подає проложне житіє Кирила Турівського. Коли їх доповнити тими вістками, котрі можемо зачерпнути з писань Кирила, можна ось що сказати про його життя. Родився коло 1130—1134 р. в Турові, мозирського повіту, однім з осередків культурного життя на Україні в XII в. наслідком звязків з Київом і близькости до Володимира на Волині. Був сином багатих батьків. А що в Турові жила грецька царівна, яка вийшла заміж за українського князя, правдоподібно з своїм двором, Кирилові легко було познайомитися не тільки з перекладним византійсько-болгарським письменством, але й може вивчитися грецької мови. Вже в молодости вступив до манастиря, правдоподібно Бориса та Гліба в Турові, де не задоволився практикованими на Україні формами аскетизму, але попробував стовпництва, себто заперся в камінній вежі й там віддався постові й молитві. Освіта й аскетизм звернули на нього увагу мешканців Турова й на їх бажання вибрано його турівським епископом в часі між 1157 і 1169 р. В проложнім житії Кирила згадується епізод з Теодорцем, віднощений літописцем до 1169—1172 р. Коли він помер, не знаємо, тільки під 1182 р. літопис називає уже турівським епископом якогось Лаврентія.

Писання. Кирило Турівський написав правдоподібно проповіди на всі господські свята, але з них дійшли до нас чотирі поучення: на провідну неділю, на неділю мироносиць, розслабленого та на неділю про сліпого, й четирі поучення на подвижні свята: на квітну неділю, Великдень, Вознесіння і на неділю св. отців. З чернечих поучень дійшло до нас три: Оповідання про чин чорноризців з старого завіту й нового та два поучення ігуменові Василеві, київопечерському архимандритові з 1182 р. Далі дійшли ще Кирилові молитви на кождий день тижня і молебний канон.

Крім того ще багато инших проповідей і молитов приписуються Кирилові; не відомо тільки, котрому вони належать, бо тоді було багато авторів з імям Кирило:

греків, південних славян, українців і инших східніх славян. З инших писань, приписуваних Кирилові Турівському, треба згадати Притчу про людську душу та про тіло й про зламання божих заповідей, і про воскресіння людських тіл, і про будучий суд і муку.

Вона говорить про одного чоловіка з доброго роду, що посадив виноград і бажаючи, щоб його не обікрали сторожі, додав йому сліпця і кульгавого, бо один бачив, але не міг ходити, а другий ходив, але не міг бачити. Та вони обидва злучили разом свої спроможности ходити й бачити тим робом, що кульгавий сів на сліпця, і задумали його обікрасти. За те власник винограду кинув їх до тюрми. В цій притчі чоловік доброго роду означає Бога Отця, сліпець і кульгавий душу й тіло людини, обкрадення виноградника — гріховний упадок чоловіка і т. д.

Проповідь на провідну неділю. Щоб дати зразок проповідування Кирила, наведу оцей уривок з його проповіді на провідну неділю:

Сьогодні сонце пишається, підіймається на височости і радісно огріває землю; встало бо нам з могили праведне сонце Христос і спасає всіх віруючих йому. Сьогодні місяць, зійшовши з вищого ступня, віддає честь більшому світилу: вже старий закон з суботами та пророками, як свідчить Св. Письмо, скінчився і віддає честь Христовому законові з неділею. Сьогодні гріховна зима скінчилася через каяття і лід невіри розтаявся через пізнання Бога: зима бо поганської служби кумирам скінчилася апостольською наукою і Христовою вірою і лід темної невіри розтаявся через показання Христових ребер. Сьогодні весна пишається і оживляє земну істоту; бурхливі вітри тихим подувом помножують плоди й земля живить насіння та родить зелену траву. Весною бо є гарна Христова віра, що хрещенням відроджує людську істоту; а бурхливі вітри це помисли гріхів, що через каяття перетворилися на чесноту й помножують користні для душі плоди; а земля нашої істоти, прийнявши немов насіння боже слово й перейнята все його страхом, родить дух спасіння. Сьогодні молоді ягнята й бички швидко біжать дорогою, скачуть і, вернувши скоро до матерей, тішаться, та й пастухи славлять Христа веселою грою на сопілці. Під ягнятами розумію лагідних з поганців людей, а під бичками слуг бовванів з невірних земель; вони наслідком учоловічення Христа й апостольської науки та чудес, скоро прийнявши закон і вернувшися до св. церкви, ссуть молоко, науку, та й учителі Христового стада за всіх моляться і славлять Христа Бога, що зібрав усіх вовків і ягнят в одно стадо. Сьогодні дерева випускають парости та процвітають пахучі квіти; і вже сади видають солодкі пахощі й робітники працюють з надією

та призиваєть плододавця Христа. Перше бо ми були немов дубровними деревами, котрі не мають плоду, а сьогодні віра засадилася на нашій невірі та вже, держачися Йосійового коріня, випускаємо чесноти немов квіти й дожидаємо райського відродження о Христі, та й святителі, що трудяться коло церкви, вижидають нагороди від Христа. Сьогодні орачі слова, які приводять словесних бичків до духовного ярма, погружають хрестне рало в мисленних борознах, виорюють борозну каяття і всипають духовне зерно, тішаться надіями на будуче добро. Сьогодні старе закінчилося і настало вже нове задля воскресіння. Сьогодні апостольські ріки наводняються і поганські риби видають плід, а рибалки, збагнувши глибину божого учоловічення, добувають повну церковну сітку вловів; ріками бо, як каже пророк, розсядеться земля, прозрять і розболіються безбожні люде. Сьогодні трудящі бджоли монашого чину показують свою мудрість і задивляють всіх: вони бо проживляються в пустинях власним кормом, задивляють янголів і людей, а бджола злітає на квіти та творить кришки меду, щоб дати людям солодощі й церкві те, що потрібне. Сьогодні всяка співуча пташка церковних хорів звиває гніздечко й тішиться; бо й пташка, як сказав пророк, найшла собі гніздо, твої престоли, й кожда, співаючи свою пісню, хвалить Бога незмовкаючими голосами.

Джерела писань. Найпоетичніша з частин року весна все була невичерпачим джерелом порівнянь, описів і символістичних малюнків. Загальним відродженням природи на весні нераз користувалася християнська релігія для проповіди духового відродження людини. Символістичний малюнок відродження на весні природи, яка оживає від промінів весняного сонця, як душа людини відроджується під впливом євангельської науки, находимо в одного з найкращих представників византійської літератури — Григорія Богослова, що в проповіди на провідну неділю між иншим говорить:

Сьогодні небо прозоре; сьогодні сонце вище й ясніше; сьогодні коло місяця ясніше та збір звізд чистіший. Сьогодні примиряються хвилі з берегами, хмари з сонцем, вітри з повітрям, земля з ростинами і т. д. Вже хлібороб устромляє в землю плуг, підносячи очі вгору, й закликає на поміч роздавця плодів; уже веде він під ярмо орного вола, нарізує пишну борозну й тішиться надіями. Вже пастухи овець і волів настроюють сопілки, вигравають пастушу пісню та стрічають весну під деревами й на верхах і т. д.

Одначе Кирило Турівський уміло користувався своїм джерелом: він випускав такі риси оригіналу, які не відповідали турівській чи київській природі, він не згадав ні про корабель, ні про дельфіна й таке инше, що приходило у византійськім джерелі.

В Івана Золотоустого Кирило Турівський перейняв користування євангельським оповіданням, ліричні місця дієвих осіб і перші фрази проповідей афористичного характеру. Зрештою проповіді Кирила Турівського більше подібні до проповідей наслідувачів Івана Золотоустого ніж його самого. Велика подібність є між писаннями Кирила та царгородського архиепископа Прокла (напр. в проповіди на квітну неділю), кипрського епископа Епіфанія (напр. в проповіди на неділю мироносиць), Кирила й Евлогія Олександрійських (напр. в проповідях на Великдень і неділю мироносиць). Ця подібність помітна в манері протиставити собі минулі й сучасні події.

Є у Кирила Турівського позички також з письменства питань і відповідей, з повісти про Варлаама та Йоасафа й з церковних співів. До користування чужими писаннями признається зрештою сам наш автор, коли в Оповіданні про чин чорноризців говорить про себе, що він поучає не від себе, а з книг, що він тільки „збирач колосків". І дійсно свої думки про те, яка має бути черреча служба, зачерпнув він з писань авви Ісаїї, Нила Синайського, Івана Ліствичника, Максима Ісповідника, Теодора Студита й инших. Таким робом бачимо у Кирила Турівського велике начитання в Св. Письмі та його викладах, в проповідничій і риторичній византійській літературі, яка любувалася в притчах і символах, а зокрема велике начитання в аскетичній літературі.

Характер проповідей. Від джерел писань Кирила Турівського залежний і характер його проповідей. Його проповідь звичайно викладає і поясняє події свята; викладові товаришить вилив почувань, викликаних подробицями події. Він не вдоволяється переповідженням евангельського тексту, а драматизує його, прикрашує паралелізмом і антитезою, усібленням уявних понять, барвистими порівняннями, символами, поетичними картинами, й пересипає його притчами, приповідками та загадками. Щодо того проповіди Кирила Турівського це блискучі писання у византійськім дусі зо шкодою для безсумнівного й дуже великого його ораторського таланту.

У Кирила Турівського є багато теплих, дійсно поетичних місць. В проповіди на неділю мироносиць Кирило

Турівський приводить популярний в релігійній поезії на Сході й Заході плач Богородиці та виливає в нім поезію чистолюдських почувань. Йосип з Арима́теї приходить до хреста Спасителя і застає під ним Богородицю з евангелистом Іваном. Він стоїть здалека та слухає її болючого плачу:

(Плач Богородиці). Створіння болють разом зо мною, сину, бачучи твою незаслужену смерть. Горе мені, моя дитино, світло й творче створінь. Що оплачу сьогодні, поличник або удар по щоці й биття по плечах, кайдани й оплювання святого твого обличчя, що ти прийняв від беззаконників за довершені їм добрі діла? Горе мені, невинно знеміяний, він на хресті закоштував смерти. Як вінчали тебе терном, і напували жовчю з оцтом, і ще пробивали списою твої пречисті ребра. Злякалося небо й земля дріжить, не зносячи жидівської зухвалости: сонце потемніло й каміння розпалося, засвідчуючи жидівську закам'янілість. Бачу тебе, мила дитино, як висиш на хресті, неживий, невидющий, без зору, без доброти, й гірко раню свою душу: я хотіла би з тобою умерти. Не хочу бо бачити тебе неживого; відтепер ніяк не горкнеться мене радість, бо моє світло й надія і життя, Син і Бог, погас на дереві. Де ж є, дитино, добра вістка, яку давно сказав мені Гаврило: „Радуйся, улюблена, Господь з тобою", називаючи тебе царем і сином Вишнього, Спасителем світу й животворцем усього, тим, котрий стер гріхи. А сьогодні бачу тебе як злодія, між двома розбійниками, й мерця, пробитого списою в ребра, й задля цього гірко знемагаю, не хочу бо жити, але випередити тебе на тім світі. Сьогодні живу дожиданням, а радости й веселости, Сина й Бога, позбавили мене. Горе мені, я не боліла так з приводу твого дивного народження, як я сьогодні тремчу цілою істотою, бачучи твоє тіло, пригвоздже́не до дерева. Твоє було преславне народження, Ісусе, й сьогодні страшна смерть: один вийшов з незаплідненої утроби, зберіг цілі печати мого дівоцтва, й показав мене матір'ю свого втілення, і знову зберіг діво́ю. Знаю, що ти потерпів за Адама, але ридаю, перейнята душевним болем, дивуючися глибині твого таїнства. Слухайте, небеса й море з землею, учуйте ридання моїх сліз: це бо ваш творець прийняв смерть від священиків, убили єдиного праведника за грішників і беззаконників. Сьогодні, Симеоне, сповнилося надо мною пророцтво: списа пройшла мою душу сьогодні, бачучи насміхання з тебе з боку вояків. Горе мені, кого прикличу до плачу, або з ким виллю потоки моїх сліз? Усі бо покинули тебе, свояки та приятелі, твоїми, Христе, налюбувавшися чудесами. Де є сьогодні збір сімдесяти учеників, де ж верховні апостоли? Один бо підступом продав тебе фарисеям, а другий зо страху перед архиєреями відрікся тебе як незнайомої собі людини. Я одна, Боже мій, твоя рабиня з плачем стою перед тобою з хоронителем твоїх слів і з твоїм улюбленцем. Горе мені, Ісусе, дороге імя! Як стоїть земля, що ти на ній висиш на хресті, ти, що оснував її на водах на по-

чатку; ти, що просвітив багатьох сліпців і словом воскресив мерців, волею твого божества. Прийдіть, побачте таїнство божої розсудливости, як того, що оживляє все, проклята смерть усмертила.

Часто пориває Кирила Турівського захоплення предметом, яке доводить до справжньої поезії, але рівночасно промовець, пірваний красою форми, відсуває на другий плян властиву ціль свого поучення, словом — Кирило Турівський стає швидче промовцем ніж проповідником. Найзамітніша недостача його проповідей це неуміння найти природний перехід від одної думки до другої. Менше ораторства та штучности виказують його три поучення черцям, спокійніші тоном; тому й їх вартість більша.

Щодо сили та прикмет літературного таланту — ставлять його нарівні з митрополитом Іларіоном, в порівнянні з котрим відзначається живішою та плодовитішою уявою, за те уступає йому щодо природности й оживлення викладу.

Молитви. Та найвище цінються з писань Кирила Турівського молитви. Вони, зовсім противно, як инші його писання, відзначаються простотою і безпосередностю у вислові думок і почувань. Відповідаючи істоті й характерові церковної молитви, вони в своїм викладі й вислові творять зразки живої, сердешної, глибоко відчутої розмови. В молитвах виявив Кирило поетичний талант, здатний передавати сильне та глибоке почування в живих і пластичних висловах, став поетом-гімнологом.

Пізніша доля проповідей. В XIII в. проповіди Кирила Турівського стали відомі в південній Славянщині (Сербії). На Україні й серед инших східніх славян прочитувалися за богослуженням народові поруч з святоотецькими установленими читаннями у відповідні дні. Найдавніший рукопис з проповідями Кирила Турівського це Кормча Книга з 1282 р. Його проповіди вносилися в такі збірники, як Златоуст, Ізмарагд і ин., й були джерелом нових творів. Перерібки відомі по рукописах XVI в. В XVII в. користувався ними Кирило Транквіліон Ставровецький. Петро Могила скаржився в Літосі (1644), що до того часу не було друкованих проповідей Кипріяна, Григорія Цамблака й Кирила Турівського. З зазначенням авторства монаха

Кирила увійшло кілька його поучень в московський „Соборникъ“ з 1647 р. і в супрасльський Златоуст з 1797 р. Молитви Турівського були друковані вже в XVI в.: у віленськім молитовнику 1596 р. й острозькій Псалтирі 1598 р.

7. Юрій Зарубський.

Послання до духовного сина. З імям зарубського манастиря, який щез по татарськім нападі, звязана літературна памятка правдоподібно XII в. „Повчѣнье къ духовному чаду“ (Поучення для духовного сина) монаха цього манастиря Юрія (Георгія). Поучення написане для молодого хлопця, що забажав мати Юрія духовим провідником. Юрій поучає його памятати на смерть і на те, що приготовляє вона людині, зробити в серці місце божому страхові, любити Бога, прикрашувати себе покорою, милосердям, опікою сиріт і вдів, любити всіх, зберігати таємниці приятелів, вистерігатися обмови, берегтися клятьби й зависти. Тут чернець виступає проти світських забав того часу, проти скоморохів, весельчаків і музикантів, яких не радить пускати до хати, а заступити гуслі Псалтирею та й повістями й поученнями святих отців, що потерпіли за Бога. Виступає проти балакучости й почасти проти філософії, вказуючи на найвище християнське подвижництво.

8. Проповіди невідомих авторів.

Писання вищої школи. Справжнього красномовця в роді Кирила Турівського мало за автора Похвальне слово св. Климентові, виголошене з приводу відновлення невідомим князем і в невідомім році київської Десятинної церкви, в якій находилися мощі св. Климента Римського, привезені Володимиром Великим з Корсуня. Проповідь дуже гарна й дуже красномовна, з штучною будовою, пишними порівняннями, паралелізмом і діялоґами. Слово натякає досить виразно на часи упадку Київа, коли він жив дуже трівожним життям. Правдоподібно виславлений в цій проповіди Рюрик Ростиславич, що прийшов до Київа 1194 р. Про нього каже літописець, що відзначався він ненаситним замилуванням до будування. В такім разі приблизної дати цієї проповіди треба було б глядіти на склоні XII в. Автором був українець, бо називає Київ славнішим містом від инших.

Менше більше з того часу, бо з 1199 р., походить Похвала князеві Рюрикові з нагоди вибудування ним стіни у Видубицькім манастирі. Цією похвалою закінчується Київський літопис. Від попереднього писання відрізняється Похвала напушистим тоном.

Невідомому Кирилові приписується Слово в першу неділю посту. Ця дуже гарна проповідь складається з двох частин: у першій говориться про піст, а другу частину виповняє історія свята православія, що припадає на ту неділю. Инше Слово на сиропустну суботу, приписуване деким без доказів Климові Смолятичеві, по грецьких святих виславляє батька чернечого життя на Україні Антонія і засновника Київопечерської Лаври Теодосія та невинно вбитого киянами в 1147 р. князя-черця Ігоря Ольговича. Українські святі мученики Борис і Гліб і печерський ігумен Теодосій прославлені в Слові на неділю всіх святих, також без доказу приписуванім Климові Смолятичеві. Тут належить і згадуване вже Поучення в день памяти мучеників Бориса та Гліба, виголошене в Чернигові або в однім з міст Чернигівщини. Воно походить з другої половини XII в. й гостро виступає проти княжих міжусобиць.

Писання нижчої школи. Своєю простотою останнє Слово творить перехід до поучень в роді Теодосіївих. Одну цілість творить 12 дуже коротких і простих проповідей на господські свята. Вони належать правдоподібно всі одному авторові. Такими самими прикметами відзначаються 8 проповідей на неділі Пістної Тріоди, від неділі митаря і фарисея до пятої неділі великого посту. Тут належить і Слово якогось христолюбця і ревнителя по правій вірі, звернене проти останків поганства, а далі поучення, приписувані Теодосієві з недоведеним його авторством: Слово утішне до братії про душевну користь і друге про душевну користь, обидва з імям Теодора Студита, й передовсім третє Поучення про божі кари, написане правдоподібно з приводу наїзду половців 1067 р.

За підставу проповіди послужив без сумніву грецький оригінал, але зміст її приложений до українського життя. Вона виводить, що за гріхи Бог карає смертю,

голодом і т. ин. Згадує про те, як тодішні українці вертали назад, коли перейшли їм дорогу чернець або черниця, свиня, кінь чи лисиця. Говорить про віру в „зачихання“, буцімто від нього є користь здоровлю, і про поширення „ворожбитства, чародійства, пянства скоморохів, гуслів, сопілок і всяких ігор та безбожних діл“. Особливо гостро виступає тут автор проти пянства.

Був обичай пити на урочистих і празникових обідах чарки Спасителя, Божої Матери та святих з говоренням тропарів перед ними; бажаючи випити як найбільше чарок, пяниці говорили, що чим більше говориться тропарів, тим побожніше. Довгий час приписували Теодосієві південно-славянське Слово про тропарні чарки, яке в згаданій справі установляло таку норму: „в часі бенкету говорити тільки три тропарі чаркам — перед початком обіду славиться Христос Бог наш, перед закінченням прославляється Діва Марія, що породила Христа Бога, третя чарка князя, а більше не велимо; коли й співані в церкві при тверезім розумі тропарі не родять плачу, тропарі, виголошувані в часі пиття, не плач родять, а гріх і муку; говорити в часі бенкету багато тропарів установили не робітники Бога, а черева, котрі бажають багато пити“.

9. Поучення Володимира Мономаха.

Автор писання і час. Моралізуючі християнські поучення вкупі з життєвими подає і Поучення Володимира Мономаха, вставлене в Лаврентіївський літопис під 1096 р. Тут Поучення Володимира Мономаха злучене з його Посланієм до князя Олега Святославича, написаним з приводу смерти Ізяслава, Мономахового сина. З причини, що в Літописі обидва тексти не розмежені й що великорос-копіст відписував з примірника з попереставлюваними листками, може й неповного, а далі ще в непривиклім для себе українськім тексті неодно перекрутив і зле відписав, учені досіль не означили докладно тексту Поучення і Посланія. Розходяться також в думках щодо часу написання Поучення, бо одні відносять його до 1099 р., инший визначує час на 8—10 лютого 1106 р., вкінці більшість відносить його до глибокої старости Володимира Мономаха, що вмер 1125 р. Останні метафо-

рично пояснюють вислів Поучення „сидячи на санях", даючи йому значіння близькости смерти, бо був звичай тоді возити мерців і зимою і літом саньми.

Що торкається автора Поучення, Володимир Мономах був одним з найзамітніших людей княжого періоду української історії. Зацікавлення книжками перейняв він по батькові Всеволодові, що по свідоцтву літопису був великим книголюбцем, а по свідоцтву Володимира Мономаха знав пять мов. Його мати була донька византійського цісаря Констянтина Мономаха, відки прізвище Мономах перейшло й на Володимира. Від неї унаслідив здатність панувати над собою, обережність, уміння холодно розбірати справи й користуватися обставинами, вкінці вона вщіпила в нього деякі християнські принципи. Уміння правити великокняжим троном набрався за панування свого батька Всеволода, котрому діяльно помагав. Коли став великим київським князем (1113—1125), він, як каже літописець, „освітив українську землю, пускаючи проміння, як сонце".

Будова та зміст Поучення. Для характеристики Мономаха цінний матеріял доставляє його Поучення. Воно написане не без пляну. Почавши його, як Соломон або Павло, вказівкою на себе як автора Поучення, у вступі подає Володимир Мономах ціль свого писання і малює обставини, серед яких він забрався до свого Поучення, щоб дати усправедливлення можливих недостач в обробленні. Переходячи до пляну свого Поучення, в поділі вказує Володимир Мономах на дві частини його, з яких складається виклад, по чім іде патетична частина й закінчення. Кожда частина викладу складається знову з двох частин (це називається діхотомія): перша з виписок з Псалтирі і позичок з творів святих отців, а друга з поучень словом і власним прикладом. Відповідно до цього бачимо й двоякий стиль у Поученні, легкий у власних словах, тяжчий у позичених. У виписках із Псалтирі малюється зразу стан грішників, потім стан праведника й опис одного та другого ділиться на сучасний настрій і на близьку будучину як наслідок цього настрою. В позичках з писань св. отців зразу подаються прикмети праведника, пізніше

йде заклик через каяття, сльози й молитву увійти на шлях праведности.

У поученнях словом наперід викладаються обовязки людини супроти Бога, а потім супроти ближніх. Останні обовязки розпадаються на княжі й загально-людські. „Прочитуючи ці божі слова, мої діти, — звертається до них Володимир Мономах, — похваліть Бога, що дав нам свою любов, і це є поучення від мого слабого нерозуму; послухайте мене, коли не все, то прийміть половину... А того не забувайте, не лінуйтеся, бо цим нічним поклоном і співом людина побіджає чорта, й що за дня згрішить, завдяки цьому людина увільняється. І коли в часі їзди на коні не буде з ніким діла, як не знаєте инших молитов, говоріть „Господи, помилуй“ безустанно, потаємне; бо та молитва з усіх найкраща ніж думати про дурницю в часі їзди“. Поучивши, як увільнитися від гріхів, Володимир Мономах подає способи, як оминати їх.

Любов супроти Бога зобовязує людину до любови супроти ближніх. „Передовсім не забувайте на бідних, — каже він, — але скільки зможете, нагодуйте їх і поможіть сиротам, і обороніть удову самі, а не допустіть, щоб сильні погубили людину. Не убивайте ні невинного, ні винного; навіть коли заслужить на смерть, не губіть душі жадного християнина. Говорячи про справу і зле і добре, не кляніться Богом, не хрестіться, бо нема ніякої потреби до цього; а коли цілуватимете хрест братії або кому, то приготуйте своє серце, щоб ви могли додержати слова, та цілуйте й потім додержіть, аби в разі зламання ви не погубили своєї душі. Від епископів і попів і ігуменів з любовю приймайте благословлення, і не усувайтеся від них, а по силі любіть їх і дбайте про них, щоб ви одержали їх молитву від Бога. Передовсім не майте гордости в серці та в розумі, але говоріть: ми смертні, сьогодні живемо, а завтра йдемо в могилу; це все, що б ти ні дав, не наше, але твоє, на мало днів ти нам це поручив; і в землі не ховайте, то нам є великий гріх. Старих шануй, як батька, а молодих, як братів. У своїм домі не будьте лініві, але всього догляньте; не глядіть ні на суддю, ні на молодшого дружинника, щоб не насміхалися ті, котрі приходять до вас, ні з вашого дому, ні з вашого обіду,

Вийшовши на війну, не лінуйтеся, не дивіться на воєводів; не смакуйте ні в питті, ні в їжі, ні в спанні; і сторожі самі наладжуйте, а в ночі, забезпечивши вояків з усіх боків, також лягайте, а рано встаньте; а зброї не скидайте з себе швидко, не розглянувшися, бо через лінивство людина погибає несподівано. Бережися брехні та пянства й перелюбства, бо через це погибає душа й тіло. Куди ні подорожуєте по своїх землях, не позвольте своїм дружинникам робити кривду ні своїм, ні чужим, ні по селах, ні в плодах, щоб не почали вас проклинати. Куди ні підете, де ні станете, напійте й накорміть иншого; а найбільше пошануйте гостя, звідки б він до вас ні прийшов, чи він простий, чи знатний, чи посол, як не зможете дарунком, то їжею і напитком; вони бо в своїх мандрівках понесуть про людину по всіх землях добру або злу славу. Відвідайте хорого; відпровадьте мерців, бо всі ми на смерть призначені; і не минїть людини, не привітавши її, дайте їй добре слово. Любіть свої жінки, але не давайте їм влади над собою. Це ж вам кінець усього: страх божий майте над усе; щоб ви не забули всього, часто прочитуйте; і мені не буде стиду, і вам буде добре. Як знаєте щось таке, що добре, того не забувайте, а чого не вмієте, того вчіться, як і мій батько, сидячи вдома, навчився пять мов, бо через те є пошана від инших країв. Лінивство бо — це мати всього. Хто що вміє, то забуде, а не вміє, того й не навчиться; а поступаючи добре, не лінуйтеся ні до чого доброго; передовсім до церкви; щоб не застало вас сонце на постелі; так поступав мій блаженний батько та всі добрі, знамениті мужі; віддавши ранішню похвалу Богові й потім сходячому сонцеві, й побачивши сонце, прославіть Бога з радостю".

А тоді можна братися за діло: думати з дружиною, робити суд над людьми, їхати на лови, або прогульку, або спати: „на спання Бог призначив полудне, бо тоді відпочиває і звірь і пташка й люде".

І при вичислюванні обовязків князя бачимо поділ на обовязки вдома та в часі дороги, а останні в часі воєнного походу й під час обїзду своїх земель. Переходячи від княжих обовязків до загально-людських, автор і тут відмічає наперід обовязки супротив инших людей і на

другім місці супроти себе самого. Змалювавши словами тип діяльної людини свого часу, Володимир Мономах дає автобіографічні записки, щоб прикладом власної діяльности дати наглядний зразок згаданого типу. Він вичисляє свої воєнні походи, адміністративні труди, свої заходи забезпечити свою державу назовні й уладити її в середині. Оповідаючи про свою діяльність, автор хоче не так лишити память про свої дії, як дати своїм дітям приклад до наслідування. Він радить їм бути все хоробрими й не боятися смерти ні на війні, ні від звірів, бо Бог призначив місце, де маємо вмерти, а від того не визволить нас ніяка поміч і жадна обережність. Цитатами з Св. Письма кінчиться Поучення або, як каже автор, „грамотиця".

Походження і джерела. Поучення дітям це давній рід письменства, що зродився на жидівськім Сході. Роздумуючи про долю своїх дітей і внуків, голова дому давав часто поучення дітям, де викладав свій життєвий досвід в науку своїм нащадкам. З прийняттям християнства прийшли зразки таких поучень на Україну в притчах Соломона, в Завітах дванадцяти патріярхів, які лишили слід в Поученні Володимира Мономаха, та в двох статтях Святославового Збірника з 1076 р. в Поученні синам — Ксенофонта та в Поученні синові — Теодори.

Така традиція виробилася слідом за византійськими зразками також на Україні. По свідоцтву літопису Ярослав Мудрий поучав так своїх дітей перед смертю: — „Це я відходжу з цього світу, мої сини; майте в собі любов, бо ж ви брати від одного батька й матері. Коли будете в любови між собою, Бог буде у вас і покорить вам ваших ворогів, і мирно житимете, а коли житимете в ненависти, в сварках і воюючи з собою, то погибнете самі й погубите землю своїх батьків та дідів, яку ми придбали нашою великою працею" і т. д.

В Поученні Володимир Мономах признається сам до користування Псалтирею, зазначуючи, що її відкрив і зібрав любі думки її. І не диво, бо тяжко найти в Св. Письмі таку другу книжку, де молитва була б така щира, така чисто сердешна розмова з Богом, де той, хто молиться, відкривав би Богові так явно, так просто своє серце, де б в найсумніших словах, які межують з розпукою, звучала

така сильна певність, що Бог опора й захист переслідуваних і терплячих, що він не покине праведника. Правдоподібно Володимир Мономах користувався також обома Поученнями з Святославового Збірника 1076 р., далі йому були відомі Пролог, Паримійник, Бесіди на Шестоднев Василія Великого — Івана Ексарха, проповіди Анастасія Синайського, Завіти дванадцяти патріярхів тощо. Находився під особливим впливом богослуження першого тижня великого посту.

Характер Володимир Мономах оминав притчі й толкування, за те любив сентиментально-ліричні місця. Людяність, гуманність — це основна риса його вдачі. Недурно в уривкові листу до Олега, за якого українська держава по словам Слова про похід Ігоря засіялася усобицями, писав Володимир Мономах: „Не хочу я лиха, але добра хочу братії й українській землі". Відзначаючися з природи поетичним хистом і користуючися поетичними джерелами, автор Поучення пише до Олега про свою повдовілу невістку: „А мою невістку післати до мене, щоб я приголубив її й оплакав мужа її й те весілля їх замісць пісень... А для Бога пусти її до мене швидко. Й сяде, як горлиця на сухім дереві, жаль виливаючи"... Нічого не зміняє в річи, що це позичка з толковань на Псалтирю. З подібним мотивом зустрінемося в плачі Ярославни в Слові про похід Ігоря.

10. Справа Житія Антонія.

Аґіоґрафічне письменство. До проповідей і поучень зближене своїм моралізаторським характером письменство житій святих — аґіоґрафія. Хоч основа житій біоґрафічна, тим самим більше менше історична, їх ціль була утвердити читачів у християнській вірі та влити в них релігійний настрій. В своїй істоті житіє складається з двох елементів зовсім різного походження і характеру; житіє можна назвати також проповіддю, предмет якої дають такі самі релігійно-моральні правди, як у проповіди, але ті релігійно-моральні правди виказані на прикладі якихось історичних осіб і подій.

І щодо змісту й щодо будови та стилю українські житія святих перейняли методи византійсько-болгарської

аґіоґрафії. На Україну прийшли вони настільки виробленими під літературним оглядом, що їх розвиток небагато пішов далі на українськім ґрунті.

Зразу були вони досить короткі й містили в собі переповідання фактичних даних про святого. Крім чудес мали вони поучаючі епізоди, за якими пішли з бігом часу довгі панеґірично-ліричні. Швидко, бо вже в XIV і XV вв., витворився шаблон житій, від якого відступали тільки виїмково талановиті автори.

Все таки житія святих небезслідно проістнували в нашім письменстві, навпаки вони мали великий вплив і на пізніші житія святих і на історичну белетристику, а все те разом на розвиток побожної пісні, української народньої творчости, на леґенду й инші роди устної словесности.

Найстарші зразки житій. Одною з перших проб житійного письменства на Україні було Житіє Антонія Печерського, що не дійшло до нас в первісній формі. Про нього довідуємося тільки з пізніших вказівок і відривків з Початкового Літопису й Київопечерського Патерика. Житіє Антонія стало джерелом для пізніших оповідань про печерських подвижників XI в. та про події, звязані з історією цього славного манастиря.

В перекладений Пролог увійшли деякі короткі житія українських святих, написані на зразок грецьких, як княгині Ольги, Володимира Великого, Бориса та Гліба, Теодосія і ин. Крім того були й окремі просторіші житія Володимира Великого й Бориса та Гліба.

11. Справа літературної діяльности Якова Монаха.

Монах Яков. Монахові Якову приписують Память і похвалу українському князеві Володимирові, як охрестився Володимир і діти свої охрестив і всю українську землю від кінця і до кінця, і як охрестилася Володимирова бабка Ольга перед Володимиром. Уже сам заголовок показує, що ця Память і Похвала не є властиво житієм. І дійсно маємо тут діло з нескладним панеґіриком з коротким перечисленням фактів з життя Володимира.

З початку писання згадується автор: „Я, мізерний монах Яков, почувши від багатьох про благовірного князя

усієї української землі Володимира Святославича й мало зібравши з багатьох його чеснот, списав це, та про його синів, розумію тут: святих і славних мучеників Бориса та Гліба, — як божа ласка просвітила серце українському князеві Володимирові, Святославовому синові та внукові Ігоря". На підставі згадки про Бориса та Гліба в цім уступі деякі учені признали того самого монаха Якова автором Оповідання (Сказаніє) про страждання святих Бориса та Гліба і похвали обом мученикам, тим більше, що тут найшли вислів, який віднесли до Памяти

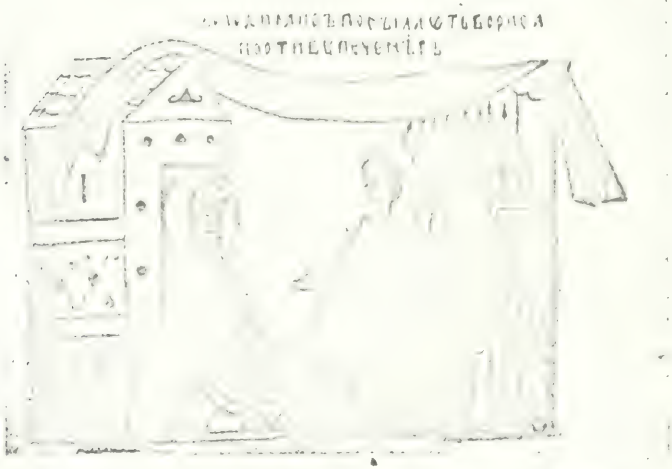

Похорони св. Володимира. (З Оповідання про життя свв. Бориса та Гліба XIV в.). Характеристичне для давнього обряду похоронів положення тіла на сани.

й похвали Якова Монаха, а саме: „А про інші його (Володимира) чесноти оповімо деинде, а сьогодні нема часу". Тому самому Якову приписали Посланіє одного батька до духовного сина... до божого слуги Димитрія від многогрішного черця Якова, розуміючи під Димитрієм великого князя київського Ізяслава Ярославича. На думку тихже учених до того самого Якова написав митрополит Іван II

Правило церковне з святих книг коротко Якову чорноризцеві.

Уся та конструкція побудована на одинокій згадці про того здогадуваного автора монаха Якова, а саме в Повісти временних літ під 1074 р., що Теодосій призначав його на свого наслідника як ігумена Печерського манастиря, одначе на прохання братії в дійсности визначив иншого наслідника. Про якесь авторство Якова тут нема ні слова, а зрештою тільки над деякими списками Памяти й похвали є вказівки, що написав її монах Яков.

З Оповідання про життя свв. Бориса та Гліба XIV в.

Новіші досліди учених доказують, що Яковів монахів було кілька, що вони жили не тільки в XI в., що Память і похвала це компілятивний твір і не відомо, що там належить перу Якова, тим більше, чи йому належить Оповідання про Бориса та Гліба і т. д.

Оповідання про Бориса та Гліба. В кождім разі наука ствердила той факт, що останнє Оповідання це український памятник XII в., написаний з великою простотою, мистецтвом і драматизмом не пізніше 1115 р. Так само не можна заперечити, що в давній добі мали ми між письменниками й монаха Якова, але про його життя і писання досіль наука не видобула нічого певного.

На зразок стилю Оповідання про терпіння Бориса та Гліба наведу рефлексію Бориса з приводу боротьби між своїм батьком ще в часі його поганства й вуйком. Що ж цим осягнули вони?

Де бо їх життя і слава цього світу, й пурпури й бенкети, срібло й золото, вина й меди, дорогі страви, й бистрі коні, й гарні та великі доми, й численні маетки та данини, безчисленні почести, й гордощі у своїх вельможних: уже все те немов ніколи у них не було, все щезло разом з ними, і нема помочі ні від кого з них, ні від маетку, ні від великого числа невільників, ні від слави цього світу...

З Оповідання про життя св. Бориса та Гліба XIV в.

Зміст „Борис, не найшовши печенігів,' уже вертався до Київа, як на дорозі його зустріла вістка, що батько вмер. Борис гірко заплакав, бо його більше від усіх любив батько". „Святополк допустився усіх беззаконій і з Каїновим замислом посилає сказати Борисові, що хоче з ним мати любов і додати спадщину до даного батьком уділу. Святополк приходить потаємне ніччю до Вишгороду та скликує тамошніх бояр, на чолі котрих стоїть якийсь Путша. Чи маєте ви до мене приязнь? — запитує він їх, — на що Путша йому відповідає: всі ми голови за тебе можемо положити". Святополк велить, не говорячи

нікому ні слова, найти його брата Бориса та вбити його. Вони обіцяють виповнити його волю і негайно виряжаються назустріч Борисові. Борис стоїть табором на ріці Альті. Вояки переконують його йти на Святополка та сісти на київськім троні: „Ми всі вояки під твоєю рукою" — говорять вони. Борис дає їм таку відповідь: „Я не підійму руки на старшого брата, він заступає мені батька". Вояки відійшли від нього й він зостався з малим числом слуг. Була субота. По вечірні Борис гаряче помолився до Бога на самоті в своїм шатрі; він плаче гіркими сльозами, зітхає та стогне, потому кладеться спати. Але сон його неспокійний; він серцем відчуває небезпеку й думає про те, як би йому зберегти віру та прийняти вінець з божої руки. Пробудившися рано й побачивши, що вже пора співати утреню, він збудив свого священика й велів починати утреню. Сам обувся, умився і почав молитися Богу. Висланники Святополка зблизилися до шатра ще в ночі й чули, як Борис співає утреню. В часі співу шістьох псалмів йому говорять, що хтось блукає коло шатра, а він дальше співає: „Господи, что ся умножиша стужающіи ми, мнози возстаютъ на мя" — і далі співає псалми та канон. По утрені знову молиться перед іконою, просить Христа зробити його гідним прийняти мученицьку смерть. І почувся поганий тупіт коло шатра й задріжав Борис, і проливав сльози і знову молився. Священик і хлопець, побачивши, що він засумований, почали плакати й говорити: „Наш милий, дорогий пане! ти не хотів противитися братові задля Христової любови"... Вкінці побачили вони, що висланники йдуть до шатра: блищала зброя, гриміли мечі. І без жалю прокололи чесне тіло святого мученика Христового Бориса. Путша, Талець і лях Елович пробили його списами. Борисів хлопець кинувся на його тіло й закричав: „Я не віддалюся від тебе, дорогий мій пане"... Він був родом угрин, на імя Юрій. Борис положив на нього золоту гривну, був бо улюбленцем князя. Його також прокололи. Ранений Борис вискочив з шатра. І сказали убійники: „Чого стоїмо та глядимо? Закінчім те, що нам приказано". Почувши це, святий просив їх дати йому короткий час помолитися Богу. Тут наступає гаряча молитва Бориса. Він сповідається, що він

невинний перед братом, а по молитві каже: „Браття, кінчіть вашу службу і хай буде мир мойому братові й вам, браття!“...

Вістка иншого роду доходить до Гліба, а саме що його батько дуже хворий і кличе Гліба до себе, — так посилає сказати йому Святополк. Гліб вибірається з Мурома до Київа. В дорозі кінь його зламав ногу й він з бідою доїхав до Смоленська. Там сів на човен і вже водним шляхом вирядився до Київа. Тоді прийшла до нього вістка від Ярослава: „Не йди до Київа; батько вмер, а брата Бориса вбив Святополк“. Гліб почав плакати по батькові й улюбленому братові, але поплив далі. „Коли його човен зустрівся з човном Горясіра з дружиною, він утішився і почав веслувати назустріч убійникам. Вони, побачивши його, стали похмурими, а він ждав від них цілування. І плили вони поруч. І злочинці почали перескакувати в його човен і витягнули мечі, що блищали, як вода. У веслярів весла попадали з рук і всі зо страху помертвіли“. Побачивши, що його хочуть убити, Гліб поглянув на своїх ворогів ласкавими очима й, увесь заливаючися сльозами, жалібно закликав: „Не губіть мене, милі й дорогі браття, не губіть мене! Чим обидив я мого брата й вас, панів моїх? Як я зробив що лихе, ведіть мене до вашого князя, а до мого брата й пана. Помилуйте мою молодість, помилуйте й будьте моїми панами, а я стану вашим невільником. Не зжинайте незрілого колосу, не зрізуйте лози, яка ще не виросла. Це не вбивство, а різня. Я не жалуюся; коли хочете моєї крови, — я у ваших руках“. Вони схопили його, а він кликав на поміч батька, матір, братів Ярослава й Бориса, дружину, потім знову батька та вкінці почав молитися. Тоді клятий Горясір звелів зарізати його, і Глібів кухар, на імя Торчин, узяв ніж і заколов святого. І принеслася Господеві жертва чиста, свята й пахуча, і пішла вона до небесного помешкання до Бога.

В боротьбі між Ярославом і Святополком останній терпить поражку й починає втікати, тут на нього находить страшна хвороба. Вже давно погоня спинилася, а йому все ще здається, що за ним женуть; він, лежучи на постелі, говорить: „Втікаймо, за нами женуть, горе

мені!“ І не може спинитися в своїй утечі й погибає в якійсь пустині між Ляцькою і Чеською землею. Коли його могила видає поганий сморід, могила мучеників видає запах.

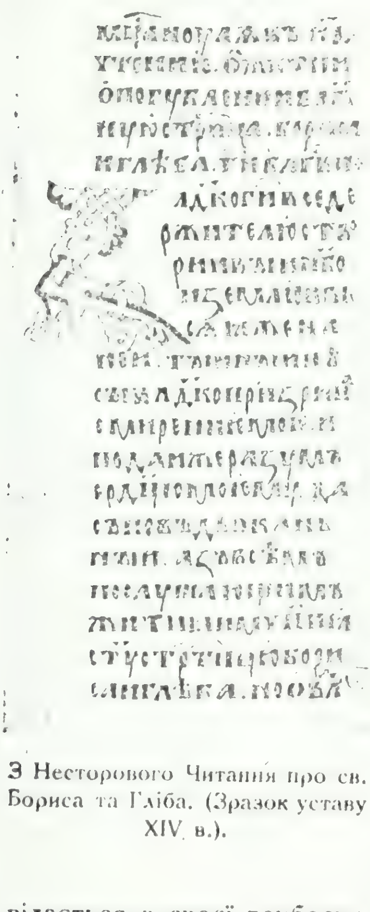
12. Агіографічні писання Нестора.

Біографічні дані. Житія св. Бориса та Гліба й Теодосія маємо також від черця Печерського манастиря Нестора. Він родився не раньше 1057 р. Зараз по смерти Теодосія прийшов до манастиря, ігуменом якого був Степан, що прийняв Нестора, постриг його й вивів на діякона. При урочистім відкритті мощів Теодосія 1091 р. був одною з головних дієвих осіб. На великий авторитет Нестора серед печерської братії вказувало б оповідання Київопечерського Патерика про вигнання чорта з Никити затворника. Житіє Нестора перший раз читаємо в друкованім Печерськім Патерику з 1661 р. Не зважаючи на те, що це оповідання многословне й бідне змістом, увійшло воно в Четьї-Минеї Тупталенка. Перше видання служби Несторові походить з 1763 р.

Писання Нестора. Нестор написав Читання (Чтеніе) про життя й погублення блаженних страстотерпців Бориса та Гліба й Житіє Теодосія. Несторове авторство не підлягає жадному сумніву. На обох писаннях зазначене імя автора: про його авторство свідчить зміст самих творів і вказівки в них приватного характеру. Читання про Бориса та Гліба написане між 1081 і 1088 р. На приналежність Читання і Житія одному авторові вказують деякі літературні методи, численні поодинокі вислови й цілі фрази, спільні обом памяткам. Правда, між Несторовим Читанням і Оповіданням про страждання Бориса та Гліба, приписуваним монахові Якову, істнує звязок в оповіданні про перші чуда обох мучеників, приходять одні й ті самі слова та вислови з невеличкими змінами, все таки Несторове Читання написане незалежно від другого памятника нашої давньої літератури.

Під історично-літературним оглядом Читання про Бориса та Гліба стоїть далеко нижче від Житія Теодосія; в Читанні є більше таких подробиць, які не мають безпосереднього звязку з темою, більше безбарвности й шабло-

новости в характеристиках, замітне погірдливе відношення до власних імен і хронології, слідна недостача історично-побутового змісту. Одначе ці недостачі можна пояснити авторською недосвідченостю у початкового письменника, а далі тим, що тема в Житії Теодосія була цікавіша для Нестора та ближча його серцю. Це Житіє написав Нестор в часі ігуменства Никона до часу відкриття Теодосіївих мощів у 1091 р., бо про це нема згадки в Житії. Воно відзначається добрими літературними прикметами, гарною мовою та зручним і місцями цікавим оповіданням. Тому Житіє Теодосія і тішилося величезною популярностю, чого не можна сказати про Читання про Бориса та Гліба.

З Несторового Читання про св. Бориса та Гліба. (Зразок уставу XIV в.).

Читання про Бориса та Гліба. Несторове Читання про Бориса та Гліба — це перше справжнє житіє на українськім ґрунті, бо Оповідання, приписуване монахові Якову, розповідає тільки про вбивство Бориса та Гліба. Читання про Бориса та Гліба розпадається на дві частини: на властиве оповідання про життя та вбивство Бориса й Гліба та на оповідання про їх чуда.

На вступі Нестор просить Бога дати йому розум і сповідається з своєї грубости й нерозуму. Далі за византійськими зразками житій святих він оповідає історію рятунку людського роду від сотворення світу, а дійшовши до часу прийняття християнства на Україні, задержується коротко на Володимирі та хрещенні України й переходить до са-

мого оповідання. Тут віддаляється від византійського зразка й не оповідає про народження Бориса та Гліба, а починає просто від їх дитинства мабуть тому, що по народженні Борис і Гліб належали ще до поганства. Недостачу фактичних даних Нестор заступає балаканням про їх побожність, про вчитування в божественні книги, житія і мучення святих. Історичні дані про вбивство Бориса та Гліба Нестор переповідає так, що в його оповіданні, як і взагалі в житіях святих, вони затрачують своє історичне значіння.

В оповіданні про вбивство він різниться в деталях від Оповідання про терпіння Бориса та Гліба, приписуваного монахові Якову. Та уступаючи останньому щодо історичної вірности, Читання про Бориса та Гліба Нестора перевищає його як зразок житія.

Житіє Теодосія. Що торкається Житія Теодосія, при писанні його Нестор користувався як одним з джерел перекладеним Житієм Сави Освяченого пера Кирила Скитопольського. Крім того є спільні риси Житія з рядом инших византійських памяток житійного письменства, з писаннями Палладія, Атанасія Олександрійського, Василія Амосійського, Івана Мосха й инших. Все таки ці спільні риси не псують загального враження самостійности Житія Теодосія й оригінальности в його викінченні. Це свідчить про великий літературний хист Нестора як письменника-реаліста. Під цим оглядом праця Нестора дуже користно відбивається від пізнішої нашої агіографії, в якій факти ігнорувалися або приносилися в жертву вихваленню святого. На реалізм письменницького характеру Нестора вказує недостача формальної похвали з ліричним характером змісту її викладу, що пізніше творило необхідну складову частину житія. Все таки Нестор не вільний від ідеалізації в малюванні життя Теодосія, через що деколи попадає в протирічности.

Літературна вартість Несторового Житія Теодосія з одного боку й сама особистість Теодосія з другого помогли Житію зайти з часом в сербську літературу при помочі болгарської літератури. Там воно попало в Пролог сербської редакції не пізніше ніж на початку XV в., прав-

доподібно далеко раньше, й підпало великим скороченням у фактах і тексті.

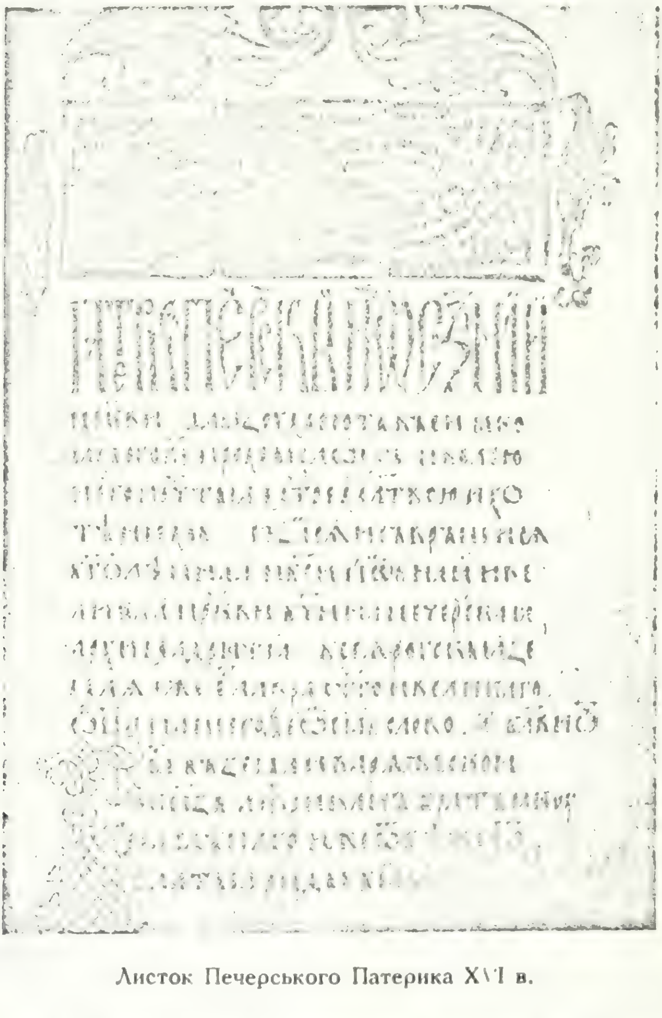
З дальшою літературною діяльностю Нестора зустрінемося при обговоренні наших давніх літописів.

13. Київопечерський Патерик.

Автори. Приписуване без достаточних доказів Несторові Оповідання (Сказаніє) про перших печерських чорноризців увійшло в основу цілого циклю аґіоґрафічної літератури, котрий утворив на початку XIII в. велику та впливову памятку давньої української літератури, звязану з Печерським манастирем як літературним осередком, — Печерський Патерик. Крім згаданого Оповідання творять ядро Печерського Патерика: Слово про будову печерської церкви — Симона, йогож Посланіє до Полікарпа, чорноризця Печерського манастиря, й Посланіє Полікарпа до Акиндина. Про Симона знаємо, що він був постриженцем Печерського манастиря, а пізніше ігуменом владимірського манастиря Різдва Богородиці, вкінці епископом владимірським і суздальським. Написання Симонового Посланія до Полікарпа припадає на час від 8 вересня 1225 р. до 22 мая 1226 р., коли вмер автор Посланія. Що торкається Полікарпа, знаємо тільки те, що він був чорноризцем Печерського манастиря і сучасником Симона як адресат його Посланія.

Редакції. Ядро Київопечерського Патерика — його основна редакція не дійшла до наших часів у самостійній формі, тільки з пізнішими додатками. До 1406 р., коли список Київопечерського Патерика виготовився в Печерськім манастирі для тверського епископа Арсенія, він був уже доповнений службою Теодосієві Печерському, Житієм Теодосія, уложеним за Нестором, і Похвалою Теодосієві Печерському. До цієї так званої Арсенівської редакції Київопечерського Патерика прийшли в половині XV в. такі писання, запозичені з Київопечерського літопису, доведеного до кінця XII в.: Оповідання про початок Печерського манастиря, Слово про перенесення мощів преподобного Теодосія, Посланіє Теодосія великому князеві Ізяславові про віру, про Нифонта та про попа Василя, деякі вістки про Антонія Печерського й таке инше. Ті

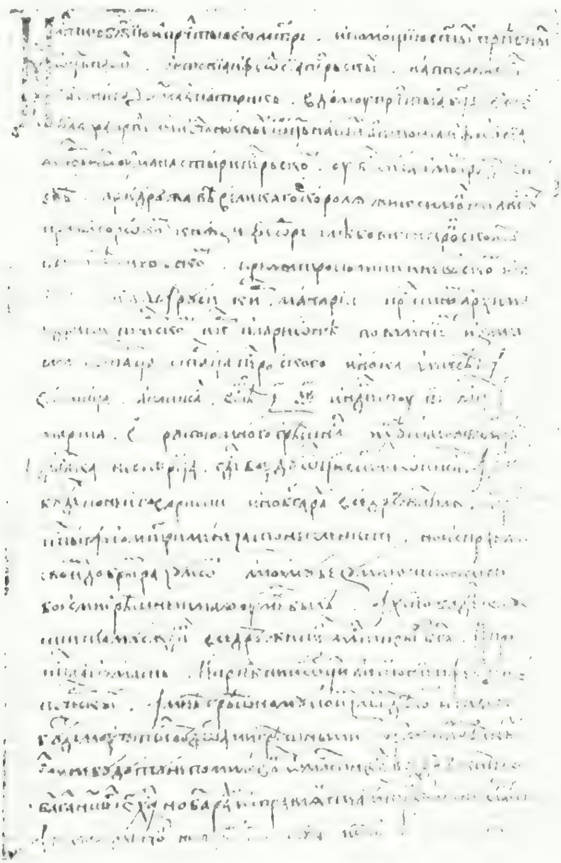
доповнення увійшли в два списки, які в 1460 і 1462 р. велів зробити уставник Печерського манастиря крилошанин Касіян; звідсіль так доповнений Київопечерський Патерик має назву Касіянівської редакції, першої і другої.

Листок Печерського Патерика XVI в.

В XV в. з Софійського Временника увійшли до Київопечерського Патерика статті про перші часи української церкви, про перших найвизначніших українських князів і Посланіє митрополита Фотія в Київопечерський манастирь.

Друга Касіянівська редакція Печерського Патерика лягла в основу видання, надрукованого польською мовою 1635 р., рукописної редакції Йосипа Тризни, рукописної редакції Калістрата Холошевського та вкінці друкованих церковно-славянських видань, починаючи від 1661 р. „Pa-

Закінчення Патерика, писаного в Київопечерській Лаврі 1554 р.

terikon“ Сильвестра Косова з 1635 р. мав на ціли показати світу, обтріпавши порох з хартій, віками збережений в манастирських скарбницях Патерик, себто житія святих отців печерських, і збити безосновні думки проти святости

та православя цих отців. Цим робом Косов хотів замкнути уста тим, хто вів боротьбу з українською православною церквою. Друковане церковно-славянське видання Київопечерського Патерика це не той Патерик, як він зложився в період часу від XIII по XV в., а пізніша компіляція, уложена на основі давнього Патерика. Спільне між давнім і друкованим Патериком те, що давній Патерик, хоч і із змінами, зовсім увійшов у склад друкованого Патерика.

Літературна форма. Літературна форма Київопечерського Патерика дивна. Симонові оповідання, в числі чотирнадцяти, про печерських подвижників і чуда мають форму додатку до приватного листу, адресованого до печерського монаха Полікарпа, що був або улюбленим учеником Симона по чернецтві або правдоподібніше його близьким свояком і належав до вічно невдоволених з себе людей. Полікарп приїхав з Печерського манастиря до Симона до Владиміра, побув там якийсь час і знову вернувся. Він то змагав до влади, щоб могти більше користи приносити людям, два рази ставав ігуменом, то вертав назад до Печерського манастиря, бо волів бути підвладним. Але знову не успокоївся, тільки представляв себе переслідуваним і зобиджуваним, вкінці своє невдоволення висловив у листі до Симона. У відповідь на цей лист Симон звернувся до Полікарпа з Посланієм з гострими докорами й поученнями. А щоб показати йому, яким вибраним і святим місцем є Печерський манастирь, Симон додав ряд оповідань про печерських чудотворців, з яких два оповів як очевидець, два на підставі оповідань очевидців, а решту на основі манастирських переказів. Що в дійсности не маємо тут справи з справжнім посиланням послання, а це тільки така вибрана літературна форма, це доказує те, що Симон написав про печерських подвижників і мучеників до печерського монаха Полікарпа, котрий чейже повинен був про це знати, й що між Посланієм до Полікарпа та доданими оповіданнями нема повної згідности. Ті оповідання в дійсности не потверджують змісту Послання, а творять окрему самостійну цілість. Девять із збірки Симонових оповідань оповідають про печерських чудотворців, а пять як окрема цілість займаються чудами, які діялися при будові головної печерської церкви. Симо-

нову збірку доповнив новою збіркою Полікарп, що своє писання в формі посланія заадресував до тодішнього архимандрита Печерського манастиря Акиндина.

Зразу йде вступ, де Полікарп виложив Акиндинові джерело своїх вісток і причину, чому не оповів їх устно. Після того йде одинадцять оповідань. Ужита Полікарпом літературна форма посланія ще дивніша ніж у Симона, бо це пише монах до свого архимандрита, заслоняючися буцімто ось чим: „Ти запитував мене й велів оповідати про діла тих чорноризців. Але ти знаєш мою грубість і дурний звичай, що про що ні була б мова, я все зо страхом розмовляю з тобою. Як же міг я ясно оповідати про сотворені ними чуда? Дещо з тих преславних чудес я оповів тобі, але далеко більше я забув зо страху й оповідав нерозумно, соромлячися твоєї святобливости“.

Літературний бік. Під літературним оглядом оповідання Симона й Полікарпа відзначаються простотою і свобідні від риторичних прикрас. Різні епізоди в цих оповіданнях ідентичні з епізодами византійських житій святих. Звичайно це є наслідок літературних позичок, хоч що торкається епізодів з чудами, їх можна й инакше пояснити. Про святих ходило багато леґендарних оповідань. Це був своєрідний релігійний епос, який процвітав по манастирях, і з нього наші автори брали різні оповідання про чуда, прикладаючи їх до українських героїв.

Що торкається літературних джерел, у Симона крім Житія Антонія, манастирського помянника й манастирських переказів бачимо користування Паренезісом Єфрема Сирина, Ліствицею Івана Синайського, Житіями отців (Vitae patrum), Духовним Лугом, Словами Евагрія. Рідше Полікарп користувався готовими літературними джерелами, а саме: Прологом, Ліствицею Івана Синайського й може Розмовою папи Григорія. Крім того обидва автори користувалися Печерським літописом, Ростовським літописом і Несторовим Житієм Теодосія.

Тло Патерика. Перекази Київопечерського Патерика малюють нам ту висоту духовного підему, на котру були здатні тодішні українці. Боротьба з потребами природи: піст і неспання — уважалися високими подвигами духа. З цим подвигом чорти часто вели боротьбу. Самому Те-

одосієві зявився раз чорт в постати чорної собаки. Звичайно віднэсив побіду подвижник, але не все. В однім оповіданню Патерика читаємо, що один з монахів Матвій глянув раз на братію в часі нічного стояння в церкві й побачив, що по церкві ходив чорт в постати ляха та кидав квітки на черців. До кого прилипла квітка, той під якоюсь причиною виходив з церкви до келії і засипляв. Нелегко вдалося Матвієві вистояти в церкві до утрені. Раз по утрені він вийшов з церкви, але не міг дійти навіть до келії, лише сів по дорозі під дошкою, в яку дзвонили, й тут заснув. Потреби тіла представлялися карами злих духів. Типовим зразком боротьби потреб натури з ідеалом печерських черців — аскетизмом може послужити оповідання про Мойсея угрина:

Ось що довідалися про цього блаженного Мойсея. Він був родом угрин, улюбленець св. Бориса і брат того Юрія, на котрого той князь почіпив золоту гривну й котрого убили з ним на Альті та відрубали голову ізза золотої гривни. Той самий Мойсей один виратувався тоді від гіркої смерти та прийшов до Предислави, Ярославової сестри. А що в той час не можна було нікуди вийти, — він, сильний душею, зостався тут і перебував на молитві до Бога. Потім побожний князь наш Ярослав з гарячої любови до братів мучеників прийшов на безбожного, гордого та клятого Святополка й побідив його. Але він утік до ляхів, прийшов знову з Болеславом і вигнав Ярослава, а сам сів у Київі. А Болеслав, повертаючи до ляцької землі, захопив з собою обох Ярославових сестер і багатьох бояр його.

Між ними був і цей блаженний Мойсей. І вели його закованого по руках і по ногах в тяжкі заліза й сильно берегли його тому, що він був міцний тілом і прегарний обличчям. І побачила його, прегарного й молодого, молода жінка. Була ж вона з великих тої землі, мала велике багатство та владу. І залягла їй в душу краса його, і зранилося серце її пристрасним бажанням. Щоб нахилити до того й преподобного, вона почала намовляти його підлесливими словами, говорячи: „Чому ти даремне переносиш такі муки, коли маєш розум, який міг би визволити тебе від цих мук і терпінь?“ А Мойсей сказав: „Так приємно Богу“. Вона ж сказала йому: „Як ти покоришся мені, я визволю тебе та зроблю великим у цілій ляцькій землі. І володітимеш ти мною самою і всією моєю землею“. Зрозумів блаженний її нечисте бажання і сказав їй: „Але хто ж, узявши жінку й покорившися їй, зберіг закон? Покорився жінці найперше сотворений Адам і його вигнали з раю. Самсон усіх перейшов силою, поконував війська противників, а потім жінка віддала його чужинцям. І Ірод відніс багато побід, а коли дістався в неволю жінки, убив Івана Предтечу. Тож як же я, вільний, маю сам себе зробити

невільником жінки? Я не пізнав її від уродження". А вона сказала: „Я тебе викуплю, зроблю знатним, поставлю паном над усім моїм домом, і будеш ти моїм мужем. Тільки виповни мою волю, вдоволи пристрасному бажанню моєї душі, дай мені намилуватися твоєю красою. Для мене досить твоєї згоди. Не можу я терпіти, що гине даремне твоя краса. Хай же втихне сердешне полумя, що спалюв мене, й перестануть мучити мене помисли, й успокоїться моя пристрасть. І ти нароскошуєшся моєю красою і будеш паном усього мого маєтку, наслідником моєї влади, найстаршим між боярами". А блаженний Мойсей сказав їй: „Будь же переконана, що я не виповню твоєї волі. Я не хочу ні твоєї влади, ні багатства; для мене краща від усього того чистота душевна, а також і тілесна. Не змарную я труду пяти літ, які Господь дозволив мені терпіти в цих кайданах. Я не заслужив на такі муки й тому надіюся, що за них визволюся від вічних мук".

Коли ляшка побачила, що позбавлена такої краси, за намовою чорта прийшла до такої думки: „Як я викуплю його, він по неволі покориться мені". І послала вона до того, хто держав Мойсея, щоб він узяв у неї грошей, скільки хоче, тільки щоб передав їй молодця. А він, бачучи пригідну пору прийти до багатства, взяв у неї коло тисячі й віддав їй Мойсея. І насильно без усякого сорому потягнула вона блаженного на неприємне Богу діло. Тепер та жінка одержала владу над ним, і ось вона велить йому побратися з нею. Вона визволяє його з кайдан, одягає в дорогоцінні одяги, годує солодкими стравами, обіймами та всякими любовними оманами спонукує на свої любощі. А преподобний, бачучи її шал, почав ще пильніше молитися, ще сильніше піст тримати. Він бажав краще задля Бога їсти сухий хліб і пити воду з чистотою ніж дорогі страви й вино з поганю. І не тільки одну сорочку, як Йосип, він усю одіж скинув з себе, оминаючи гріха й ні за що мав життя тутешнього світу. І в таку лютість попала ляшка, що хотіла голодом уморити його. Та Бог не лишає своїх рабів, які сподіваються на нього. Він прихилив до нього одного з її слуг, і той таємне подавав Мойсеєві їжу. А инші намовляли преподобного словами: „Брате Мойсею! що стоїть тобі на перешкоді женитися? Ти ще молодий, і вона вдова, що жила з мужем тільки один рік. І красою вона краща від инших жінок, і багатство має несчисленне й велику владу в ляцькій землі. Коли б вона захотіла вийти за якогось князя, і той не погидував би нею. А ти, полонений, не хочеш виповнити її волі. Коли ж скажеш: не можу зламати Христової заповіди, чи не говорить він в Євангелії: „Зоставить чоловік свого батька й матірь, і прилипне до своєї жінки, й будуть два одним тілом так, що вони не є вже двоє, а одно тіло". А апостол говорить: Краще побратися ніж розпалюватися. А вдовам велить другий раз побиратися. Чому ти віддаєш себе на злі й гіркі муки, ізза чого терпиш, коли ти не є чернець, а вільний? Як тобі прийдеться умерти в цій біді, яка ж слава буде тобі? Та й хто ж від перших людей і до сьогодні гидував жінками..., як Авраам, Ісаак, Яков?... Ніхто крім сьогоднішніх чорноризців. Йосип зразу

побідив, а потім і він оженився. А ти, коли тепер зостанешся живий, так само сам пошукаєш жінки. І хто не насміється з твого нерозуму. Краще вже тобі покоритися цій вдові, й будеш ти вільний і пан над усім". А він говорив їм: „Ей, браття і добрі мої приятелі! добре ви мені дораджуєте. Розумію я, що це краще від того, що нашептала гадина в раю Еві. Ви намовляєте мене покоритися цій жінці, але я ніяким робом не прийму вашої ради. Коли й прийдеться мені вмерти в цих кайданах і страшних муках, я зовсім переконаний, що прийму за це любов від Бога. Хай буде, що всі праведники спаслися з жінками, я один грішник і не можу з жінкою спастися. Та коли б Йосип покорився був жінці Пентефрія, то не панував би був він опісля; а бачив Бог його терпіння і дав йому панування, і в роди пішла слава про нього як невинного, хоч він і дітей догодувався. Я ж не хочу панування та власти; не хочу бути великим між ляхами, шанованими по всій українській землі: для вищого панування усім цим я знехтував. Коли я живий визволюся з рук цієї жінки, піду в манастирь. А що говорить Христос в Євангелію? Хто полишить свого батька й матірь, і жінку, і дітей, і дім, — той є мій учени к. Кого ж мені більше слухати, — Христа, чи вас? А апостол говорить: жонатий дбає про світські справи, як догодити жінці, а нежонатий дбає про божі річи, як догодити Господеві. Я запитаю вас: кому більше треба служити, — Христові або жінці? Невільники повинні слухати своїх панів на добре, а не на зле. Хай же буде відомо вам, котрі тримаєте мене, що ніколи не оманить мене краса цієї жінки, ніколи не відлучить від Христової любови".

Почула це та вдова, й ось, з лукавим помислом в серці, всаджає преподобного на коня, велить возити його в товаристві великої сили слуг по містах і селах, що належали до неї, й говорити йому: „Тут усе, що тобі подобається, — твоє; роби з усім тим, що хочеш". А людям говорила: „Ось ваш пан, а мій муж. Щоб усі при зустрічі його кланялися йому". А на службі у неї була велика сила невільників і невільниць. Посміявся блаженний з дурноти цієї жінки і сказав їй: „Даремне трудишся; не можеш ти звабити мене марними річами цього світу, ні вкрасти в мене духового багатства. Зрозумій це й не трудися даремне". Вона ж сказала: „Або ти не знаєш, що ти мені проданий? Хто визволить тебе з моїх рук? Я ніяк не відпущу тебе живого, по багатьох муках віддам тебе на смерть". А він без страху відповів їй: „Не боюся я того, що ти говориш, але від того, котрий мене продав, ти маєш більший гріх. Відтепер я буду черцем. Так подобається Богові". В той час прийшов із святої гори один чернець, щодо чину священик. На божий приказ він прийшов до блаженного й дав йому чернечий образ. Багато поучав він його про чистоту, про те, як би визволитися від тої поганої жінки, щоб не передати себе у владу ворога, а коли відійшов, почали шукати його й ніде не найшли. Тоді ляшка, втративши всяку надію, попала в розпуку й піддала Мойсея тяжким карам; веліла розтягнути його й бити лісками так, що й земля накормилася кровю. А ті, котрі били, говорили йому: „Покорися своїй пані й виповни її волю.

Коли ти не послухаєш, ми на шматки роздробимо твоє тіло. Не думай, що втічеш від цих мук; ні, в багатьох гірких муках віддаш свою душу. Помилуй сам себе. Скинь ці дранки й надягни дорогоцінні одяги, визволи себе від терпінь, які чекають на тебе, доки ми ще не доторкнулися твого тіла". І відповів Мойсей: „Браття, робіть негайно, що вам приказано. А я ніяким чином не можу відректися чернечого життя і божої любови. Ніякі муки, ні огонь, ні меч, ні рани не можуть відлучити мене від Бога й від великого янгольського образу. Та вже безсоромна й засліплена жінка явно показала свою безстидність; не тільки Бога не побоялася, але й людський сором знехтувала, без стиду приневолюючи мене до гріха й чужоложства. Не покорюся я їй, не виповню волі безбожниці!" Сильно журилася вдова про те, як би пімстити за свій сором. І ось посилає вона сказати князеві Болеславові: „Ти сам знаєш, що мій муж убитий в поході з тобою, і ти дав мені волю виходити, за кого захочу. І полюбила я одного гарного молодця з твоїх полонених. Я, заплативши за нього багато золота, викупила його, взяла до себе в дім; і все, що було у мене, — золото, срібло та всю владу свою віддала я йому. А він все те мав ні защо. Багато й ранами й голодом мучила я його, але йому й цього мало. Пять літ прожив він в кайданах у того, хто взяв його в полон, від котрого я й викупила його; й ось шостий рік зостається у мене й багато мук прийняв від мене за свій непослух, сам на себе стягнув це своєю твердосердностю. А тепер якийсь чернець постриг його. Що ж ти велиш мені робити з ним?" Князь велів їй приїхати до себе та привезти з собою Мойсея. Вона прийшла до нього та привела Мойсея. Побачивши преподобного, Болеслав довго приневолював його взяти за себе ту вдову, але не намовив його та сказав йому: „Чи можна бути таким без чуття, як ти! Таких великих дібр і такої чести позбавляєш себе й віддаєшся на гіркі муки. Хай від сьогодні буде тобі відомо: перед тобою стоїть до вибору, — жити, або вмерти; або виповнити волю своєї пані, від нас бути в чести й мати велику владу або в разі непослуху по довгих муках смерть прийняти". А їй сказав: „Хай ніхто з куплених тобою полонених не буде свобідний. Роби з ними, що хочеш, як пані з невільниками. І щоб ніхто не поважився не послухати своїх панів". І сказав Мойсей: „А що говорить Бог: яка користь людині, коли вона придбає увесь світ, а пошкодить своїй душі; або який викуп дасть чоловік за свою душу? Що ти мені обіцяєш славу й честь? Сам ти швидко позбавишся її, і могила прийме тебе без нічого. А та безсоромна жінка буде вбита в злих муках". Так і сталося, як передповів преподобний.

Тепер вдова та взяла над ним ще більшу владу й безсоромно тягнула його на гріх. Раз вона веліла насильно положити його з собою на постіль, цілувала й обіймала його; але й цією принадою не могла притягнути його на своє бажання. Святий говорив їй: „Даремний твій труд. Не думай, що я нерозумний або що не можу того зробити: я з божого страху гидую тобою як нечистою". Почувши це, ляшка веліла давати йому по сто ударів кождого дня, а потім

обрізати тайні члени, говорячи: „Не пощаджу його краси, щоб не наситилися нею инші". І лежав Мойсей як мертвий, і текла з нього кров, а він ледви дихав.

А Болеслав з пошани перед знатностю тої жінки та з давньої любови до неї потакував їй: він почав дуже переслідувати чорноризців і всіх їх вигнав із своєї землі. Але Бог скоро відомстив за своїх рабів. Одної ночі Болеслав нагло помер, і зробилося велике повстання по всій ляцькій землі: піднявся народ і побив своїх епископів і бояр, як і в літописі оповідається. Тоді вбили й ту вдову. А преподобний Мойсей, вилічившися з ран, прийшов до Пресвятої Богородиці, в святий Печерський манастир, носячи на собі мученицькі рани й вінок исповідання як побідник і хоробрий Христовий вояк. І дав йому Господь силу проти пристрастей. Один з братів, на котрого напала нечиста пристрасть, прийшов до того преподобного та молив його помогти йому, говорячи: „даю обіцянку зберігти до смерти все, що ти велиш мені". А блаженний сказав йому: „ніколи в житті ні з одною жінкою слова не говори". Брат приобіцяв виповнити раду преподобного з любовю. У святого ж в руці була ліска, без якої він не міг ходити від цих ран. Тою ліскою він ударив в груди брата, що прийшов до нього, й зараз омертвіли його члени й відтоді не було у нього спокуси.

То вписано в житіє святого отця нашого Антонія, бо за нього прийшов блаженний Мойсей. І умер він в Бозі в добрім исповіданні, проживши в манастирі десять літ. А в полоні він терпів — пять літ в кайданах, шостий рік за чистоту. Я згадував про вигнання черців з ляцької землі за постриження преподобного, що віддався Богу, якого полюбив. Це вписано в житіє святого отця нашого Теодосія. Коли святого отця Антонія прогнав князь Ізяслав за Варлаама й Єфрема, жінка князя, бувша ляшка, утримувала його, говорячи: „І не думай робити того. То саме було раз в нашій землі: вигнали черців з нашої землі, і велике зло зробилося тоді в ній". Це було за Мойсея, як ми написали перше, говорячи про Мойсея угрина й Івана затворника, — про те, що зробив через них Господь на свою славу, прославляючи їх за терпіння та збагачуючи дарами творити чуда. Слава йому сьогодні й завжди й на віки віків.

Історичне значіння. Хоч у манері та змісті оповідань Київопечерського Патерика є багато літературних позичок, наслідком чого багато рис цих оповідань не відбивають української дійсности, все таки історичне значіння нашого памятника безсумнівне. В Патерик продерлися живі риси дійсности та з них ми довідуємося, як жили черці в манастирі, чим займалися, хто вступав у черці, як відносилися до манастиря княжа влада, вище духовенство й бояре й т. ин. І так ми довідуємося з Патерика, що основними чернечими чеснотами були незбагачування, послух і покора. Затворництво рішуче заборонялося. На

чолі манастиря стояв ігумен, вибираний братією, яка в разі потреби або непорозумінь могла не тільки позбавити його власти, але й прогнати з манастиря. Над господарством в манастирських селах мали нагляд світські люде. До манастиря приймали людей всякого стану, але по відбутій пробі. До инших релігій відносилися українці з повною толеранцією. Хрестили 40 днів по народженні дитини. Вмерлого ховали в день смерти. З великої маси розсіяних подробиць тодішнього українського церковного, політичного й побутового життя можна згадати ще дещо, напр. як братія не спішилася похоронити затворника Атанасія тому, що він був бідний, як Тит і Евагрій так ненавиділи один одного, що навіть перед смертю не хотіли примиритися. Продираються з Патерика також вістки про скептицизм: боярин Василь не вірив у св. мощі й багато не хотіло вірити в правдивість чудес, які робив монах Теодор за молитвами преподобних Антонія й Теодосія.

14. Данило Паломник.

Паломництво на Україні. З релігійно-моральних понук вийшли й літературні описи паломничих подорожей. Новонавернених християн збірала охота власними очима побачити місця, які були ареною старозавітніх і новозавітніх подій. Думали, що на тих місцях їх молитва матиме особливе значіння. Подорож до святої землі була в ті часи тяжка й наражена на багато небезпек; зважувалися на неї звичайно тільки люде кріпкої будови тіла й то не поодиноко, а більшими чи меншими гуртами. Антоній Печерський ходив на Атон і звідти приніс на київські гори зразок чернечого життя. За Ізяслава відбув подорож до Єрусалиму й Царгороду Варлаам, зразу печерський монах, пізніше ігумен манастиря св. Димитрія. Такі подорожні по святих місцях Сходу називалися звичайно паломниками, бо з Єрусалиму вертали вони з пальмовими галузками на доказ і памятку, що ходили до святих місць, називалися також „пилигримами“ від перекрученого латинського слова „peregrinus“ або „каліками“, правдоподібно від грецької обуви „каліга“.

Звичай такого подорожування поширився так дуже, що в XIII в. вийшла заборона подорожувати, а в XIV в.

ця заборона була повторена. Цьому звичаєві завдячуємо один з найцікавіших і найпопулярніший памятник нашої давньої літератури, переложений в XIX в. на французьку, грецьку й німецьку мову для наукових дослідів, а саме „Житє і хоженє Данила руськия землі ігумена“ або Паломник монаха Данила, оповідання про подорож до Єрусалиму, і про міста, і про сам город Єрусалим, і про чесні місця, що лежать коло цього городу, і про церкви святих — або Книга, названа Подорожник (Странникъ).

Походження автора. Про автора цього опису його подорожі до Єрусалиму не маємо жадних вісток. Навіть не відомо, в якім манастирі був він ігуменом. На підставі згадок про Снов можна здогадуватися, що походив з Чернигівщини, бо Снов пливе в північно-західній частині Чернигівщини, випливаючи зпід Стародуба та впадаючи до Десни, дещо вище Чернигова. З Сновю порівнює він ріку Йордан:

Ріка Йордан тече бистро, а береги має з того боку дуже круті, а з цього низькі; вода ж дуже мутна й солодка, й не можна досита напитися, пючи цю святу воду; нема від неї ні болю, ні не шкодить вона череву людини. В усім Йордан подібний до ріки Снови, й щодо ширини, й щодо глибини, й вельми круто та бистро тече, як ріка Снов. А завглибшки є вона чотирі сяжні серед самої купілі, як виміряв я і досвідчив сам собою, бо я перебрив на другий бік Йордану й багато проходжувався по його березі; а завширшки Йордан, як Снов при гирлі. А єсть по цім боці Йордану напроти цієї купілі немов ліс невисоке дерево, подібне до верби, й вище тої купілі на березі Йордану стоїть немов лози багато, але це не є, як наша лоза, тільки подібна немов до чагарнику; а єсть багато тростини; має оболоння, як ріка Снов. Звірят тут є багато й диких свиней є несчисленна сила, й багато леопардів, єсть тут і льви.

Патріотизм автора. Що Данило був українцем, це доказує й те, що згадуючи на чужині про Батьківщину, він називає по імени головно українських князів. Як великий патріот він ніколи не забував своєї рідної землі. Він поминав „князів і княгинь, епископів і ігуменів, бояр і всіх христіян“ Рідного Краю, слава й добро якого все стояли у нього на першім місці. З утіхою оповідає він, як завдяки дозволові короля Балдуїна він завісив над Господньою могилою лямпу від усієї української держави.

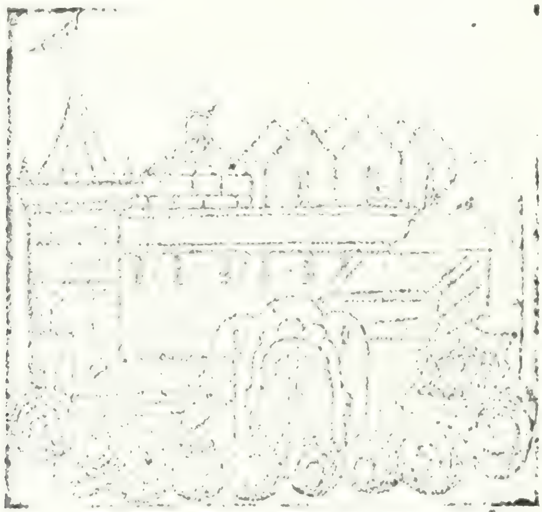
„Я, мізерний, пішов у велику пятницю о першій годині пополудні до князя Балдуїна — оповідає Данило —

й поклонився йому до землі. А він, бачучи мене, як я кланяюся, прикликав мене до себе з любовю і сказав мені: Чого хочеш, український ігумене? Пізнав він мене добре й любив мене дуже. Я ж відповів йому: Пане княже, прошу тебе, ради Бога та для українських князів хотів і я поставити лямпу над Господньою могилою за всіх наших князів і за всю українську землю, за всіх християн української землі. І тоді ж князь повелів мені поставити лямпу й радо післав до мене мужа свого найкращого до економа св. Воскресіння і до того, хто тримає Господню могилу. Повеліли мені обидва, економ і ключарь Господньої могили, принести свою лямпу з оливою. Я поклонився їм з великою радостю і, пішовши на торг, купив велику шкляну лямпу й налив чистої оливи без води та приніс до Господньої могили, коли вже був вечір. І попросив я того ключаря, і він відчинив мені двері Господньої могили й повелів мені виступити з каліґ і увів мене босого в Господню могилу — і я поставив своїми грішними руками в ногах, де лежали пречисті ноги Господа нашого Ісуса Христа — й обцілував я з любовю і зо сльозами це святе й чесне місце, де лежало пречисте тіло Господа нашого... І вийшли ми з святої могили з великою радостю і пішли кождий до своєї келії". Далі він оповідає про чудо, як огонь зійшов у великодню ніч і запалив лямпу від української землі, коли тимчасом з латинських лямп жадна не засвітилася.

Час подорожі. Докладніше ніж автора можна означити час подорожі Данила. Ця подорож відбулася тоді, коли свята земля попала в руки хрестоносців. Данило оповідає, що свою подорож до Тиверіядського озера він відбув, покористувавшися походом єрусалимського короля Балдуїна на Дамаск, отже між 1106—1108 р. На той час і припала подорож ігумена Данила, що, як виходить з опису цієї подорожі, був глибоко релігійною людиною, цікавою і привиклою до докладних вісток.

Роздобування вісток. У святій землі Данило прожив довший час, а саме в Єрусалимі шістьнадцять місяців, а взагалі в Палестині два роки. Маючи потрібні грошеві засоби, він подбав про добрих провідників, щоб могли добути найвірніші й найдокладніші вістки. Про старень-

кого монаха манастиря св. Сави Данило з подякою згадує в своїм описі подорожі. „Я, негідний ігумен Данило, — говорить автор, — прийшовши до Єрусалиму, прожив шістьнадцять місяців у лаврі св. Сави й потім міг походити та розглянути всі його святі місця. Тому, що не можна без доброго провідника й без язика пізнати та бачити всі святі місця і що у мене було дещо моїх мізерних засобів, я давав з того людям, котрі добре знали всі святі місця в місті й поза містом, щоб усе мені добре показали, —

Місто Тиверіяда. У воріт гробниці пророка Елисея і Ісуса Навина; направо печера, де по традиції скривався Христос, коли його хотіли поставити царем Галилеї. Низом хвилі Тиверіядського озера.

так це й було. І дав мені Бог найти в лаврі мужа старого літами й вельми книжнього. І цьому святому мужеві Бог вложив у серце полюбити мене мізерного й він добре показав мені всі ті святі місця і в Єрусалимі і в усій тій землі“...

Подорож Данила починається і кінчиться Царгородом. Та обставина, що подорож починається і кінчиться Царгородом, викликує деякий сумнів щодо оригінальности її опису. Чейже Данило починав її з української землі, а про свою дорогу з України він нічого не говорить. До

будучого дослідника належить ствердити, чи та який грецький опис святої землі став підставою Данилового опису. Щойно тоді можна буде ствердити ступінь оригінальности Данилового твору.

Зміст. Його твір по своєму характерові це денник подорожі з подрібним описом бачених місцевостей і памяток. Рідше висловлює автор пережиті почування. Головно цікавиться він тими предметами, котрі мають релігійне значіння, на політичні події Палестини сливе не звертає уваги. Гарна прикмета його праці це простота, хоч правда через те його денник виходить сухий.

Це є опис усієї святої землі. В топографічнім порядку він описує Єрусалим і близькі коло нього святі місця, далі святі місця давньої Галилеї разом з деякими місцями Сирії. На закінчення він подає оповідання „про святе світло, як воно сходить з неба на Господню могилу". З подорожі до святої землі він згадує остров Родос, зазначаючи, що на той остров був засланий згадуваний у Слові про похід Ігоря Олег Гориславич. На острові Кипрі Данило бачив кипарисовий хрест, що силою духа тримався на повітрі; Данило поклонився йому.

Леґендарний і апокріфічний елемент в описі. Досить часто вдирається в писання Данила леґендарний і апокріфічний елемент; звідсіль походить високий літературний інтерес цього памятника. Осередок цих оповідань творить особа Ісуса Христа. Незгідно з евангельськими текстами маґи складають поклін дволітньому Христові в печері; Ісус власними руками ховає Йосипа Обручника; в хвилю хрещення Христа Йордан повертається в противну сторону; в печері випробовує чорт Христа, в печері зраджує його Юда. Данило оповідає, що бачив камінь, під яким лежала „голова первосотвореного Адама"; в камінь у щілину був устромлений хрест і, коли Христос висів на хресті та з його тіла стікала кров, вона обмила голову Адама й разом з нею гріхи всього людства і т. д. Цілий ряд оповідань торкається Богородиці. Взагалі в своїм описі Данило не пропустив жадного місця або предмету, які чимсь зазначилися в старім або новім завіті.

Пізніша доля опису подорожі. Написаний дуже просто та ясно, опис подорожі Данила був доступний навіть ма-

лограмотним читачам давньої України та східнього славянства взагалі. Звідсіль і походить його незвичайна популярність і зацікавлення ним, про що свідчить близько сотка його списків, з яких найдавніші походять з XV в. Ці списки творять чотирі редакції, з яких дві повніші, дві инші це скорочення найдавнішого списку.

Опис подорожі Данила мав великий вплив на все пізніше паломницьке письменство. Окремо він дуже рідко стрічається в рукописах, а сливе все в збірниках. Вивчення цих збірників показує, що в XV в. й давніше цей опис був підручником для паломників, в XVI в. побіч дотепершнього значіння прибірав значіння історичного писання. Це значіння задержав за собою протягом XVII й XVIII в., щоб в XIX в. викликати наукову цікавість до себе.

Заголовок „Житія і ходження“ пішов звідти, що твір Данила увійшов у давній список Четьїх-Миней, між иншим і в Четьї-Минеї митрополита Макарія, наслідком чого Данила прийняли за святого. В перерібці увійшов твір Данила в збірник Дмитра Тупталенка з 1704 р.

Історичне значіння. Важне також історичне значіння писання Данила, бо дає багатий матеріял для характеристики зносин давньої України з заграницею і вістки про життя чужих народів та стверджує документально один з тих шляхів, котрими йшли чужі впливи, в данім разі легендарно-апокріфічні мотиви, на давню Україну.

IV.

Літописи.

1. Походження літописів.

Приналежність літописів до літератури. Опис подорожі Данила Паломника до святої землі це не одинока памятка початків оригінального наукового письменства в давній добі української літератури. Туди можна б зачислити й початки української історіографії. Одначе Ходження Данила Паломника не тільки подає опис подорожі та святої землі, але воно не вільне від почувань і вражінь його автора. Цей бік опису, як і його леґендарно-апокріфічний елемент надають йому форму мистецького опису й тим самим роблять його літературним твором. Ще у вищій мірі можна сказати це про літописи. Вони і в цілости мають поетичне забарвлення і містять велику силу характеристичних епізодів чисто поетичної творчости, як напр. народні поетичні перекази. Зрештою початком літопису являється розвиток національно-історичної свідомости, а це вже само собою творить предмет зацікавлення історика літератури.

Переказ в історії. Поетичний елемент в українськім літописі зявився з одного боку під впливом апокріфів і леґендарної літератури, з другого боку під впливом вірувань і переказів, що жили серед українського народу в часі писання літописів. Тому літопис був першим літературним памятником, де заговорило українське життя.

Як поодинокій людині, так і цілому народові вроджене бажання знати своє минуле. Підставу історичного знання дає епічна пісня, яку в такій чи иншій формі ма-

ють навіть найдикші народи. По більшій частині такі пісні співає окремий стан народу, що зберігає багатство народніх переказів для грядучих поколінь. Від ваги поетичного елементу у витворенні історичних оповідань залежне також його значіння в історичних творах. Давні письменники широко користувалися народніми переказами, мітами й оповіданнями. З ними так тісно звязана початкова історія всіх европейських народів, що історія і переказ постійно переплітаються і мають взаїмний вплив на себе.

Форма літопису. Першим мотивом народження літопису на східно-славянськім ґрунті було бажання зберегти память про події. Як почалося у нас літописання, щодо цього розходяться думки учених. Вказували на готові византійські зразки або відшукували подібність з анґло-саксонськими літописами, мильно виводили початок літопису від великодніх таблиць, на яких робилися короткі замітки про важніші події відповідного року, але до одно-згідної думки не прийшли.

А в тім для історика літератури це питання не має істотної ваги ось чому. Писання літописів відбувалося у нас тим робом, що на давніше оповідання напластовувалися пізніші вістки й коротші оповідання зводилися разом в ширше оповідання, яке захоплювало щораз ширші хронолоґічні й територіяльні рямки. Наслідком того в своїй навіть найдавнішій формі по рукописах XII—XIV в. літопис представляє собою вже літописний звід, себто компіляцію, зложену з літописних заміток і літописних оповідань; під літописною заміткою розуміється запис якоїсь події з хронолоґічною датою; літописне оповідання звичайно не має хронолоґічної дати, за те подає суцільне оповідання про якусь визначну подію. Кілька літописних зводів злучуються разом в одно ширше суцільне літописне оповідання і творять літописний збірник, зроблена з якого копія, більше чи менше близька до ориґіналу, називається літописним списком.

Досліди над літописами. Тому, що первісні елементи літописного письменства не дійшли до нас і найдавніші літописні тексти представляють уже зводи, довгий ряд учених старався шляхом наукової аналізи дійти до напластовань, означити ступінь і характер залежности одних літописних

зводів від инших і вияснити історію розвитку літопису від його початків. Найориґінальніші й найбистріші здогади бачимо у Шахматова. Він шукає перших слідів літопису в Новгороді, де в 1017 р. новгородські власти вписали новгородську Правду в літопис, що містив тільки дуже коротенькі вістки.

На дальший розвиток новгородського літопису вплинув київський літопис. Тут у Київі уже в 1039—1040 рр. появився перший літописний звід рівночасно з основанням митрополії й побудуванням катедри св. Софії.

2. Найдавніший київський звід.

Участь Никона Великого. Найдавніший київський звід доходив до 1039 р. й кінчився статтею про посвячення в Київі церкви св. Софії митрополитом Теопемптом і про заснования митрополії Ярославом Мудрим, вкінці вихваленням його діяльности. Заснования київської митрополії було понукою до уложення найдавнішого українського літопису.

Одначе спонукане митрополитом діло по якімсь часі затихло. Продовження ведення літопису перейшло до Печерського манастиря, де воно й наступило на основі устних джерел до 1073 р. Продовжив його Никон Великий. В кінцевій статті продовження Никона йде оповідання про сварку між Ярославичами та про прогнання Ізяслава. Зміст цієї статті навів гнів Святослава на Никона, бо він вніс до статті докори князям за те, що нарушили заповіт батька.

Біографічні дані про Никона. Про Никона знаємо, що він користувався в Печерськім манастирі великим впливом. До печери до Антонія прийшов швидче від Теодосія і на бажання Антонія постриг Теодосія. Никон вибивався освітою споміж окруження; коли Теодосій давав поучення „духовними словами", Никон говорив поучення братії, „вичитуючи з книг". Імя Никона тішилося великою повагою, його все ставили поруч імен Антонія і Теодосія; не диво, що до його імени все додавали: великий. З причини непорозуміння з князем Ізяславом Никон усунувся 1061 р. до Тмутороканя, де прожив шість літ і заснував манастирь.

Увійшовши в зносини з тамошнім населенням, він на його прохання виправився в 1067 р. до Чернигова до Святослава, щоб відпустив сина на князювáння в Тмуторокані. Тоді відвідав Печерський манастирь, де ігуменом був Теодосій, що дуже просив його вертати до Києва. Поїхавши з новим князем, Никон уладив справи тмутороканського манастиря, зробивши його взірцевим для Печерського. Вернувши до Києва, від 1069 до 1073 р. зредаґував літописний звід на основі літопису Теопемпта з 1039 р. Причасний до сварки між Ярославичами, мусів знов утікати до Тмутороканя 1073 р. й вернув до Печерського манастиря вже по смерти Теодосія, за ігуменства Степана. Коло 1077—1078 р. Степана усунули насильно й ігуменом став Никон. Умер 1088 р. Бистра гіпотеза Пріселкова бачить в Никоні митрополита Іларіона, що в своїй боротьбі за незалежність української церкви впав жертвою побіди Царгороду й постригся в схиму 7 листопада 1053 р.

Зміст Найдавнішого київського зводу. Найдавніший київський звід починався оповіданням про початок Києва, далі подавав переказ про те, як запанував у Києві варязький князь Олег, невільний від впливу болгарського літопису переказ про те, як Олег ходив на Царгород, коли поставив кораблі на колеса й тим настрашив греків, — потім подавав переказ про вбивство деревлянами другого київського князя Ігоря, про похід вдови Ігоря Ольги з малолітнім сином Святославом проти деревлян. Було в Найдавнішім київськім зводі і переповідження історичної пісні про напад на Ігоря — Мстислава Лютого з деревлянами. Переходячи до Ольги, при її хрещенні була подана перший раз дата; обставини її хрещення і смерть Ольги взяті з проложного житія св. Ольги, звідки запозичене й виславлення її. На основі народнього переказу було оповідання про похід Святослава проти хозарів і покорення вятичів, про два походи Святослава на болгарів, а між одним і другим походом було оповідання про відогнання печенігів від Києва. Подавши оповідання про війну Святослава з початку з болгарами, потому з греками за болгарським літописом, наш літописець оповідав про вбивство Святослава печенігами на підставі народнього переказу, на підставі того самого джерела про міжусобиці

синів Святослава й запанування Володимира, далі запозичив з письменного джерела оповідання про смерть двох мучеників християн-варягів, опісля на основі народніх переказів згадав коротко про кілька походів Володимира. З болгарського літопису, що оповідав про те, як Кирило Філософ навернув болгарського царя Бориса на християнство, Найдавніший київський звід запозичив оповідання про те, як Володимир випробовував віри, звідсіль узяв полеміку Філософа з магомеданами, латинянами й жидами, вкінці виклад прообразного значіння старого завіту й головних подій життя Христа на землі. Оповідання про хрещення Володимира й киян основане на народнім переказі та почасти також на згадках самого укладчика літопису. Оповідання про похід Володимира на Корсунь було зразу коротше ніж пізніше. Далі було на народнім переказі засноване оповідання про будову церкви св. Богородиці та про дарування їй десятини, а молитва Володимира перед даруванням десятини запозичена з письменного джерела. Вкінці йшла легенда про будову церкви Преображення у Василеві. При характеристиці Володимира слідно користування також народніми переказами. Від 1015 р. укладчик почав уже користуватися не тільки письменними джерелами й народніми переказами, але також згадками: про смерть Володимира під Берестовим, про його похорони, про вбивство братів Святополком, їх похорони, найдення їх мощів, їх прославлення і чуда. З часу Ярослава укладчик вказав навіть незначні події з означенням років. Тут видко вже пробу дати опис минулих 25 літ князювання Ярослава. Найдавніший київський звід доведений до закладин і посвячення катедри св. Софії та кінчиться похвалою просвітньої діяльности Ярослава Мудрого.

Джерела. З письменних джерел Найдавнішого київського зводу найважнішу ролю відограв болгарський літопис, що став для нього зразком і головною основою, звідки український літописець узяв методу та фразеологію. Крім того укладчикові були відомі народні перекази як в формі історичних пісень, так і в формі прозових оповідань. Переказ про Кия, Щека, Хорива й їх сестру Либідь оповідав про них, що вони заснували Київ.

Зокрема Олег і Ольга були оповиті силою народніх переказів. Про Олега було кілька народніх переказів, які характеризували його як мудрого князя й підкреслювали ту хитрість, при помочи котрої він убив Аскольда й Дира та сам засів на київськім престолі. Переказ про похід Олега на Царгород належить до окремого циклю оповідань про походи українців на Царгород. Скандинавську казку про норвезького героя Орвара-Одду нагадує переказ про смерть Олега.

Переказ про вбивство Ігоря деревлянами стояв у тіснім звязку з переказом про пімсту Ольги в часі походу її та Святослава проти деревлян. Далі в Найдавніший київський звід увійшли перекази про війни Святослава, про сварки між Святославичами, про війни й бенкети Володимира, а з духовних легенд: про вбивство Бориса та Гліба, про будову церкви Богородиці Десятинної й церкви Преображення у Василеві.

Смерть Олега. В новій українській літературі переказ про смерть Олега перевіршував Степан Руданський.

Переказ оповідає, що Олег запитував чарівників і ворожбитів, як він умре. Один чарівник передповів князеві, що умре від коня, котрого любить і на котрім їздить. Почувши це, Олег сказав, що вже більше не сяде на того коня, та звелів годувати коня й більше не приводити його до нього. Так минуло кілька літ. По повороті з походу на греків Олег згадав про свого коня і запитав стайничого за нього. Одержавши відповідь, що кінь уже неживий, Олег розсміявся і почав насміхатися з чарівника, що ворожив йому смерть від коня. Він забажав поглянути на його кости, прийшов на місце, де лежав кінь, і наступив ногою на голову коня. „І вилізши з лоба, гадюка вкусила його в ногу й від цього розхорівся та вмер“.

3. Перший київопечерський звід.

Спосіб повстання. Першим київопечерським зводом називається поширений Найдавніший київський звід, продовжений Никоном. На початку була це тільки копія літопису з 1039 р., тільки місцями доповнена невеличкими вставками. Друга частина починалася від статті, яка описує смерть Ярослава Мудрого в 1054 р., й була самостійною працею укладчика, що користувався згадками й оповіданнями сучасників.

Між особами, що доставили Никонові матеріялів для літопису, між иншими був київський тисяцький воєвода

Янь Вишатич, про якого Повість временних літ говорить ось що під 1106 р.: „Умер Янь, добрий старушок, проживши 90 літ, в глибокій старости; він жив по божому закону й не був гірший від перших праведників; від нього саме чув і я багато річей, що й вписав у цей літопис так, як чув від нього; був бо муж добрий, і лагідний, і покірний, повздержливий у всякій річи; його ж і могила есть в Печерськім манастирі, в присінку, де саме лежить тіло його, положене 24 дня місяця червня“.

Під 1051 р., а не під роком основання Печерського манастиря 1062, подана широка стаття з історією цього манастиря від найдавніших часів до 1073 р., коли укладався Перший київопечерський звід.

Никонові доповнення. У Найдавніший київський звід вставив Никон: переказ про напад хозарів на полян і про полянську данину мечами, подав вістку про побіду Святослава над ясами й касогами, про те, як корсуняне підкопали стіну, навозили землі з Володимирового валу, насипали її серед міста й побудували тут церкву, про инші палати й церкви в Корсуні, про похід Мстислава з Тмутороканя на касогів, про його бій з Редедею і про вибудування ним церкви Богородиці в Тмуторокані, оповів про лиственську битву тогож Мстислава з Ярославом і подав характеристику Мстислава. Все те вставив Никон, бо він був ігуменом у Тмуторокані, знав сусідів його хозарів, ясів і касогів, певно був і в Корсуні, що торговельними й політичними інтересами був тісно звязаний з Тмутороканем. Та Никон не тільки доповнив, але й продовжив Найдавніший київський звід, а саме смертю Ярослава та його заповітом дітям, розділом держави між Ярославичами, вістками про війни з торками й половцями, довгим оповіданням під 1051 р. про те, „задля чого назвався Печерський манастирь“, оповіданням про печерських подвижників Дамяна, Єремію, Матвія й Ісакія, в котрім не було ще пізніших вставок про те, як Матвій побачив у церкві осла на місці ігумена Никона, що спізнився до церкви. Далі Никон оповів про тмутороканські події в 1064—1066 рр., про потвору-дитину, про планетників на основі оповідання Яня Вишатича й закінчив свою працю докорами Яросла-

вичам за те, що нарушили заповіт батька про братню любов, чим почав своє продовження.

Переказ про хозарів. З народніх переказів, якими користувався Никон, переказ про хозарів указує на первісну пісенну форму:

По смерти братів — оповідав літописець — хозари найшли полян, що оселилися на тих горах і в лісах, і сказали: дайте нам данину. Поляне подумали й дали їм від диму меч. Хозари віднесли його до свого князя й старшини, і сказали: ми найшли нову данину. — Де? — запитали вони. — В лісі на горах над рікою Дніпром. — Що це таке? — Вони показали меч. Тоді сказали хозарські старушки: Негарна данина, княже, ми дійшли до них, володіючи зброєю, гострою тільки з одного боку (себто шаблями), а у них зброя, гостра на обидва боки; вони братимуть данину від нас і від инших земель.

Боротьба Мстислава з Редедею. Про боротьбу Мстислава з Редедею передав літописець ось що:

В тімже часі був Мстислав у Тмутороканї й пішов на касогів. Почувши це, касозький князь Редедя вийшов проти нього й, коли стали обома полками проти себе, Редедя сказав до Мстислава: „Для чого губимо дружину між собою? Та зійдімся самі поборотись; коли ти віднесеш побіду, візьмеш мій маєток і мою жінку і мої діти та мою землю, а коли я віднесу побіду, візьму все твоє". І сказав Мстислав: „Хай буде так!" І сказав Редедя до Мстислава: „Не зброєю биймося, тільки борімося!" І почали сильно боротися. А коли довго боролися, Мстислав почав знемогати, бо Редедя був великий і сильний. І сказав Мстислав: „О пречиста Богородице, поможи мені; коли бо віднесу над ним побіду, поставлю церкву в твоє імя". І по цих словах ударив ним об землю та вийняв ніж і зарізав Редедю. Потім пішов в його землю, забрав увесь його маєток і наложив данину на касогів. І прийшовши до Тмутороканя, заложив церкву св. Богородиці й вибудував її; вона стоїть і до сьогодні в Тмуторокані.

4. Другий київопечерський звід або Початковий звід.

Час повстання. Перший київопечерський звід одержав продовження зразу в формі широкої статті про смерть Теодосія 1074 р., пізніше й щорічних записок, ведених до 1093 р. Коло 1095 р. повстав Другий київопечерський звід або Початковий звід.

Його передмова задержалася в Софійськім Временнику, зложенім в першій четвертині XV в. Передмова виводить, що Київ названий по імени Кия, як Рим по імени царя Рима. На місці, де передтим приносили жертви бісам, повстали тепер золотоверхі камінні церкви, в яких повно

чорноризців. Далі укладчик просить „Христове стадо“ уважно вислухати його оповідання про те, які були давні князі і їх люде, як вони обороняли українську землю і підбивали инші краї, як вони не збірали для себе великого маєтку й не утискали людей вирами та продажами. Княжа дружина живилася, воюючи з иншими краями, й не зверталася вона до князя зо скаргою на те, що має малу плату. Вони не вкладали на своїх жінок золотих намист, їх жінки ходили в срібних намистах. За ненаситість Бог навів тепер невірних на українську землю і все опинилося в їх руках. Вкінці укладчик упоминає стриматися від насилля і ненаситости.

Ця передмова відноситься до часу князювання Святослава Ізяславича, якого не любили ані кияне ані Печерський манастирь. Тоді нераз зруйнували половці Україну. Початковий звід і кінчився статтею 1093 р., повними трагізму роздумуваннями з приводу половецьких побід, і по ній стояло в деяких списках „амінь“. З жалем питав автор, чому князі сваряться між собою замісць піти війною на половців, що руйнували українську землю. І автор намалював невеселу картину наслідків половецьких набігів на Україну: „Був великий плач у місті задля наших великих гріхів, за те, що помножилися наші беззаконня, Бог зіслав невірних на нас не з любови до них, але караючи нас, щоб ми стрималися від злих діл. Це бо є божий батіг, щоб ми стали покірніші й зійшли з злого шляху“.

За гріхи Бог зсилає кари навіть у свята. Половці „попалили села й гумна й багато церков запалили огнем. Хай же ніхто цим не дивується; де є багато гріхів, там показуються всякі видовища. Задля цього увесь світ запродався, задля цього гнів поширився, задля цього край був мучений. Тих ведуть полонених, а других розсікають, треті віддаються на пімсту та приймають гірку смерть, четверті дріжать, бачучи вбиваних, инші голодом заморюються і водною спрагою. Одна погроза, одна кара; за численні провини одержують рани й різні гризоти, і страшні муки: деяких вяжуть і ногами копають і на морозі тримають та карають. А це тим страшніше, що на християнськім роді. Страх і непевність і біда поширилася“...

Джерела. Одним з джерел Початкового київського зводу був Новгородський літопис, звідки в Початковий звід дісталися вістки про події в Новгороді. Дальшим джерелом було грецьке оповідання про хрещення Володимира в Курсуні. З цього оповідання або так званої корсунської леґенди запозичив Початковий київський звід опис ідолів поганина Володимира, вістки про жінки Володимира й численні його наложниці, про здобуття Корсуня, про попів і статуї, перевезені з Корсуня, до Київа, про кинення Перуна в Дніпро, про передачу Десятинної церкви корсунським попам. Оповідання про смерть улюбленого слуги князя Бориса — угрина Юрія в статті про вбивство Бориса та всі згадки про благословлення св. гори Атона запозичені з Житія Антонія. Далі укладчик Початкового київського зводу користувався Чернигівським літописом і літописами инших манастирів і міст, — а крім того компілятивним грецьким хронографом, Паримійником і иншими памятками.

Пімста Ольги на деревлянах. З народніх переказів, якими користувався укладчик Початкового зводу, варто навести тут переказ про пімсту Ольги на деревлянах.

Деревляне не тільки вбили Ігоря, але ще постановляють оженити свого князя Мала з Ольгою, щоб узяти в свої руки нового князя Святослава. Ольга удає, що хоче вийти заміж за Мала на те, щоб підступними способами повбивати деревлянських послів. За її намовою деревлянські посли жадають за першим разом від киян, щоб несли їх на послухання до Ольги в човнах, в котрих вони приплили; їх несуть у цих човнах і вкидають у глибоку яму, де засипають живими. За другим разом деревлянські посли йдуть з волі Ольги перед послуханням у неї до лазні, де палять їх разом з лазнею. Опісля Ольга буцімто уладжує перед весіллям тризну на могилі свого чоловіка під Іскоростенем і, коли деревлянська старшина попилася, велить поубивати її. Вкінці Ольга йде походом на Деревлянську землю, але не може здобути її силою, тому уживає хитрости. Переказ користується старим і поширеним мотивом, що Ольга велить деревлянам покоритися і дати данину по три голуби й по три горобці від хати. Іскоростяне радо сповняють це бажання, а Ольга пускає на Іскоростень голубів і горобців з привязаним до них запаленим трутом і запалює місто.

Вбивство Люта. Переповідження народньої пісні або бодай народнього переказу представляє собою літописне оповідання про вбивство Люта:

„Свінельдич на імя Лют відбував лови. Вийшовши з Київа, він гнався за звірятами лісом. І побачив його Олег і сказав: хто це? І сказали йому: син Свінельда. І догнавши, вбив його; бо Олег також відбував лови. І з цього стала ненависть між Ярополком і Олегом. І говорив завжди Ярополкові Свінельд: іди на твого брата й візьми його волость“.

Літописець бачить у впливі Свінельда на Ярополка причину війни між князями-братьми й безпосередно починає оповідати про війну між Ярополком і Олегом та про битву під Овручем. Своє оповідання про вбивство Олега кінчить літописець так:

„Від ранка й до полудня носили з рова трупи й вийняли Олега зпід тіл, і внесли його, й положили на килимі. І прийшов Ярополк, плакав над ним і сказав Свінельдові: Поглянь на те, чого ти хотів. І поховали Олега на місці коло города Овруча, і есть його могила й до сьогодні коло Овруча. Й одержав його владу Ярополк“.

5. Літописець Нестор.

Повість временних літ. Шахматов здогадується, що уложений в 1093—1096 рр. Початковий київський звід повстав на розпорядок ігумена Івана. В 1112 р. Нестор, маючи понад 60 літ, взявся за уложення нового літописного зводу, названого Повістю временних літ. В основу Повісти Нестор поклав попередній звід, але доповнив і переробив його на підставі численних устних і письменних джерел; розложений по роках свій виклад довів до 1112 р. Тому, що попередній звід містив про початки України дуже скупі вістки, зачерпнені сливе виключно з народніх переказів, Нестор переробив початкові листки літопису, доповнивши їх низкою нових матеріялів: систематичним вибором з Гамартола та його продовжателів усіх вісток, що відносилися до східнього славянства й Болгарії, позичками з хронографа при ґеоґрафічнім огляді земель української держави і при пробі звязати історію славян з всесвітніми подіями, випискою з житія Василія Нового про напад українців на византійські землі та вмілим використанням неславянського оповідання про винахід славянського письма. Далі Нестор включив чотирі умови українських князів з греками, а саме: умови Олега з царями Львом і Олександром з 907 й 912 рр., умову Ігоря з царем Романом і синами його Констянтином і Степаном з 945 р. та Святослава з Іваном Цимисхієм з 971 р.

Нестор не цурався і народніх переказів і оживив ними і свій етноґрафічний вступ і своє оповідання про Олега, Ольгу й Володимира. Він справився гладко з викладом подій кінця XI й початку XII в. З сильним підємом оповідає він про боротьбу Києва з степом і з повним драматизмом про напад половців на Печерський манастирь, розграблений і спалений ними. Він живо описав зїзди князів у Витичеві та в Долобську. Вміючи погоджувати особисті враження, оповідання сучасників і письменні джерела, напр. він покликується на Методія Патарського, Нестор вповні заслужено став творцем Повісти временних літ і положив підстави найдавнішої історії України. Тут був явно тенденційний. Його тенденційність виявилася на оповіданні про покликання варягів, де він, насилуючи свої джерела, проводив думку про ідентичність Руси й варягів та про варязьке походження династії української держави.

Джерело сумнівів Несторового авторства. Всупереч віковій традиції, яка приписувала авторство чи уклад найстаршого українського літопису Несторові, довгий час в XIX в. учені відмовляли йому цього. Вказували, що оповідання про початок Печерського манастиря в Повісти під 1051 р. не є твором Нестора, бо воно істотно різниться з Житієм Теодосія, Несторове авторство якого зовсім певне. Можливо було б припустити, що Нестор з бігом часу на підставі нових вісток і нових леґенд міг дещо инакше оповісти про початок Печерського манастиря, як в Житії Теодосія. Одначе цьому противляться зовсім инші дані, які лишили обидва автори про себе в своїх писаннях. Автор Житія Теодосія говорить, що він не бачив Теодосія, що до манастиря прийняв його наслідник Теодосія — ігумен Степан. Тимчасом автор оповідання про початок Печерського манастиря твердить про себе, що він у сімнадцятім році життя прийшов до Теодосія, котрий прийняв його до манастиря.

Так само оповідання про перенесення мощів Теодосія з похвалою йому, яке читаємо в Повісти під 1091 р. і яке по свідоцтву Київопечерського Патерика Касіянівської редакції належить авторству Нестора, не є твором Нестора, бо автор похвали називає себе рабом і учеником Теодосія,

тимчасом Нестор не міг назвати себе Теодосіївим учеником. Протирічности між Несторовим Житієм Теодосія і Повістю есть напр. в оповіданні про останні дні Теодосія і про вибір нового ігумена й таке инше. Вони доказують, що статті в Повісти, які оповідають про долю Печерського манастиря, не є писаннями Нестора, а походять від иншого автора-чорноризця чи инших авторів-чорноризців.

Але з другого боку вказані протирічности не дають ще права відмовляти Несторові й уложення Повісти вре-

Літописець Нестор.

менних літ. Між свідоцтвами, що говорять про авторство Нестора, на першім місці стоїть монах Печерського манастиря Полікарп, один з авторів оповідань Київопечерського Патерика. В Полікарповім оповіданні про затворника Микиту в числі инших монахів, що своїми молитвами прогнали бісів, які опанували Микиту, згадується: „Нестор, що написав літопис“. В побожних роздумуваннях По-

лікарпа при кінці оповідання про безкорисного лікаря Агапіта находиться також згадка за Нестора як автора літопису. Полікарп був письменником першої половини XIII в. й очевидно мав якісь причини признати Нестора укладчиком Повісти временних літ.

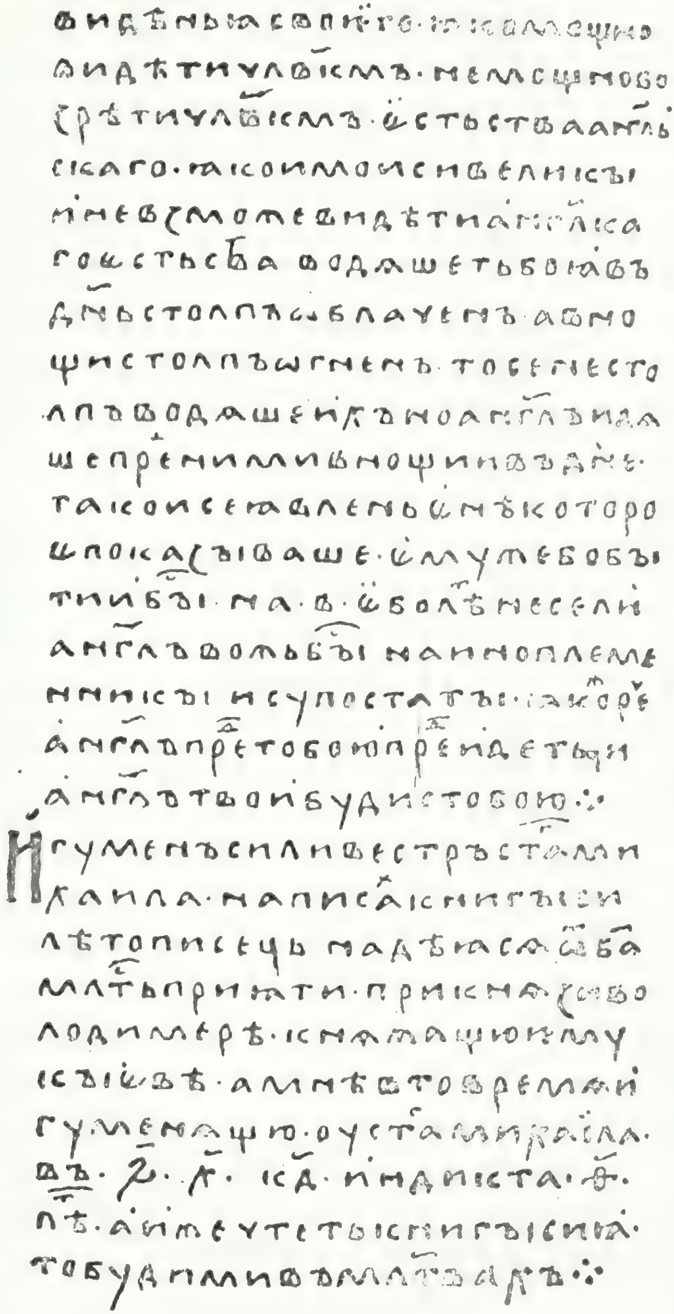
Один з редакторів Київопечерського Патерика вніс у нього кілька статтей з Повісти та приписав їх Несторові, бо його уважав автором Повісти. В першій Касіянівській редакції стаття про початок Печерського манастиря має заголовок: „Нестора монаха Печерського манастиря оповідання, чому назвався Печерський манастирь“. В другій Касіянівській редакції Київопечерського Патерика крім цієї статті має імя Нестора в заголовку також стаття про перенесення мощів Теодосія: „Слово Нестора монаха Печерського манастиря, про перенесення мощів св. преподобного отця нашого Теодосія Печерського 14 серпня“.

Ще далі пішов Касіян. Він вставив імя Нестора в сам текст статтей, де їх автор говорив про себе в першій особі. Такі далекі висновки поробив правдоподібно не тільки тому, що йшов слідом за авторитетом Полікарпа, але й мав під руками давній текст Повісти з означенням авторства Нестора. В XV ст. такі списки могли без сумніву істнувати, бо до нас дійшли подібні списки з XVI—XVII вв., як Хлібниківський список і ті, котрі від нього походять, як Толстівський, Єрмолаївський, Краківський список і инші. Хлібниківський список має заголовок: „Повісти временних літ Нестора чорноризця Теодосіївого манастиря печерського“.

Так бачимо, що є свідоцтва, які не позволяють відмовляти Несторові уложення Повісти временних літ, як з другого боку Повість временних літ з означенням Несторового авторства в її заголовку не давала права Касіянові приписати Несторові написання всіх статтей, що увійшли в склад Повісти, бо ж вона є вислідом колективної творчости. Протирічности можна пояснити й тодішніми літературними методами й літературним характером Повісти.

6. Друга й третя редакції Повісти временних літ.

Вплив Повісти временних літ на нові зводи. Несторовою редакцією Повісти покористувався Полікарп в своїх оповіданнях про печерських подвижників XI й XII вв. Таж сама перша редакція Повісти вплинула й на той давній

ѿ видѣньꙗ сего · ꙗкоже мнѣщю
видѣти ч(е)л(о)вѣкомъ · не мощно бо
зрѣти ч(е)л(о)вѣкомъ ѥстьства аггль
скаго · такои мωисии великы
ı не възможе видѣти аггльска
го ѥстьства · водяше бо ꙗ въ
д(ь)нь столпъ облаченъ · а в но
щи столпъ огненъ · то бѣ не сто
лпъ водяше нь аггль Б(о)жии хожа
ше предними в нощи и въ д(ь)нь ·
такои се ꙗвленье ѥ нѣкоторо
е показываше · ѥмуже бо бы
ти ꙗкоже и бы · на · в · ѥ болѣ не сели
аггль вожь бы на иноплеме
нникы и супостаты · ꙗкоже ре(че)
аггль пред тобою предидеть и
аггль твои буди с тобою ∴
Игуменъ Силивестръ с(вя)т(а)го Ми
хаила · написах книгы си
лѣтописець · надѣꙗся ѿ Б(ог)а
м(и)л(о)сть приꙗти · при кн(я)зи Во
лодимерѣ · кн(я)жащю ѥму
Кыѥвѣ · а мнѣ в то время и
гуменящю оу с(вя)т(а)го Михаила ·
въ · ҂s · х · к д · индикта · ѳ ·
лѣ(та) · а иже чтеть книгы сиꙗ ·
то буди ми в молитвахъ ∴

Сторінка Лаврентіївського кодексу 1377 р.

звід, котрий був джерелом деяких поправок і доповнень у Хлібниківськім списку XVI в. В основі тих літописних зводів, котрі дійшли до наших часів, лежать друга й третя редакції Повісти, злучені мабуть десь з початку XIV в. Вони кожда зокрема вплинули на уложення нових зводів, які мають свою основу в зводі, уложенім на початку XIV в.

В деяких списках по 1110 р. стрічається така приписка: „Ігумен Сильвестер св. Михайла написав ці книги літопис, сподіваючися прийняти від Бога любов, за князя Володимира, що княжив у Києві, а в тім часі я був ігуменом у св. Михайла в 6624 індикта 9 літо“ (1116 р.). Відношення ігумена Сильвестра до Повісти це є відношення редактора до готового вже памятника. Він виготовив копію Печерського літописного зводу для свого манастиря і цим робом поклав підвалини для літопису в манастирі св. Михайла.

Останній літопис продовжався бодай до кінця XII в., бо Іпатський список задержав статтю з 1199—1200 рр. про вибудування князем Рюриком камінної стіни під видубицькою церквою св. Михайла; стаття написана в самім манастирі та свідчить про ведення там літопису.

Що торкається Іпатського кодексу, він є волинського походження, своє закінчення одержав при кінці XIII або в XIV в. й має свою назву від імени костромського Іпатського манастиря, де переховувався, скопіований коло 1425 р. Одначе не в Іпатськім кодексі задержалися докладніше прикмети Сильвестрової редакції Повісти временних літ, доведеної до 1110 р., а в Лаврентіївськім. Цей збірник названий так по імени писаря, черця Лаврентія, що списав його правдоподібно в самім Суздалі 1377 р.

Участь Василя в Повісти. Повість временних літ стала відома в Перемишлі на дворі Ростиславичів і, скорочуючи її в 1113—1116 рр., вніс в неї якийсь Василь, правдоподібно священик князя, високо драматичне оповідання про осліплення Василька й дальші події 1097—1099 рр. Що Василь не був киянином і не в Києві писав своє оповідання, доказ цього маємо в тім, що він, оповідаючи про осліплення Василька в Звенигороді, додав, що це „є мале місто коло Київа, яких десять верст і більше“. Для киянина це пояснення було б зайве, а в Перемишлі воно

було необхідне, бо недалеко відсіль серед червенських городів находився другий Звенигород. Василевим літописом покористувався в своїй перерібці Несторової Повісти Сильвестер для оповідання про події 1097—1100 рр. Сильвестрова перерібка з 1116 р. стала підставою третьої редакції Повісти, яка ще сильніше, ніж друга, підкреслювала ролю Володимира Мономаха й доводила літописне оповідання до 1117 р. Невідомий перерібник був очитаним, ученим і бувалим київопечерським монахом. Тісно звязаний з Володимиром Мономахом, він вніс у перерібку також його Поучення, написане найправдоподібніше 1100—1001 р.

Осліплення Василька. Дуже симпатичні з діяльности Володимира Мономаха його змагання завести згоду між удільними князями й утворити союз їх усіх, щоб зберігти цілість української землі. Поладнати ці справи мав на цілі загальний зїзд князів у Любечі, правдоподібно урочищі цього імени під Києвом. Зїзд відбувся в осени 1097 р. На нього зїхалися Святополк, Володимир, Давид Ігоревич, Василько Ростиславич, Давид Святославич і брат його Олег. Літописне оповідання вложило в їх уста такі слова: „На що губимо українську землю, сварячися самі з собою? А половці руйнують нашу землю й тішаться, що між нами внутрішня війна тріває до сьогодні; відтепер здобудьмося на однодушну згоду й бережім української землі. Хай кождий держить свою батьківщину: Святополк — Ізяславів Київ, Володимир — Всеволодове, Давид, Олег і Ярослав — Святославове, а иншим ті міста, котрі їм роздав Всеволод, Давидові — Володимир, а Ростиславичам: Перемишль — Володареві, Теребовля — Василькові“. На знак згоди цілували хрест, „що як хто відтепер на кого піде, то на того підемо всі й хрест чесний“. І сказали всі: „Хай буде на нього хрест чесний і вся українська земля“. Поцілувавшися, розїхалися князі. Настала загальна радість. Тільки чорт смутився цією згодою. „І увійшов сатана в серце деяких мужів і почав говорити до Давида Ігоревича такі слова, що Володимир умовився з Васильком на Святополка й на тебе. А Давид повірив брехливим словам і почав говорити на Василька: Хто вбив твого брата Ярополка? А сьогодні думає на мене

й на тебе й умовився з Володимиром; тож продумуй про свою голову“. Святополк затрівожився, зразу вагався, а пізніше повірив Давидові, що почав говорити: „Коли не піймаємо Василька, то ні тобі князювання в Київі, ні мені у Володимирі“. Припадок хотів, що Василько підійшов з своєю дружиною до Київа, повертаючи з походу у Волинську землю, а своє військо лишив на березі Дніпра недалеко Видубицького манастиря. Сам виправився до манастиря, повечеряв там з ігуменом і братією й увечері вернув до свого шатра.

Вранці прислав Святополк післанця з словами: „Не відходи від моїх іменин“. А Василько не приставав на це й говорив: „Не можу ждати, бо може буде війна вдома“. І прислав до нього Давид післанця: „Не ходи, брате, послухай старшого брата“. І не схотів Василько слухати. І сказав Давид Святополкові: „Чи бачиш, не памятає на тебе, коли є під твоєю владою; а коли відійде в свою волость, побачиш, чи не займе твої міста, Турів і Пинськ й инші твої міста. Тоді згадаєш мене. Тому приклич його сьогодні, вхопи й дай його мені“. І послухав його Святополк і післав по Василька з словами: „Як що не хочеш зостатися до моїх іменин, бодай прийди сьогодні, и поцілуєш мене й посидимо всі з Давидом“. А Василько обіцяв прийти, не знаючи підступу, який кував на нього Давид.

Василько сів на коня и поїхав. І стрінув його дружинник його та сказав йому таке: „Не ходи, княже, хочуть тебе схопити“. Не послухав його, думаючи: „Як мене хочуть схопити, а недавно цілували хрест і говорили: як хто на кого піде, то на того піде хрест і ми всі“. І подумавши це собі, перехрестився та сказав: „Хай буде воля божа!“ І приїхав з малою дружиною до княжого двора; і вийшов проти нього Святополк, і пішли до світлиці, і прийшов Давид і сіли. І почав говорити Святополк: „Зостанься на іменини“. І сказав Василько: „Не можу лишитися, брате; вже я повелів шатрам іти наперед“. А Давид сидів немов німий. І сказав Святополк: „То поснідай, брате“. Й обіцяв Василько поснідати. І сказав Святополк: „Посидьте ви тут, а я піду, наладжу“. І відійшов, а Давид з Васильком сиділи. І почав Василько говорити до Давида й Давид ні говорив ні слухав...

Посидівши трохи, Давид вийшов до сіней, буцімто до брата Святополка. Як тільки він вийшов, увійшли до світлиці люде, закували Василька в подвійні кайдани й поставили коло нього сторожу на ніч. На другий день рано Святополк скликав бояр і киян на раду й там обвинувачував Василька в зраді, покликуючися на Давида. „Тобі, княже, треба берегти своєї голови, — сказали кияне;

тому, як що правду говорив Давид, хай Василько прийме кару; як що неправду говорив Давид, хай прийме пімсту від Бога й хай відповідає перед Богом". Ігумени почали просити за Васильком у Святополка. Та перемогло троюдження Давида, що довідавшися про це, почав заохочувати осліпити Василька: „Як що цього не зробиш, а пустиш його, то ні тобі княжити, ні мені". Святополк хотів пустити його, але Давид спротивився цьому. Для свого страшного пляну завезли Василька до Звенигорода, „малого містечка 10 верст від Київа", й там завели його до малої світлиці.

І коли сидів, Васи ко побачив, що торчин гострив ніж, і порозумів, що хочуть його осліпити. І закликав до Бога великим плачем і зітханням. І увійшли післанці Святополка й Давида, Сновид Ізечевич, стайничий Святополка, й Дмитро, стайничий Давида, й почали розстилати килим, а потім вхопили Василька й хотіли туди кинути його. І боровся з ними Василько, й не могли його кинути. Й увійшли инші та кинули його, і звязали його та, знявши дошку з печі, положили на його груди, й сиділи по боках Сновид Ізечевич і Дмитро й не могли удержати його, і приступили инші два та зняли другу дошку з печі, й сіли, і придавили його плече, аж груди затріщали. І приступив торчин, на імя Беренди, вівчарь Святополка, держачи ніж і хотячи вдарити його в око... І не трапив в око, а перерізав йому обличчя, і має Василько цю рану й сьогодні. А потім вдарив його в око й вийняв зіницю, а опісля в друге око й вийняв другу зіницю. І в тім часі був Василько немов мертвий. І звязали його та положили на килим на возі немов мертвого й повезли його до Володимира. І коли його везли, стали з ним, переїхавши через здвиженський міст, на торговиці та стягнули з нього покрівавлену сорочку й дали попаді випрати. А попадя випрала й надягнула на нього, коли вони обідали, й почала плакати попадя по нім немов по вмерлім. І збудив його плач, і він сказав: „Де ж я є?" А вони відповіли йому: „в місті Здвижені". І попросив води, а вони дали йому, й він напився води, і вступила в нього душа й він прийшов до себе, і помацав сорочку та сказав: „На що ви зняли з мене? Хай би я в тій сорочці крівавій смерть прийняв і став перед Богом".

А коли вони пообідали, рушили з ним швидко на возі по груднатій дорозі, бо був тоді місяць грудень, названий листопадом. І приїхали з ним до Володимира шостого дня. Там посадили його в однім дворі й поставили тридцять мужів, щоб берегли його, та двох княжих дружинників.

Коли Володимир почув, що Василька піймали й осліпили, здрігнувся й заплакав та сказав: „Цього не бувало в українській землі ні за наших дідів, ні за наших батьків такого лиха". Він завізвав Давида й Олега Святославича

словами: „Підіть до Городця, щоб поправити те все лихо, котре натворилося в українській землі й у нас серед братії, що пхнула в нас ніж; бо як цього не поправимо, то більше лихо настане в нас і почне брат брата заколювати й погибне українська земля й наші вороги половці прийдуть і візьмуть українську землю".

Письменницький хист Василя. З оповідання Василя про осліплення Василька пробивається безпосередність, простота й драматичність. Василь оповів цілу історію із слів самого Василька, що з ним бачився в часі володимирського вязнення. У Василька не було й думки йти проти братів-князів і відбірати у них міста, як підозрівали його, що він хотів зайняти „Турів і Пинськ і Берестє і Погорину", що увійшов в умову з Володимиром, „щоб Володимир засів у Київі, а Василько у Володимирі". Про це свідчить сповідь Василька перед автором оповідання.

Василь сидить і розмовляє з осліпленим князем. Василько сповідається перед ним, що не мав ніяких злих замислів на братів, тільки одинокою його метою була боротьба з Польщею та з иншими ворогами української землі:

І це я чую, що Давид хоче віддати мене ляхам; ще за мало наситився моєї крови, ще більше хоче насититися, коли їм віддав мене. Я бо ляхам багато зробив лиха й ще хотів зробити та пімститися за українську землю. А як віддасть мене ляхам, не злякаюся смерти, те тільки скажу тобі по правді: Це Бог дав мені за мої високі гадки. Як прийшла до мене вістка, що до мене йдуть берендичі, печеніги й торки, я так сказав у своїм розумі, що як у мене будуть берендичі й печеніги й торки, я скажу своїм братам Володареві й Давидові: „Дайте мені свою молодшу дружину, а самі пийте й веселіться!" І подумав я, що нападу на ляцьку землю за зиму й за літо, й заберу ляцьку землю, і пімщуся за українську землю. А потім хотів я забрати наддунайських болгарів і посадити їх у себе. Потім хотів я проситися у Святополка й Володимира на половців: піду, сказав я собі, на половців, — або здобуду собі славу, або голову свою положу за українську землю. А иншої гадки не було в моїм серці ні на Святополка, ні на Давида. На це клянуся Богом і його приходом, що не подумав я чогось злого супроти моїх братів. Та за мої високі гадки, що як пішли до мене барендичі, звеселилося моє серце та звеселився мій розум, понизив мене Бог і покарав мене.

Зміст і джерела Повісти. В Іпатськім кодексі Повість має такий заголовок: Повість чорноризця Теодосіївого манастиря Печерського про минулі літа, відки пішла укра-

їнська земля і хто в ній почав найперше княжити (Повѣсть временьныхъ лѣтъ чьрноризьца Ѳедосиева манастыря Печерьскаго, отъкуду есть пошьла Русьская земля, и къто въ неи почалъ пьрвѣе къняжити). Свою Повість зачинає автор від Ноя, бо слідом за Біблією уважає, що від його потомків утворилися народи. Потім переходить до східно-славянських племен, подає історію розселення і характеристику їх, оповідає про початок української держави, про перших українських князів і події на Україні ставить у звязок з византійськими подіями. Хроніка Гамартола дала укладчикові перші хронолоґічні дати для української історії. З инших письменних джерел крім згаданих треба зазначити Св. Письмо, Палею,Ісповідання віри Михайла Синкела, писання Іполита папи римського, Епіфанія Кипрського, Хронограф, Короткий літопис патріярха Никифора, літописи різних українських міст і инші.

Характер літопису. Зосередившися на подіях української держави, літопис оповідає про державні, громадські й адміністраційні події, про походи князів у чужі краї, про їх міжусобиці, про напади чужинців на українську землю, зокрема печенігів і половців, про будову церков і манастирів, про настановлювання митрополитів, епископів і ігуменів, про заходи духовних і світських властей збільшити число книжок і поширити освіту. Менше вісток про внутрішнє життя, про звичаї й обичаї, про нахил народніх мас до забобонів. Явища природи цікавлять літописця як знаряд пророчих вказівок вищої сили.

Звичайна схема літопису це щорічний виклад, але літописець старається повязати якось події з собою. При тім усім він часто висловлює свою думку про поодинокі події, дає свою оцінку історичних осіб, виливає своє почування з приводу якоїсь події. Первісна причина всіх людських учинків це Бог, що вкладає в голови князів добру думку, що наганяє страх на невірних, що насилає різні нещастя на українську землю, щоб відвести христіян від злих діл. Усі лихі задуми походять від чорта. Скрізь характеризує літописця цікавість; тому він старається можливо все пояснити, напр. назви славянських імен, назву Київа, Переяслава і т. д. Невільний від славяно-

фільства, він все таки з веселими чи сумними почуваннями зустрічає події життя української держави.

А коли додати щирість і близьку з нею обєктивність літописця та його спокійний і рівний, місцями драматичний тон оповідання, і пригадати, що він послуговується не тільки народніми переказами, але й приповідками й иншими формами народнього поетичного вислову, зрозуміємо, що літописець міг захопити увагу читача своїм викладом. Своїми добрими прикметами не тільки в загальних рисах змісту та в основній ідеї, але й в деяких подробицях сходяться українські літописи з західно-европейськими хроніками, від яких стоять вище щодо щирости почування і яким уступають під оглядом ступня освіти.

Боротьба українського хлопця з печеніжином. З народніх переказів цікаві передовсім останки давньої української лицарської поезії. На жаль уривок про боротьбу українського хлопця з печенізьким велетом задержався в літописі тільки в прозовім переповідженні.

Раз за князювання Володимира Великого вдерлися в межі української держави печеніги та спинилися по тім боці Сули. Володимир вирушив проти них і спинився по цім боці ріки. Печенізький князь предложив Володимирові розвязати справу поєдинком. Володимир почав шукати добровольця. Довший час шукав він даремне, вкінці прийшов до нього старик, у котрого був син, що в гніві роздер руками чобіт. Князь утішився й велів прислати його. Щоб випробувати свою силу, молодий завзятець звелів роздразнити бика розжареним залізним прутом. Бик почав утікати. Тоді молодий герой вхопив бика рукою за бік і вирвав йому шмат шкіри з мясом. Виступив печенізький велет — „дуже великий і страшний" і, коли побачив свого противника середнього росту, розсміявся. Почався бій. Українець здавив його руками до смерти та вдарив ним об землю. Тоді українське військо піднесло радісний крик, ударило на печенігів і побило їх. На тім місці Володимир поставив місто й назвав його Переяслав, бо перейняв тут славу. Побідник та його батько увійшли в близьке окруження Володимира.

Облога Білгороду. Єсть також переказ про облогу Білгороду.

Раз печеніги обляглн Білгород. В місті вибух голод. Володимир не міг помогти, бо у нього було мало війська. Тоді мешканці міста зібралися на віче, обговорили своє положення й хотіли здатися. Але один старик не згодився з цією гадкою і порадив зібрати від усіх по жмені вівса, пшениці, отрубів і т. д., приготовити кисіль, викопати в місті колодязь, поставити в нім діжку й налити в неї кисілю. За його радою викопали ще другий колодязь, поставили

в нім другу діжку й налили до неї меду. На другий день рано білгородці запропонували печенігам післати до них до міста десятьох мужів, щоб побачили, що в них діється. Коли вони зявилися, білгородці сказали їм, що даремне облягають місто, бо міщане одержують свою поживу з землі. Привели послів до колодязів, зачерпнули з них кисілю та меду й дали їм покоштувати. Печеніги здивувалися і попросили дати їм того кисілю й меду, щоб могли дати покоштувати своїм князям. Покоштувавши кисілю й меду, печенізькі князі зрозуміли, що Білгороду не візьмуть, тому й відступили.

Літопис як літературний памятник. Значіння літопису як літературного памятника дуже велике. Він зберіг нам поодинокі памятники в оригінальній чи перероблений формі, або бодай полишив згадки про істнування літературних творів, які до нас не дійшли. До того літопис це одинокий памятник давньої української літератури, який не цурався народньої поезії. Христіянське розуміння життя і христіянський настрій автора не перешкодили йому перейнятися духом дружинної епічної поезії й заховати нам бодай її останки, хоч би навіть в прозовім переповідженні. В поучаючім і поетичнім елементі, який містить літопис міститься його неменше високе літературне значіння, як і історичне.

7. Київський літопис.

Іпатський кодекс. Повість временних літ лягла в основу кількох пізніших списків, уложених у Київі, Переяславі, Чернигові та в инших містах України, Білоруси й Московщини, між иншим незбереженого українського літописного збірника XIV в. З останнього як одного спільного оригіналу вийшли Іпатський список середини XV в., та Хлібниківський список XVI в., галицького походження. Крім Повісти временних літ увійшли в Іпатський кодекс: 1) Київський звід, уложений в київськім Видубицькім манастирі св. Михайла, закінчений відомою похвалою великому князеві Рюрикові, 2) Чернигівський літописний звід, позички з якого находимо в статтях і вістках XII в., вкінці 3) Галицько-волинський літописний звід, що доводить події до 1290 р., з якого користав укладчик Іпатського кодексу, починаючи від сорокових років XII в. В Іпатській редакції маємо тільки список, що найближче стояв до свого прототипу — Київського літопису, а не маємо тут первісної форми цього літопису. На істнування окремого Київського

літопису вказує те, що в такій формі користувався ним у своїм часі Татіщев у Голицинськім списку (Повѣсть временныхъ дѣй); зрештою Київський літопис був відомий під тим іменем уже з початку XV в.

Зміст Київського літопису. Київський літописний звід кінчиться в усіх списках 1200 р. Складається з щорічних коротших записок і ширших оповідань, які щодо свого характеру мають багато спільного з Повістю временних літ. Він повстав без сумніву в Київі. На це вказують подробиці при описі облог Київа, де наводяться і городи та двори бояр, і ворота, й усякі подробиці битви. Джерелом Київського літописного зводу послужили літописні записки й оповідання різних міст України, в першій мірі Київа. До 1146 р. головним джерелом були щорічні київські записки, головно такі, які торкалися Мономахів і різних київських манастирів. Взагалі ті події, котрі відбулися в Київі, представлені з більшою докладностю ніж инші.

Дальшу частину Київського літопису займає широке оповідання про події за князювання Ізяслава Мстиславича в Київі (1146—1154), писане його прихильником і товаришем походів, поперебиване иншими вістками, а це доказує, що воно не дійшло до нас в первісній формі. Одну з згаданих вставок творить оповідання про вбивство Ігоря Ольговича, зложене з двох повістей про нього. Це оповідання стрічається також окремо. Його автором міг бути чернець побудованого Ольговичами Симонового манастиря.

Далі йде період 1155—1174 рр., багатий дрібними вістками з уривковим характером, по нім докладніший опис подій 1175—1185 рр., повний драматичного оповідання, характеристик осіб і народу, моральних і релігійних сентенцій. Описуючи боротьби з половцями, літописець спиняється на описі їх побуту та звичаїв. Під 1185 р. находиться докладний опис походу князя Ігоря на половців; цей похід дав тему знаменитому Слову про похід Ігоря. В останній частині літопису подається ряд коротких вісток про різні князівства, зокрема про відносини до половців.

Джерела. Суздальське джерело доставило оповідання про епископа Теодорця, про похід Андрія Боголюбського

на Новгород, про смерть Андрія і дальші замішання в Суздальщині. Почавши від 1173 р., стрічаємо низку галицьких вісток, узятих з якогось західно-українського джерела, звідки запозичена й легенда про третій хрестоносний похід під 1190 р. Оповідання про будову манастирської стіни приписують ігуменові видубицького манастиря св. Михайла Мойсеєві, що його уважають і останнім редактором Київського літопису.

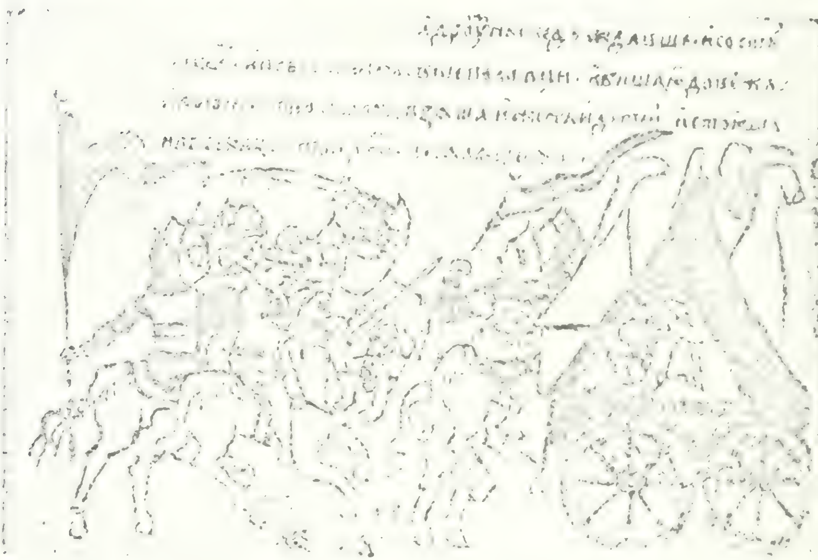
Характер. Як Повість временних літ, так і Київський літопис познайомлює нас з тодішнім народнім життям. Народ не відограє тут ролі пасивного свідка, але формулує свої домагання. У XII в. народ брав участь в політичнім житті й вічевий лад зберіг далі свою повну силу. Стиль оповідання переплітаний народніми та дружинними приповідками. Зокрема живі описи битв. Світський елемент переважає; церковно-історичних фактів подано менше. Моралізуючих заміток мало, небагацько також цитатів з Св. Письма; єсть відсилки до біблійної історії, напр. до Книг царств.

У порівнянні з мовою Повісти мова Київського літопису ще ближча до живої української мови. Драматичностю викладу та взагалі мистецьким оповіданням Київський літопис не тільки дорівнює Повісти временних літ, але й перевищає її.

Похід Ігоря на половців у 1185 р. Побіч княжих міжусобиць битви з половцями творять основний зміст Київського літопису. В історика літератури найбільшу цікавість викликує з огляду на Слово про похід Ігоря докладне оповідання про похід Ігоря з Новгороду Сіверського на половців. Оповідання має сильне християнське забарвлення. Вичислення осіб, що взяли участь в поході, й ханів і чисельні дані вказують на те, що це оповідання писав сучасник. Ось зміст цього оповідання:

У вівторок 23 квітня 1185 р. Ігорь Святославич вирушив з братом Всеволодом, трубчівським князем, небіжем Святославом Ольговичем, рильським князем, сином Володимиром, путивельським князем, і чернигівцями, яких випросив на поміч у Ярослава Всеволодовича. Коли військо зблизилося до Донця, настало соняшне затьміння. Ігорь глянув на небо й, побачивши сонце, що стояло „як місяць“, показав дружині на те знамено. А вона похилила голови й сказала: „Княже, це не на добро таке знамено“. Все таки Ігорь

переправився через Донець у половецькі степи. Над Осколом він ждав два дні на Всеволода. Перший бій з половцями відбувся в пятницю в обідову пору над рікою Сюурлієм. Війська Ігоря віднесли побіду, пробилися до половецьких веж, зайняли їх становища и забрали багато полонених. Тут веселилися і хвалилися побідою: „Наші брати ходили з князем Святославом на половців, не віддаляючися з української землі, а в половецьку землю не сміли увійти. А ми є в їх краю, ми розбили їх, а їх жінки й діти є у нас в полоні. А тепер підемо на них за Дон, і побємо їх цілком, а потім підемо аж до Лукоморя, куди не ходили ні наші діди, та придбаємо

Побіда князя Ігоря над половцями. Ігорь опановує табор половців з їх вежами (шатрами). (З Радивилівського літописного кодексу).

собі неабияку славу". Коли передовий полк повернув з погоні, Ігорь хотів пуститися з військом у дальший похід через цілу ніч, але Святослав заявив: „Я за далеко гонився за половцями й мої коні втомилися; як тепер знову поїду, лишуся серед дороги". Йому притакнув Всеволод і ухвалили переночувати. Одначе на другий день, в суботу, досвіта половці почали наступати з усіх боків, як ліс. Князі не знали, хто на який відділ має нападати. „Словом усю землю їх ми на себе зібрали, говорив Ігорь: тут і Кончак, і Кза Бурнович, і Токсобич, і Колобич, і Етебич і Тертробич". Усі квапилися й хотіли пробитися до Дону. З початку битви Ігоря ранили в ліву руку. Билися до вечора та в ночі. В неділю рано чернигівці пустилися утікати. Ігорь, що задля рани бився на коні, кинувся спиняти їх і навіть здійняв шолом, щоб вони пізнали його, але вони не вер-

нули. Ігоря полонили. Бачучи, як хоробро беться його брат Всеволод так, „що й зброї йому недостає в руці“, Ігорь просив смерти для себе, щоб не бачити упадку брата. Всі князі дісталися в полон, а Кончак заручив за свого свата Ігоря. Тому, що українські війська „як сильними стінами, були огороджені половецькими полками“, мало зосталося живих: 15 утікло, чернигівців ще менше, решта потонула в морі. Одержавши вістку про поражку, великий князь Святослав Всеволодович заплакав і нарікав на те, що непогамовані молоді князі „відчинили ворота в українську землю“. І дійсно половці залили українську землю: Кончак обляг Переяслав, половці здобули місто Римів, Кза знищив і спалив Путивль. Тимчасом Ігорь жив у полоні досить свобідно. Його сторожа з двадцяти люда позволяла йому відбувати лови з яструбом, шанувала його й виповняла всі його прикази. Ігорь думав, що довго посидить в полоні, та звелів прислати собі священика з України. Одначе найшовся половчанин Лавор, що порадив Ігореві втікати з ним на Україну. Зразу Ігорь не довіряв йому, але син тисяцького й стайничий, що були разом з ним в полоні, намовляли князя до утечі. В ту пору вертали половці зпід Переяслава й князь уляг намовам та сказав Лаворові через свого стайничого, щоб переїхав на другий бік ріки Тора з конем для підводи. Під вечір половці напилися кумису й стайничий повідомив князя, що Лавор чекає. Піднявши стіну, Ігорь вийшов з полону, переправився в брід через ріку й сів на приготованого коня. Так вони перейшли через половецькі вежі й по одинадцяти днях дійшли до Донця. Відти князь вирушив до Новгороду Сіверського, а потім відвідав Ярослава в Чернигові, просячи його помочі, й поїхав у Київ до великого князя Святослава.

8. Галицько-волинський літопис.

Справа давніших літописних вісток про Галицько-волинську землю. В XIII в. Київ зійшов до другорядного значіння і носителями української державности стали західні українські землі, культурні осередки яких уже в другій половині XII в. поважно ривалізували з Київом. В тих культурних осередках зацвіло письменство, між иншим і літописи. Татіщев згадує про волинського літописця ігумена Нифонта, але на якій підставі, не відомо. Повість временних літ має галицько-волинські вістки з XI в.; ще більше таких вісток заховав Київський літопис. Особливо докладно описане тут князювання Романа Мстиславича на Волині й Володимирка та Ярослава Осьмомисла в Галичі. На перший плян виступають галицько-волинські справи в Галицько-волинськім літописі, який обіймає 92 літ, від 1201—1292 р.; хронологію подій цього літопису розібрав критично М. Грушевський.

Зміст Галицько-волинського літопису. Щодо свого змісту Галицько-волинський літопис ділиться на дві нерівні частини. Перша з них (по 1261 р.) обіймає часи Данила, дуже прихильно відноситься до його діяльности й творить немов його приватний княжий літопис. Звичайно літопис займається князями від хвилі їх виступу на громадянське поле, а тут оповідання від самого початку зосереджується коло долі малолітніх Романовичів, на неї головно автор звертає увагу й просто говорить, що тема літопису це її історія. В цілім оповіданні слідна щира та глибока любов і пошана до Данила. Автор тішиться його побідами, старається не пропустити нічого замітного про нього, постійно бажає показати, що це була особлива людина, не любить ворогів Данила, виказує їх недостачі, головно бояр, називає їх безбожними, нечесними, невірними, а на одного з них кидає проклін. Успіхи Данила приписує автор божій помочі та все переконує читача, що Данило стоїть під божою охороною.

По нападі Бурандая літопис мало займається Даниловою діяльностю, за те на перший плян виступає його брат Василько. Причина ясна, бо ця частина писана у Володимирі особами, добре настроєними до волинських князів, на першім місці до Данилового брата Василька та його сина Володимира, при якім правдоподібно й був уложений Галицько-волинський літописний звід. Коли перша частина це суцільна цілість, в другій є вставки, які не належать до оповідання або запозичені з джерел, протилежних своїм характером. Коли з початку звід писаний з претенсіями на праґматизм, при кінці зближається він до звичайного літопису. В половині XIII в. є багато пинських записів, це правдоподібно останок літопису північної Волині, з якого правдоподібно запозичені також вістки в кінцевих роках Галицько-волинського літопису.

Джерела. Хоч Галицько-волинський літопис має суцільний характер, проте бачимо в нім кілька окремих оповідань, як опис битви над Калкою, опис Батиївого бойовища, оповідання про смерть Василька під 1288 р. Укладчик мав під рукою й офіціяльні акти. Що торкається чужих джерел, тут є сліди безпосереднього або посереднього користування грецькими хронографами, Грецьким

і Римським літописом другої редакції, зокрема хронікою Івана Малали, Св. Письмом і ин. Напр. сліди впливу фразеології Грецького літопису видко в характеристиці Романа Мстиславича, Данила, в описі битви над Калкою. Вкінці в Галицько-волинськім літописі маємо багато вісток, що торкаються Литви, Польщі, Прусії й Угорщини, отже укладчикам були відомі також західно-европейські джерела. Таким робом Галицько-волинський літопис сам стає не тільки одним з найважніших джерел до історії України, Литви, Польщі й Угорщини, але декуди ії одиноким джерелом для деяких частин історії України, Литви й Угорщини XIII в. Це джерело тим важніше, що його вістки походять від сучасників, часто писані слідом за подіями.

Характер. Близькість до Заходу відбилася на характері цієї літописної компіляції. Коли й в инших памятках нашої давньої літератури затирається межа між православним і латинським світом, тут це виступає особливо виразно. Католик — це для літописця тільки християнин, а не чужинець. Задля своєї духової близькости з Заходом літопис має найбільше світського характеру з усіх тодішніх літописів. Докладні описи битви, розмірно мале число церковних справ, пластичні, яскраві й різкі характеристики осіб, своєрідний, гарний і поетичний стиль, що споріднює Галицько-волинський літопис із Словом про похід Ігоря, все те робить з нашого літопису найкращий памятник нашого давнього літописного письменства.

Тут згадуються пісні, які співалися колись князям на славу їх побід, як Володимирові Мономахові, а також Данилові й Василькові за їх побіди над ятвягами, згадуються і їх співаки на княжих дворах, як Митуса. В Галицько-волинськім літописі нема залежности від шаблонових форм византійських хронік. Правда, він виблискує риторичними прикрасами, але ці прикраси це вислід окремої літературної школи на Україні. Цікаве залюбування до уживання самостійного третього відмінка. Такі й подібні риси надають мистецькому бокові літопису деякої штучности.

А проте щодо мистецького боку наш літопис займає перше місце між усіма. На кождім ступні, при кождім описі автор старається намалювати нам картину, яка стає

живою перед нашими очима; цього осягає нераз одним влучним висловом. З незвичайною любовю змальована постать Данила; з приводу його подорожі до орди літописець говорить: „О гірша від усякого лиха татарська пошана! Данило, син Романа, був князем великим, що панував над українською землею, над Київом і Володимиром і Галичем, з братом над иншими краями, а сьогодні сидить на коліні й холопом називається, і данини від нього хочуть, життя не жде й погрози приходять. О зла честе татарська!"

Такі вислови диктує і гарячий патріотизм літописця, і його велика національна свідомість. Він дуже радо зазначує, де и чим заімпонувала Україна чужинцям; напр. про враження, зроблене українським убранням Данила на німців і мадярів, написав таке: „Німці, дивлячися, дуже дивувалися, а король сказав Данилові: Не взяв би я й тисячі срібла за те, що ти прийшов у своїм українськім, споконвічнім убранні — українським обичаєм своїх батьків". З замилуванням підкреслює він славу Володимира Великого у війні з ляхами, хвалить Данила, що він має охоту йти в похід на Чехію тощо.

Від дотеперішніх українських літописів Галицько-волинський літопис відрізняється тим, що коли вони займалися не тільки українськими землями, але й чужими краями, які входили в склад української держави, Галицько-волинський літопис займається виключно справами українських земель, в першій мірі подіями Галицької й Волинської землі.

Леґенди про евшан-зілля. Про стиль літопису хай говорить його початок, що містить поетичну леґенду про степову траву евшан (турецька назва полину або чорнобилю), яку так гарно перевіршував Микола Вороний:

Так умер великий князь Роман, вічної памяти самодержавець всієї України, котрий побідив усі поганські народи мудростю розуму, поступаючи згідно з божими заповідями. Нападав бо він на невірних, як лев, а сердитий був, як рись, і нищив їх, як крокодил, і переходив їх землю, як орел, був бо хоробрий, як тур. Брав бо приклад з свого діда Мономаха, що знищив невірних ізмаїлтян, названих половцями, вигнав Отрока (половецького хана) в Обези, за залізні ворота, а Сирчан, зоставшися над Доном, ожив від риби. Тоді Володимир Мономах пив золотим шоломом Дін, зайняв усю їх

землю і відігнав мерзенних агарян. А по смерти Володимира лишився у Сирчана один співець Орь, і послав його в Обези з словами: „Володимир умер, вернися, брате, та йди в свою землю; говори ж йому мої слова, співай же половецькі пісні. Як не послухає тебе, дай йому понюхати зілля, названого евшан". А коли той не схотів вертатися, ні слухати його, дав йому зілля. І понюхавши його, заплакав і сказав: „Та краще в своїй землі лягти кістьми ніж на чужій бути славним". І прийшов у свою землю, а від нього родився Кончак, що двигнувся на Сулу, пішки ходячи, носячи котел на плечах. І за те пішов князь Роман на перебій і старався погубити чужинців.

9. Українські літописи як продукт українського духа.

Незалежність літописів від византійських хронік. Коли кинути загально оком на давнє українське літописне письменство, можна ствердити, що воно розвивалося сливе зовсім самостійно від византійських зразків, які лишили малий слід на українських літописах. Навіть у Галицько-волинськім літописі з його прагматизмом слідні тільки наслідки книжньої лектури, своєрідної літературної школи, а не безпосередній вплив византійських хронік. В кождім разі, як і були які впливи византійських хронік, вони не сягнули дальше зверхніх стилістичних прикмет, не нарушили змісту й колориту наших літописів.

Правда, наші літописи мають спільне з византійськими хроніками християнське забарвлення, але християнське забарвлення наших літописів було виплнвом української дійсности. Від початку свого істнування літописи зустрінулися з поширюванням християнства в українській державі. Християнство було ще новиною і книжник користав з кождої нагоди защіпити християнські засади серед новохрещенців. Як тільки явилися тут зразки християнської побожности, манастирських подвигів і тісно звязаної з християнством любови до книжнього почитання, літописець мав природну причину хвалити такі приклади: тим більше підносив християнських подвижників і мучеників. У парі з тим ішли виступи літописця проти двоєвірря, проповідь миру й братньої любови, коли була мова про княжі міжусобиці, пояснювання як божої кари нападів кочовиків на українську державу тощо.

Словом — на кождім ступні літописець стрічав українську дійсність, що давала йому привід до християнських моралізуючих поучень. Частини літописів з такими поучен-

нями належать безумовно духовним авторам, хоч з другого боку маємо цілий ряд частин світського характеру: вони правдоподібно мали своїми авторами світських людей. Світські частини бачимо в Київськім і Галицько-волинськім літописнім зводі. Спільна прикмета духовних і світських авторів літопису та, що одні й другі були лояльні супроти княжої власти; з цього виходить, що наші літописи вийшли з кругів, близьких або бодай прихильних княжій владі та дружині.

Гарні прикмети наших літописів. З такого ходу розвитку наших літописів виплинули й ті добрі прикмети, котрими вони відзначаються: простота, свіжість, сила, той аромат життя, епохи, що віє від них і робить їх чи не найціннішою частиною нашого старого письменства, як каже М. Грушевський. Гарні прикмети українських літописів дивували чужинців. Уже Шлецера дивувала широта історичного світогляду, багатство джерел і загальна сила літературного таланту в наших літописах. У порівнянні з західніми середновічними літописами український Нестор видавався німецькому вченому феноменальним явищем як представник національної літератури.

Відмітили чужинці також живий, образовий, поетичний стиль українських літописів. Зазначивши, що з давнього періоду дійшли до нас новгородсько-суздальські й українські літописи, Соловйов запримітив таку різницю між ними: „Новгородський літопис відзначається короткостю, сухостю оповідання; такий виклад походить поперше від убожества змісту: Новгородський літопис це літопис подій одного міста, одної волости; з другого боку не можна не запримітити й впливу народнього характеру, бо в речах новгородських людей, внесених у літопис, запримічуємо також незвичайну короткість і силу. Як видко, новгородці не любили розправляти, вони не люблять навіть договорювати свою річ, а проте добре розуміють один одного; можна сказати, що діло служить у них за закінчення речі... Навідворіт оповідання південного літописця відзначається великою масою подробиць, жвавостю, образовостю, можна сказати — артистичностю; головно Волинський літопис відзначається особливим поетичним стилем. Не можна не запримітити тут впливу південної природи, характеру пів-

денного населення; можна сказати, що Новгородський літопис відноситься до полудневого — Київського й Волинського — як поучення Луки Жидяти (новгородського проповідника) відноситься до проповідей Кирила Турівського. А що торкається оповідання Суздальського літопису, воно сухе, не маючи сили новгородського викладу, й заразом балакуче, без артистичности південного викладу; можна сказати, що південний літопис — Київський і Волинський — відноситься до північного Суздальського, як Слово про похід Ігоря відноситься до оповідання про Мамаєве бойовище". Соловйов жалував, що нема українських літописів з пізнішого часу, ніж дійшли до нас українські літописи, бо „тяжка робиться для історика його праця в XIII і XIV в., коли він лишається з одним північним літописом; поява грамот, число яких все більше й більше зростає, дає йому новий багатий матеріял, але все таки не виповняє того, про що мовчать літописи, — а літописи мовчать про найголовнішу річ: — про причини подій, не даютъ бачити звязку явищ. Вже нема живої драматичної форми оповідання, до якої історик привик в південнім літописі; в північнім літописі дві особи діють мовчки; воюють, миряться, але ні самі не скажуть, ні літописець від себе не додасть, за що вони воюють, наслідком чого миряться; в місті, на княжім дворі нічого не чути, — все тихо; всі сидять, запершися, і думають думу про себе: відчиняються двері, виходять люде на сцену, роблять щось, але роблять мовчки. Розуміється, тут виявляється характер доби, характер цілого населення, дієві особи якого виступають як представники".

З висловів инших великоруських учених згадаю ще ствердження Пипіна; в українських літописах дивує дослідника „широкий погляд з ясною історичною перспективою, живе, свідоме відношення до історичного переказу", — та Ключевського. Він бачить в наших літописах критицизм і проби прагматичного обєднання рівночасних явищ, але однородних, і далі освітлення зібраного матеріялу з огляду на провідну історичну думку.

З великоруськими голосами погоджуються слова польського ученого Олександра Брікнера про наші літописи: „До XII в. належать найцікавіші памятки київської

літератури, яким пізніша московська нічого не може викazати рівного, хоч вона їх наслідує або переймає. На початок тогож століття припадає остання редакція київського літопису (Повісти временних літ). Повстав він у манастирі, розвинувся в строго аскетичнім світогляді, любується в широких релігійних поученнях, вплітає залюбки молитви й моралізуючі проповіди, але природне, свіже, пластичне оповідання, епічність епізодів, демократизм, подібний, як в билінах, любов до правди, багатство й докладність переказів заставляє кождий народ завидувати Україні її хронік. Південні славяне не можуть викazатися нічим подібним, а також і літописи сусідніх країв зостаються далеко поза ними, не зважаючи на кращу композицію, артистичний стиль і більшу ученість авторів... Зокрема епічною повнотою і багатством вісток відзначається твір з XIII в., західно-український, Галицько-волинський літопис".

V.

Поезія.

1. Перехід до справжньої красної літератури.

Оповідання про Миколая Чудотворця. В житіях святих і в літописах з їх історичними оповіданнями маємо завязки української історичної повісти й оповідання. Завдяки появі історичних оповідань в наших літописах зберіглися в них і деякі наші найдавніші літературні памятки, як напр. Поучення Володимира Мономаха дітям, правдоподібно написане з приводу походу Святополка та Святославичів проти Ростиславичів по витичівськім зїзді. Окремого значіння набірають літописні леґендарні оповідання, що зберігали память і славу місцевих героїв і святих української землі.

З письменства, звязаного з іменами святих, варто згадати ще про чотирі оповідання про чуда Миколая Чудотворця; тема двох з них узята буцімто з українського життя. Одначе чудо св. Миколая Чудотворця з дитиною, втопленою в морі, це бліда й невдатна копія чуда св. Климента Римського з хлопцем у морі, не пізнішого від третьої четвертини XI в. Друге чудо св. Миколая, звязане з українським життям, має заголовок: Про половчина, що його віддав на поруку одчи християнин за викуп св. Миколі.

Це чудо містилося в тому. В одного киянина був полонений половчин, який не мав чим викупитися з полону. Той киянин пустив на волю половчина під умовою, що він доставить викуп по повороті до дому, за що поручив образ Миколи Чудотворця, котрий і приневолив половчина виповнити обіцянку по початковім його насміханні з дивної поруки й по передвчасній утісі половчина, що йому вдалося одурити киянина.

Будова печерської церкви. Місцевий київський переказ у злуці з чудесними мотивами має оповідання Печерського

Патерика про будову церкви Успення Богородиці в Печерськім манастирі з таким змістом:

У варязькій землі жив князь Африкан з двома синами Фріандом і Шимоном. Їх вигнав по смерти батька його брат Якун з їх батьківщини. Шимон став на службу у Ярослава Мудрого, потім у його сина Всеволода. Коли по смерти Ярослава Мудрого половці напали на українську державу, в похід проти них вибралися Ізяслав, Святослав і Всеволод. З ними був і Шимон. Перед походом усі чотирі зайшли до Печерського манастиря у Київі. Там Антоній передповів їм, що вони потерплять велику поражку, що багато буде вбиних, але Шимон вирятується і по своїй смерти буде похований в тій церкві, котру сам побудує. Віщування сповнилося. Коли ранений Шимон лежав серед трупів на землі, він підняв очі до неба й побачив там велику церкву, що привиджувалася йому й давніше. Звернувшися до Бога з молитвою рятувати його, він відразу видужав і, зявившися перед Антонієм і Теодосієм, оповів їм свої пригоди після того, як покинув свій рідний край. Його батько Африкан зробив величезний хрест, що мав коло 10 ліктів, і вирізьбив на нім подобу Христа. На його крижі положив пояс, що мав 50 гривень золота, а також золотий вінок. Коли Якун вигнав Шимона, він узяв з собою пояс з Христа й вінок з його голови. Тоді з розпяття почувся голос, який велів йому не вкладати вінка на свою голову, тільки нести його на приготоване місце, де преподобний побудує церкву Христовій матері; в його руки має Шимон зложити вінок, який преподобний завісить над вівтарем. По тих словах Шимон поплив на кораблі. На морі повстала страшна буря. Тоді Шимон звернувся з молитвою до Бога й побачив у висоті в повітрі церкву та дивувався, що це за церква. І почув він голос згори: „Це та церква, котру побудує преподобний в імя Божої Матери в такій великости й висоті, як бачиш, а виміряти цим поясом — на 20 поясів у ширину, на 30 в довготу, а в висоту на 50; в цій церкві будеш ти положений". По тих словах буря утихла. Оповівши це, Шимон заявив, що вже розуміє, яка церква йому зявилася, і віддав преподобним пояс і вінок.

Останки пісень і перекази в літописах. В літописах бачимо також часто місця, що дишуть справжньою поезією. Останки пісень бачимо в таких оповіданнях, як про віщого Олега, про Ольгу та її пімсту над деревлянами, про Святослава, що був легкий, „як лісовий звірь", про міжусобицю його дітей, про невдатну пробу Рогніди-Горислави позбавити життя Володимира Великого, про облогу Київа печенігами та про колодязь з кисілем і медом, про поєдинок українського хлопця з печенізьким велетом, про лицаря Мстислава та його боротьбу з Редедею, про битву Мстислава з Ярославом в ночі, в часі

сильної бурі, при Листвині, де Ярослав потерпів поражку й його швагер Якун варязький князь втратив свою верхню одіж. Поезією дише також опис війни Святополка з половцями на весні 1093 р.:

Змучені холодом, стомлені голодом і спрагою, вихуділі з біди на обличчі, почорнілі, йшли вони (себто українські полонені) незнайомими краями, серед диких народів, голі й босі, з ногами, поколеними на терні, та з сльозами говорили між собою: „Я з того міста", „я з того села". Так розпитувалися і з слізьми оповідали про свою Батьківщину, підводячи очі до Всевишнього, що знає всі таємниці.

Багато з літописних оповідань мають сьогодні книжню форму, але їх первісна основа була поетична або бодай ходила як народній переказ. З бігом часу, як християнство стало основою народніх вірувань, християнська леґенда заступила місце давньої героїчної епопеї, уломки якої маємо в таких оповіданнях, як оповідання про боротьбу українського хлопця з печеніжином.

2. Лицарський епос.

Оповідання про Демяна Куденевича. Історичне значіння місцевих оповідань таке, що в них бачимо останки національного епосу. З Переяславом звязане оповідання про Демяна Куденевича, приладжене до подій середини XII в.

Коли Гліб Юрійович пішов на заклик переяславців походом на Переяслав, переяславський князь Мстислав Ізяславич закликав Демяна до бою. Він вибрався тільки з чурою Тарасом і пятьма молодими своїми хлопцями, бо напад був несподіваний і всі порозходилися. З ними напав на військо Гліба й поубивав багатьох. Тоді переляка́вся Гліб і сказав, що він прийшов не битися, але миритися, і відійшов назад. Демян вернувся до Переяслава, де Мстислав прийняв його з великою почестю. Того самого року Гліб знову прийшов під Переяслав, але вже з половцями: несподівано в ночі підійшов під місто, спалив передмістя й обляг город. В місті счинилося замішання і плач. Заскочений несподіваним нападом, Демян виїхав на половців сам один без жадної зброї, а проте повбивав багатьох ворогів. Тим разом вцілили також його половці й він, знеможений, вернув до міста, хоч вороги, настрашені його хоробростю, почали втікати. Мстислав обіцював йому дарунки й уряди, але він уже вмирав і сказав князеві: „Людська марність. Хто мертвий, тому вже не треба ні дарунків, ні марних урядів". По цих словах він умер і настав великий плач по нім у місті.

Найдавніші згадки про лицарський епос. Літописи заховали нам цілий ряд переказів про угрів, обрів, хозарів і т. д. В тих переказах можна також підозрівати колишні епічні пісні. Така лірично-епічна пісня повставала під впливом якоїсь визначної події громадського характеру та складалася з трьох елементів: з оповідання про саму подію, з вислову враження, яке подія викликала на співця, і з виславлення героїв події.

Деякі учені думають, що вже в часі написання давнього Житія Володимира істнували поетичні оповідання про Володимира. Кирило Турівський говорить в однім із своїх писань, що „історики та красномовці (иншими словами літописці й поети) схиляють своє ухо до воєн і ополчень, які були між цісарями, щоб прикрасити їх словами“. Галицько-волинський літопис під 1251 р. подає, що коли король Данило та його брат Василько вернули по побіді над ятвягами, їм співали пісню слави. Польський літописець Длугош оповідає під 1209 р. про війну між польським королем Лешком і українським князем Мстиславом Сміливим. Коли Мстислав відніс побіду, українці висловляли свою радість гучними окликами: „О велике світило, побідник Мстислав Мстиславич! О хоробрий сокіл!“...

Пізніші сліди лицарського епосу. Наскільки останки давнього лицарського епосу задержалися до наших часів, вони звичайно прибрали вже форму прозової казки, як напр. оповідання про Перепета, про Кирила Кожемяку та вбивство ним змія тощо. Сліди давнього українського лицарського епосу лишилися в думах, напр. в думах про Олексія Поповича, про Байду, про Самійла Кішку. В напів думі — напів леґенді дійшов до наших часів переказ про лицаря Михайлика, що підніс київські Золоті Ворота й узяв з собою до Царгороду, щоб не дісталися в руки татарви. Переказ відомий з кількох записів і літературних оброблень у великоруській і польській літературі. Один з варіянтів переказу надрукував Панько Куліш в I т. „Записокъ о Южной Руси“. Його текст такий:

(Михайлик і Золоті Ворота). Як лихоліття було, то прийшов чужоземець, татарин, і ото вже на Вишгород бє, а далі вже й під Київ підступає. А тут Михайлик лицарь був, да як зійшов на башту да пустив з лука стрілу, то стріла і впала у миску тому татарину.

Той скоро сів коло скамї (лавки) обідати, тілько що поблагословивсь їсти, аж та стріла так і встромилась в печеню.

„Е", каже, „це ж тут є сильний лицарь!... Подайте", каже, „мині того Михайлика, то я одступлю".

От кияне шушу-шушу, і радяться: „А що ж? оддаймо!"

А Михайлик каже: „Як оддасте ви мене, то в останній раз будете бачить Золотиї Ворота".

Да сівши на коня, обернувсь до їх да й промовив:

„Ой, кияне, кияне, панове громада!
Погана ваша рада:
Як би ви Михайлика не оддавали,
поки світ сонця, вороги б Києва не достали!"

Да взяв на ратище ворота, — так, як сніп святого жита візьмеш, да й поїхав у Царіград через татарське військо. А татаре його й не бачать. От, як одкрив ворота, то чужоземці ввалились у Київ да й пішли потоптом.

А лицарь Михайлик і досі живе в Царіграді; перед ним стоїть стаканчик води, і проскурка лежить, більш нічого не їсть. І Золотиї Ворота стоять у Царіграді. І буде, кажуть, колись таке время, що Михайлик вернеться в Київ і поставить ворота на своє місце. І як, ідучи хто мимо, скаже: „О Золотиї Ворота! стоять вам ізнов там, де стояли", то золото так і засяє. А як же не скаже, або подумає: „Ні, вже не буть вам в Київі!" то золото так і померхне.

Билїни київського циклю. Оцей переказ, найповніший варіянт якого надрукований у „Малорусскихъ народныхъ преданіяхъ и разсказахъ" Драгоманова, дає один з доказів, що сьогоднішні великоруські „билїни" або „старини" київського циклю є українського походження. На зложення билін на Україні вказують згадувані в них імена міст Київа й Чернигова, ріки Дніпра, а що головне, малюнки зовсім чужої великоросам природи. На українське походження великоруських билін вказують і ті історичні події, котрі лягли в основу змісту билін, головно боротьба зо східніми кочовничими племенами. Маємо довгий ряд доказів, що сягають до початку XVIII в., про істнування у Київі традиції билінних лицарів, зокрема Іллі Муромця. Крім матеріялу, що прибрав форму казки, та згаданого переказу про Золоті Ворота сьогоднішнє свідоцтво про українське походження билін київського циклю подають оповідання про княгиню Ольгу, які зберіглися в осередку старої Деревлянської землі в овруцькім повіті на Волині.

Причина щезнення билін на Україні. Коли київські билїни в більшости повстали на Україні, виринає питання,

чому вони там досіль не заховалися. Биліна дає поетичний відгомін події, що дійсно відбулася, і яко така співається на місці свого народження доти, доки не наступить нова подія, що силою свого враження заглушить попередню подію і відверне увагу сучасників, між ними й поетів, від давньої події, за те прикує її до нової події. Про нову подію повстає нова пісня, що в більшій чи меншій мірі випихає пісню про попередню подію. Коли ті події зміняються, як в калейдоскопі, й зокрема коли настають події, які все переходять своєю вагою, бо зосереджуються довкруги питання: бути — не бути, — тоді легко память про давні події затирається, тим більше, коли в нових обставинах життя ніщо не піддержує згадок про давні події. По часах, що дали тему билінам, прийшов ряд лихоліть на Україну: татарське, польське, турецьке, московське, кріпацьке тощо. Нові враження були такі сильні, що дали товчок до народження довгих серій нових пісень, передовсім козацького епосу. Крім того не зашкодить пригадати, що биліни це поетична творчість кляси дружинників і з упадком київської держави й її витвору — дружинної кляси не стало на місці народження билін їх носителів і декляматорів чи співців. Занесені з України в Московщину, биліни задержалися там тим краще, чим дальше від культурних осередків лежала якась околиця і чим менше була вона виставлена на враження свіжих історичних подій.

Колядки з останками лицарського епосу. Мала частина давнього українського епосу, перехованого в колядках, задержала нам також останки лицарського епосу. Колядками називаємо святкові пісні-величання, звернені колись деколи до якогось поганського бога, пізніше до князя, через що ці обрядові пісні прийняли виразний епічний характер. Про облогу міста (Царгороду, Львова, Вишгороду, Камінця, Хотина, Дзвонова) ось що співає колядка:

Ой, славен, явен красний N.
А чим же ти та прославився?
Що із вечера коня осідлав,
а вже к світові під Царівград став.
Ой, як бє, та й бє на Царівгород.
Царь ся дивує, хто то воює.
А міщане ходять, все раду радять,

що тому вояці за дари дати?!...
Вивели йому коня в наряді;
він коня то взяв, — не подякував, —
не подякував, шапочки не зняв,
шапочки не зняв, не поклонився,
не поклонився й не покорився.
Ой, як бє, та й бє на Царівгород.
Царь ся дивує, хто то воює.
А міщане все раду радять,
що тому вояці за дари дати?...
Винесли ж йому полумисок злата;
він золото узяв, — не подякував,
не подякував, шапочки не зняв,
не поклонився й не покорився.
Ой, як бє та й бє на Царівгород.
Царь ся дивує, хто то воює.
А міщане ходять, все раду радять,
що тому паняті за дари дати.
Вивели ж йому панну в коморі;
він панну узяв та й подякував,
подякував й шапочку зняв,
шапочку зняв, ще й поклонився,
і поклонився, і покорився.

Хоч назви міст і деякі побутові подробиці в цій колядці є продуктом пізнішого напластування, все таки основна тема належить до лицарської доби.

Похід Святослава на греків. Ця вище згадана колядка має дуже близько споріднений текст з літописним оповіданням про похід Святослава Ігоревича на греків і про посилання йому різних дарунків з боку грецького царя та його вельмож. В Іпатськім кодексі це оповідання має таку форму:

І пішов Святослав війною під місто та розбив також инші міста, що стоять пусті й до сьогодні. І скликав царь до палати своїх вельмож і сказав їм: „Що зробимо? Не можемо стати проти нього!" І сказали йому вельможі: „Вишли до нього дарунки, випробуймо його, чи любить він золото й шовкові, золотом ткані матерії!" Вислали до нього золото й шовкові, золотом ткані матерії, й мудрих мужів і сказали йому: „Дивись на його погляд, його тварь і його враження!" А він узяв дарунки, прийшов до Святослава, а той, коли греки прийшли з поклоном, сказав: „Уведіть їх сюди!" І прийшли, і поклонилися йому, і положили перед ним золото й шовкові, золотом ткані матерії. І сказав Святослав, дивлячися на бік: „Поховайте!" А дружина Святослава взяла й поховала. А царські посли вернули до царя, і скликав царь вельмож, і сказали висланці: „Ми прийшли до нього й дали йому дарунки, а він не глянув на ник

і велів їх сховати". І сказав один: „Попробуй ще раз, пішли йому зброю". Вони послухали його й вислали йому меч і иншу зброю. А він це прийняв, почав любуватися цим і хвалити, і цілувати царя. І прийшли посли знову до царя й оповіли про все, що сталося. І сказали вельможі: „Лютим цей муж задумує бути, бо не дбає про гроші, а бере зброю; плати данину!" І вислав царь послів з такими словами: „Не йди до міста, але візьми данину й що бажаєш". Мало що не йшов на Царгород.

Утворення відділу дружини. Инша колядка оповідає, як рано йшли молодці з церкви й раду радили. Постановили піти до ковальчика, до золотника, покувати собі мідяні човна, золоті весла й пуститися тихим Дунаєм під Царгород. Зачули там доброго пана, що платив добре за службу: на рік давав по 100 червоних, по коникові, по шабельці, по парі сукон, по шапочці й по панночці. Ця колядка попередила повстання державного ладу на Україні або й сучасна йому. Цікава риса в ній та, що дружина виростає з громади, яка на раді обговорює похід і сама вибірається найти особу, котрій найметься на військову службу, — доброго пана, що під ним треба розуміти византійського цісаря. Церква замінила первісну поганську молитву перед походом.

Провідник дружини. Инші колядки малюють статного й хороброго провідника дружини, ще инші поділ добичі між провідником і дружиною по повороті з походу. Взагалі відносини до греків, віче, походи, князі, доми й одіж великокняжих часів, словом побут тої доби, малюється близько до дійсности. Ось напр. малюнок провідника дружини:

Ой, зпід гори да стоять тумани,
да то не тумани, — пара з коней йде!
Ой, там же військо, -- аж землі важко,
ой, там у війську пана немає.
Ой, одозветься зличний паниченко,
славного отця і пані матки:
„Я ж в тому війську да паном стану,
велю гармати наворочати,
в Чернигов город велю стреляти!".
Ой, бє да бє він в Чернигов город.
Там його не знали ні царі, ні пани,
винесли йому миску червінців; —
він тоє забрав, шапочки не зняв, не подякував. —

Є й инші колядки з подробицями побуту княжих часів. Одна колядка малює похід вояків на три дороги, друга оповідає про відїзд пана в Сяндомир суд судити й має темою галицьке боярство, що робило суд на поручення князя і за це діставало нагороду селами. До часів Данила, головно його молодости, відноситься також кілька колядок, напр. колядка про пана Перемисльного. Єсть колядка про Івана Берладника й инші.

Колядки з мітичною основою. Ще старші від колядок з збереженими останками лицарського епосу ті колядки, котрі заховалися в глухих кутах Наддністрянської України по обох боках Карпат і котрі оповідають про сотворення світу в дусі двоєвірної мітології.

Колядка з литовських часів. До часів лицарства за литовських князів відносить Драгоманів прегарну колядку, що починається так:

Павлечко коника сідлає,
Павлечко з дворика зїзжає;
Павлечка батенько питає:
— „Що ти, сину, гадаєш,
на що коня сідлаєш?
Куди з двора зїзжаєш,
синочку мій?“
— Таточку мій!
Що тобі до сього?
Осідлаю коня вороного
та поїду до царя
добиватись лицарства;
хоч лицарства не добюсь,
так я ума наберусь,
таточку мій. —

По батенькові звертається з таким самим питанням матінка, братик, сестриця, миленька й Павлечко все дає ту саму відповідь. Такі колядки, як оця, дуже рідкі.

3. Инші народні пісні.

Найдавніша згадка про народні пісні. Крім колядок мали українці в тих часах різні роди инших пісень. Найдавнішу згадку щодо цього маємо про похоронні пісні й голосіння. Ця згадка походить з X в. Арабський письменник Ібн-Фоцлан бачив похорони руса й оповідає, як при цих похоронах згинула молода дівчина, що була невільницею

покійника. Останні дні свого життя була вона дивно весела: „дівчина пила кождого дня і співала весела й утішена“. Наблизився час похоронів. Тоді підняли її на стілець, де лежав покійник. Прийшли мужчини з щитами й кийками та подали їй кухлик з гарячим напитком. Вона заспівала над ним і випила його. Товмач пояснив Ібн-Фоцланові, що вона попрощалася з своїми товаришками. Потім дали їй другий кухлик, який вона взяла й заспівала довгу пісню.

Сліди старовини в народніх піснях. Пісня не розлучалася з веселостю. Коли бенкетували, тоді заводили гри, танці, музику та співали пісні. Пісні співали при всіх важніших випадках людського життя, головно на весіллях і на похоронах. У весільних піснях стрічаємо багато слабих відгомонів української старовини. В таких словах весільних пісень, як „будемо бити да воювати, Марієчки не давати“ або

> Припадь, припадь, Марисю, до стола,
> обступили боярчики довкола,
> кіньми грають, двір рубають,
> шабельками витинають,
> Марисуні шукають і ин.,

бачимо сліди колишнього поривання дівчат, а саме в обороні молодої її родом від роду молодого, в збройній боротьбі між ними та в погоні матері й роду молодої за забраною боярами молодою, про що саме часто згадують українські весільні пісні.

Крім поривання другою основною формою шлюбу було купування жінки. Маємо виразні згадки в наших весільних піснях про те, як рід молодого торгує доньку у її матері та брата її купує її за гроші та дарунки, напр.

> Ой, темно, темно в полі,
> темніше на дворі,
> там бояре ворітечка обняли.
> Вийди, мати, й питай;
> коли торгують, — то продай,
> чорниї чобіточки вимовляй...

Про брата співає пісня, щоб сів на крісло й домагався сам „собі червоного від пана молодого“, бо хто „червоним брязне, той собі дівку візьме“. Инша пісня співає, що

татарчин, братик, татарин,
продав сестру за таляр,
русу косу за пятак,
біле личко пішло й так.

Відгомін патріярхального чи матріярхального родового ладу бачимо в таких піснях, як:

Ой, роде, роде багатий,
подаруй товарець рогатий:
ви дайте, таточку, волики,
а ви, мамонько, корову,
а ви дайте, братчики, баранці,
а ви дайте, сестрички, ягнички,
ви, далекий родочку, червоні і т. д.

Так само обстанова князівсько-дружинного життя малюється у весільних піснях. Що більше, сам весільний обряд перетворився на ці князівсько-дружинні мотиви, бо молодий і молода виступають як князь і княгиня, окружені боярами, з старшими боярами на чолі, й численною дружиною.

Згадки за Романа Великого. І в інших піснях маємо згадки з дотатарських часів. Так одна гагілка співає про Романа Мстиславича. Співають її, бавлячися у „воротаря“. Є це діялог між двома партіями. Одна з них називає себе „людьми князя Романа, нашого пана“, її везе з собою „мизинне дитятко у сріблі, у злоті, на золотім кріслі“, друга з огляду на неприсутність князя Романа береже міста, до якого приїздять ті люде, и на їх пояснення пускає їх до міста. Під „мизинним дитятком“ треба правдоподібно розуміти малих сиріт князя Романа.

4. Найдавніші українські поети.

Професіональні співці. Професіональними носителями творів української устної словесности були скоморохи, до яких зараз по їх появі на Україні приєдналися тубільні музики, співці тощо, перейнявши у скоморохів і костюм, форму якого бачимо досіль на фресках сходів катедри св. Софії в Київі. Костюм скоморохів це коротка туніка з розрізаними полами або довгий перетягнений поясом каптан. Злившися з тубільними представниками українського мистецтва, скоморохи знаціоналізувалися і протягом віків плекали й розвивали ряд мистецтв. По-

борювані духовенством, скоморохи находили гостинне прийняття у простого народу й серед княжо-дружинної кляси; при дворах князів находилося в часі бенкету навіть окреме місце для скоморохів, назване „скомороше“.

На підставі згадок у билінах можна намалювати тип скомороха-поета. Пісня поета-скомороха, при акомпаніяменті гри на гуслях, робила сильне враження на зібраних. Він співав про давнину й нові часи, уводячи в свою пісню приспіви, приспівки, й дотепні вислови та приповідки. Ціллю його пісні було вихвалення давніших лицарів і сучасних князів.

З бігом часу в звязку з розмноженням княжих дворів і дружини, з розвитком поділу праці витворився окремий професіональний стан співців-поетів. На думку деяких учених саме про такого співця-поета згадує Галицько-волинський літописний звід під 1240 р., оповідаючи про „славного співця Митусу“, що давно з гордости не хотів служити князеві Данилові; на думку инших Митуса був церковним дяконом.

Боян. Та нема сумніву щодо иншого типу такого професіонального співця-поета, якого змалював нам автор Слова про похід Ігоря під назвою Бояна. В малюнку цього типу нічого не зміняє і та обставина, чи уважати імя Бояна за власне, чи за рівнозначне напр. з кобзарем. Боян був напів божого походження, бо був внуком Велеса й поетом-пророком. Його гра на гуслях і спів очаровували всіх, як спів соловія. Автор Слова про похід Ігоря жалує, що Боян не оспівав походу Ігоря проти половців. Відзначався Боян такою різносторонностю, що автор Слова про похід Ігоря говорить про нього, що його думка літала з швидкостю напр. вивірки по дереву, вовка по землі й орла під хмарами. Співав він головно про давні часи, про старого Ярослава, його брата Мстислава, зокрема про його поєдинок з Редедею та про красного Романа Святославича Тмутороканського. Коли Боян хотів уложити пісню в честь котрогось з князів свого часу, уносився фантазією до далеких часів і в своїй пісні сплітав артистично свій час з давнім часом. Творчість Бояна не мала характеру книжніх творів, тільки народньої пісні:

Боян не тільки укладав пісню, але й відогравав її на струнах; його спів захоплював душу немов спів лебедів, а гра його була немов надприродна, бо струни під його пальцями просто самі рокотали славу князям. Були в піснях Бояна також вислови вікової мудрости про людську долю й людські справи. Автор Слова про похід Ігоря наводить два такі вислови: ні хитрому, ні бистрому, будь він швидкий, як птах, не минути божого суду; тяжко тобі голові без плечей, лихо й тобі тілу без голови.

Та не зважаючи на увесь глибокий звязок пісень Бояна з народніми піснями, його пісні істотно різнилися в основі, пляні та стилістичних методах від народніх пісень. Пісні Бояна відзначалися обдуманостю пляну й розкладу частин, ідеальностю уґрупування дрібних історичних фактів. На лицарській основі Боян розвивав дружинний історичний епос.

Останки лицарського епосу в літописах. Маємо літописні потвердження, що дісно був поет, який оспівував старого Ярослава, хороброго Мстислава й красного Романа, себто тих самих князів, котрих по свідоцтву автора Слова про похід Ігоря оспівував Боян. Предметом пісні було також літописне оповідання про битву під Листвином під 1024 р. Сліди поетичного оброблення задержалися найкраще в описі нічної битви в часі бурі. Серед пітьми вояки не бачили себе й орієнтувалися тільки відблиском блискавиці на мечах ворога. „І серед ночі була пітьма, і громи, і блискавиці, і дощ, і сказав Мстислав до своєї дружини: підемо на них! То нам є користь. І була січа зла та страшна; як заблиснули блискавиці, так світилася зброя, а наскільки блискавиця освічувала, настільки бачили мечі, і так один одного вбивав, і був пострах великий, і січа зла й сильна“. На поетичне оброблення вказують і такі подробиці, як оця: „Був цей Гакон гарний і військовий плащ у нього золотом тканий... і Гакон тут полишив золотом тканий військовий плащ“.

Про боротьбу Мстислава з Редедею вже була мова. З приводу смерти Романа Святославича літописець під 1079 р. зазначує, що „кости його й до сьогодні там лежать, сина Святослава та внука Ярослава“. Ці слова немов узяті з пісні, яка залюбки описує, як дощ мочить

у степу лицарські кости. Останки якогось епосу можна бачити в літописній записці про боротьбу Мстислава з половцями й заслання полоцьких князів. Поза обсягом Боянової творчости глибокий слід у народній памяти полишив по собі Роман Мстиславич. Правдоподібно були окремі пісні про боротьбу Романа з половцями, бо літописець, згадавши про пісні, співані з нагоди щасливого походу Данила на ятвягів, пригадав, що Роман „нищив невірних, як лев, аж половці страшили ним своїх дітей“.

5. Слово про похід Ігоря.

Відкриття Слова. Найяскравішим висловом дружинного історичного епосу й одиноким памятником того роду, що дійшов до нас в цілости, лишилося Слово (Пісня) про похід Ігоря (Слово о пълку Игоревѣ, Игоря, сына Святъславля, внука Ольгова). Відкриття рукопису з текстом цього памятника завдячуємо оберпрокуророві Св. Синоду в Петербурзі гр. Олексієві Мусін-Пушкинові. У архимандрита манастиря Спаса в Ярославлі Йоіля закупив він разом з иншими рукописами збірник, де були: 1) Хронограф, 2) Літопис, 3) Оповідання про багату Індію, 4) Оповідання про Акира Премудрого, 5) Слово про похід Ігоря і 6) Девгеніїве діяння.

Зараз по відкритті памятника зробили з нього копію для цариці Катерини II. При участи учених Малиновського й Бантиш-Каменського Мусін-Пушкин зайнявся пильно вивченням памятника, вислідом чого було перше видання Слова про похід Ігоря в Москві 1800 р. В часі пожару Москви 1812 р. згоріла бібліотека Мусин-Пушкина й рівночасно пропав рукописний збірник, що містив Слово про похід Ігоря. Згоріла також велика частина першого видання. Останнє мало заступити тепер рукопис. Але для першого видання Слова про похід Ігоря недокладно або й невірно відчитали його текст, — рукопис був нечиткий і текст Слова в нім був досить пізньою копією, не вчаснішою половини XV в. й не пізнішою XVII в. — Через те вийшли помилки при відчитанні чи скопіованні тексту або так звані темні місця, які й досіль місцями зовсім затемнюють тут і там думку Слова про похід Ігоря.

Досліди над Словом. Ці темні місця памятника, як і його виїмковість, внесли голоси скептицизму в загальне захоплення, з яким зустріли цей твір по його опублікуванні: Каченовський і його школа відносили повстання памятника до пізнішого часу або просто уважали його фальсифікатом, написаним недовго перед його відкриттям. Найважнішим арґументом був той, що не могли припустити, щоб до наших часів зберігся тільки один памятник тої творчости, котру бачимо в Слові про похід Ігоря. Спори його оборонців і скептиків викликали велику літературу. Наслідком свого величезного значіння і складности своїх прикмет Слово викликало таку силу студій про його цілість і поодинокі питання, як жаден инший памятник української літератури давньої доби. Оборонці Слова доказали, що Слово про похід Ігоря не є одинокий памятник давньої літератури з тими високими літературними прикметами, котрими воно відзначається, й що воно вже в XV в. мало наслідування.

З признанням оригінальности Слова почався другий період студій над ним. На нього поглянули з становища тих теорій, котрі тоді панували в науці. Мітолоґічна школа пробувала студіювати Слово, виясняючи в нім елементи народнього світогляду, його мітичну течію. Студії, викликані цим напрямом дослідів, виказали, що Слово про похід Ігоря тому так дуже відрізняється від усієї давньої української літератури з виразним характером її духовно-церковного походження, що воно не вийшло споміж духовенства, а було твором світської людини. Одначе Слово не основане на пережитках поганських вірувань, тільки ці вірування служать тут поетичними образами Слова, стають одним з засобів його поетичного боку. Учені з порівняно-історичної школи розглядали Слово в звязку з памятками своєї і чужої літератури, з народньою поезією, з Гомеровими поемами, з піснею про Роланда, з повістю про Діґенеса Акрита.

Зведення до купи добутих вислідів різнобічних дослідів Слова входить уже в третій період багатої наукової літератури про цей памятник. Словом — праці учених вияснили неодно темне місце, поставили Слово про похід Ігоря в історичну перспективу инших памятників давньої

літератури й народньої поезії, дослідили мову та стиль цього памятника.

6. Зміст і будова Слова про похід Ігоря.

Тема. Теми для Слова доставив похід чотирьох князів Сіверщини, а саме: Ігоря — новгородсіверського, Всеволода — трубчевського, Володимира — путивельського та Святослава — рильського проти половців. Недовго перед тим київський князь Святослав два рази виправився проти половців, побив їх і забрав у полон їх хана Кобяка. В тих походах не брали участи чотирі названі князі. Позавидувавши слави Святославові, вони постановили самостійно виправитися проти половців, що й зробили 1185 р.

Оповідання про цей нещасливий похід маємо в Іпатськім літописнім кодексі, довше, та в Лаврентіївськім, коротше. Обидва літописні оповідання, перше з яких навели ми при обговоренні Київського літопису, різняться між собою. Різність поясняють тим, що одно оповідання походить від літописця Переяслава, а друге від літописця київського, видубицького. Оповідання літописів про похід Ігоря мають такі епічні риси, які випливають з сильного впливу народніх оповідань, може й окремих пісень, про похід Ігоря на літописні оповідання. Автор Слова держався взагалі дійсних подій, але топографічні подробиці походу Ігоря по літописному оповіданні не покриваються з топоґрафічними подробицями Слова. Маючи більше близькости з Іпатським ніж з Лаврентіївським літописним зводом, Слово все таки не написане на підставі літописного оповідання, тільки автор при писанні свого Слова користувався иншою версією народнього оповідання про похід Ігоря, яка не найшла собі місця в літописі.

Найважніша різниця Слова від оповідання в Іпатськім літописнім зводі є та, що поет не пояснює щасливих і нещасливих обставин в дусі християнських поглядів, але ставить їх у звязок з таємними силами природи. Про подію оповідає поет плинно, з розмахом, в загальних картинах, епічних. Тут недостає багато подробиць, нема навіть згадки про те, що з Ігорем був у полоні його священик, стайничий і тисяцький. Той епізод, коли ранений Ігорь, знявши шолом, навертає союзних ковуїв на бойовище,

переданий у Слові тільки натяком, що Ігорь полки завертає. Дещо вказує навіть на те, що поет не був учасником походу Ігоря на половців.

Вступ Слова. Крім вступу й закінчення Слово про похід Ігоря розпадається виразно на три частини: про похід Ігоря та його наслідки, про сон Святослава та його золоте слово, вкінці плач Ярославни та рятунок Ігоря. У вступі автор виясняє будову свого твору, його склад і поетичний характер. Його твір — це пісня, своєю формою однородна з стародавнім ладом Бояна. Автор почуває себе безсильним стояти на висоті поезії старовинного часу, але починає свою пісню просто від історичних фактів. Протиставлення характеру своєї творчости й Боянової поет зясовує ось як:

(Творчість автора Слова й Бояна). Чи не добре було б нам, браття, почати старовинним ладом повість про повний трудів похід Ігоря Святославича? А почнеться цій пісні по діях цього часу, а не по замислам Бояновим. Боян бо віщий, як хотів зложити кому пісню, носився вивіркою по дереву, сірим вовком по землі, сизим орлом попід хмари. Коли бо, кажуть, згадував незгоди давніх часів, тоді пускав десять соколів на стадо лебедів, а як тільки котрого сокіл доторкався, той лебідь починав пісню старому Ярославові, хороброму Мстиславові, що зарізав Редедю перед касозьким військом, красному Романові Святославичеві. Тож, браття, Боян не десять соколів на стадо лебедів пускав, тільки свої віщі пальці на живії струни покладав, а вони самі славу князям рокотали.

Поетичний плян автора свідомо допускає хронолоґічну непослідовність. Поет починає своє оповідання про нещасливий похід Ігоря на половців згадкою про затьміння сонця. Це пророче явище виносить він перед початок оповідання про похід. Цим робом поет хоче від перших слів заставити читача відчути дальший перебіг і розвязку оповідання.

Затьміння сонця. Тоді Ігорь поглянув на ясне сонце й бачить: від нього тьмою покрите все його військо. І сказав Ігорь до своєї дружини: „Браття і дружино! лучче ж нам порубаним бути ніж полоненим бути. А сядьмо, браття, на своїх борзих коней, щоб поглянути на синій Дін!". Запала князеві в голову охота відвідати Дін великий і та жадоба заслонила йому знамено неба. „Хочу — сказав він — спис надламати кінець поля половецького з вами, русичі; хочу голову свою положити, або шоломом напитись із Дону!".

Похід Ігоря. Як мистець-поет автор схоплює своєю творчою уявою тільки найголовніші моменти події та коротко

й сильно змальовує моральні настрої дієвих осіб. Таким робом одержуємо характеристики Ігоря та його героїв, брата Всеволода та його дружини, картину переляку в половецькім краю, викликаного появою українських військ, малюнок неминучої небезпеки для українських князів, нарешті малюнки першої щасливої сутички, другого бою і третьої битви з нещасливим вислідом у звязку з війнами давнього часу. Вже в заспіві підніс поет сміливість Ігоря, що „скріпив розум силою своєю і погострив завзяттям свого серця, перейнявся духом лицарським і навів своє хоробре військо на землю половецьку за землю українську". Його не відстрашило й затьміння сонця.

Трублять труби в Новгороді, мають прапори в Путивлі! Ігорь дожидає милого брата Всеволода... І сказав йому Буй-Тур Всеволод: „Ти мені один брат, один світ світлий, Ігорю, обидва ми Святославичі. Сідлай, брате, своїх борзих коней, а мої вже готові, наперід у Курська осідлані! А мої ж куряне — сміливі вояки: під трубами повиті, під шоломами виколихані, кінцем списа вигодовані; всі шляхи їм відомі, яруги їм знайомі, луки в них натягнені, сагайдаки відкриті, шаблі вигострені; самі ж скачуть неначе сірії вовки в полі, добуваючи собі чести, а князеві слави.

(Природа перестерігає Ігоря). Тоді Ігорь князь ступив у золоте стремено й поїхав по чистому полі. Сонце тьмою йому дорогу заступило; ніч застогнала йому грозою та пробудила пташки; звіриний свист зігнав їх у стада. Див кричить над деревом: велить надслухати землі незнайомій, Волзі й Поморрю й Посуллю й Сурожеві й Корсуневі, й тобі, тмутороканський бовване! А половці небитими шляхами погнались ік Донові великому; скриплять вози опівночі, сказав би, як сполошені лебеді. Ігорь на Дін військо веде. І вже його горе накормить птаство в лісі; вовки грозою грозять по яругах, орли клекотом на кости звірів кличуть, лисиці брешуть на червоні щити. О українська земле, уже за горою єси!

Довго ніч меркне..., зоря світлом засяла; мряка поля покрила; щебіт соловіїв уснув, говір галок пробудився. Русичі поля широкі червоними щитами перегородили, добуваючи собі чести, а князеві слави.

(Побіда українського війська). Вранці-рано в пятницю потоптали вони полки невірних половців і, розсипавшись стрілами по полі, погнали гарні дівчата половецькі, а з ними золото й шовкові тканки й дорогі оксамити. Підвязками, опанчами й кожухами та й усякими половецькими дорогоцінностями почали мости мостити по болотах і драговинах. Червоний прапор, біла корогва, червоний бунчук і срібне ратище — хороброму Святославичеві... Дрімає в полі хоробре гніздо Олега, — задалеко залетіло! Не на наругу воно породилось, ні соколові, ні кречетові, ні тобі, чорний вороне, невірний

половчине. Гза біжить сірим вовком, Кончак іде слідом за ним ік Донові великому.

(Друга битва з половцями). Другого дня вельми рано кріваві зорі світ звіщають. Чорні хмари з моря йдуть, — хочуть закрити чотирі сонця, а в них дріжать-блискають сині блискавиці. Бути грому великому! Йти дощеві стрілами від Дону великого! Тут списам надламатися, тут шаблям притупитися об шоломи половецькі на ріці на Каялі, у Дону великого. О українська земле, уже за горою еси!...

Це вітри, стрибожі внуки, віють від моря стрілами на хоробрі полки Ігореві. Земля дуднить, ріки мутно течуть, курява поля покриває, прапори гомонять. Половці йдуть від Дону і від моря і від усіх боків обступили кругом українські військa. Діти бісові криком поля перегородили, а хоробрі русичі перегородили червоними щитами.

(Хоробрість Всеволода). Яр-Туре Всеволоде! ти стоїш у бою: прискаєш на військо невірних стрілами, гремиш об шоломи мечами булатними. Куди тільки Тур поскочив, своїм золотим шоломом посвічуючи, там лежать невірні голови половецькі, й шоломи оварські, поскіпані від тебе, Яр-Туре Всеволоде! Не зважав він, дорогі браття, на рани, забув за почести, життя і город Чернигів, і батьківський золотий престіл і свою милу жінку, гарну Глібівну, звичаї й обичаї.

Перед поражкою. Може не зайвим буде тут дещо зясувати будову та зміст головно задля дальшого ходу думок. З виривків бачимо, що характеризуючи сміливість Всеволода, поет спиняється тільки на моменті, котрий найрізкіше відбиває його лицарський запал, а саме на моменті сполучення військ Ігоря і Всеволода. Подавши характеристики Ігоря і Всеволода, поет швидко переходить до змалювання переляку в половецькій землі з причини нападу українських військ на неї. Одначе неминучу небезпеку віщують Ігореві хижі птахи та звірята, що товаришать йому в поході. А заки прийде біда, українським військам удається частинна побіда, попереджена прегарним описом ночі й ранку. Але друга сутичка їм не вдасться, бо попереджають її грізні явища в природі, які й переживає поет разом з подіями.

Далі повинен би йти опис битви, але картину цілого війська заступає поет боротьбою самого Буй-Тура Всеволода. Та нічого не поможе найбільше геройство там, де нема згоди. Причиною нещасливого висліду бою було те, що князі самі вирушили в похід без порозуміння з иншими сильними князями. А що початок такого самолюб-

ного поступування сягав до попередньої доби, поет перед описом поражки українських військ несеться думкою в давні часи з їх князями й міжусобицями, коли то на українській землі „засівались і виростали незгоди та сварки, гинуло життя дажбожого внука, — в колотнечах князів життя людей короталось. Тоді рідко де по українській землі ратаї погукували, але часто ворони кракали, розділяючи собі трупи, а галки свій говір говорили, збіраючися летіти на поживу. Таке то бувало в ті війни та в ті походи“, але не чувати було про таку січу, яку поет далі описує.

(Поражка). Із ранку до вечора, з вечора до світу летять стріли розпечені, гремлять шаблі об шоломи, тріщать списи булатні в полі незнайомім, серед землі половецької. Чорна земля під копитами кістьми була посіяна й кровю полита, а тугою посходила по українській землі.

Що це мені шумить, що це дзвенить вранці-рано перед зорями? — Це Ігорь полки завертає, жаль бо йому милого брата Всеволода. Бились день, бились і другий, а третього дня к полудню впали прапори Ігореві. Тут розлучились обидва брати на березі бистрої Каяли; тут крівавого вина недостало; тут бенкет докінчили хоробрі русичі: сватів попоїли, а самі полягли за землю українську... Никне трава від жалощів, а дерево з туги до землі похилилось.

Наслідки поражки. Далі змальовані наслідки нещасливого походу:

І вже, браття, невесела настала година: уже пустиня нашу силу покрила. Встала уроза між силами дажбожого внука, вступила дівою на землю Троянову, всплеснула лебединими крилами на синьому морі; плещучи над Доном, пробудила згадку про щасливі часи. Минулися бої князів проти невірних; сказав бо брат до брата: „це моє і то моє!“ — й почали князі про мале — „це ж велике“ — говорити й самі на себе незгоду кувати; а невірні з усіх боків почали набігати з побідами на землю українську.

Ой! задалеко залетів наш сокіл, побиваючи пташок, аж до моря... а Ігоревого хороброго війська вже не воскресити! За ним кликнув Кончак, і Гза погнався по українській землі, пожар кидаючи людям з полумінного рогу. І заплакали жінки українські та заголосили: „Вже нам своїх милих мужів ні мислю змислити, ні думкою здумати, ні очима оглядати, а золотом і сріблом уже нам ні трохи не подзвонювати!“ Та застогнав бо, браття, Київ з туги, а Чернигів ізза напастей; смуток розлився по українській землі, — журба потекла широко серед землі української. А князі самі на себе колотнечу кували, а невірні з побідами набігали на українську землю та брали собі данину по білці від хати.

(Перехід до другої частини). Тиї бо два сміливі Святославичі, Ігорь і Всеволод, уже розбудили ту неправду, котру приспав був батько їх, грізний Святослав, великий князь київський. Він був дійсно пострахом: побив своїми сильними полками й булатними мечами, напав на землю половецьку, притоптав гори й яруги, скаламутив ріки й озера, висушив потоки й болота, а невірного Кобяка з Лукоморя від залізних великих полків половецьких неначе вихор вирвав: і погиб Кобяк в городі Київі, в двірці Святославовім. Тут німці й венеціяне, тут греки й моравяне співають про славу Святослава й дорікають князеві Ігореві, що втопив багатство на дні Каяли, ріки половецької, — насипали ж бо там українського золота. Тут Ігорь князь пересів із сідла золотого в сідло невольницьке. Сумно стало серед стін городів, поникла весела година.

Сон Святослава. В останнім уступі бачимо високомистецький перехід поета до другої частини Слова — про Святослава, в першій мірі про його зловіщий сон. Снилось князеві, що в Київі на горах з вечора вкривали його чорним накривалом на тисовім ліжку, черпали йому синє вино, змішане з отрутою, а на груди сипали порожніми сагайдаками невірних кочовиків великий жемчуг і пестили його. В його золотоверхій палаті були дошки без сволока, а всю ніч з вечора кракали ворони.

Бояре пояснили князеві, що це туга полонила його розум. Два соколи злетіли з батьківського золотого престола, щоб добути город Тмуторокань або напитися шоломом з Дону. Але шаблі невірних підборкали крила соколам, їх же самих спутали в залізні пута. Померкли два сонця, обидва червоні стовпи погасли, а з ними два молоді місяці, Олег і Святослав, заволоклися тьмою. Неначе гніздо пардів половці простерлися по українській землі, українська сила потонула в морі, а половецький хан набрався великої сміливости. Місце слави заступила наруга, на місце волі прийшла неволя. Готські дівчата співають на березі синього моря і подзвонюють українським золотом.

Пояснення сну зробило глибоке враження на Святослава, задраснуло до глибини його серце та зворушило його до сліз. В такім настрою він промовив своє золоте слово. Найперше звернувся з докором до синовців:

(Докір Святослава синовцям). Тоді великий князь Святослав виронив золоте слово, змішане з сльозами, та й сказав: „О мої синовці, Ігорю і Всеволоде! рано почали ви половецьку землю мечами розторощувати, а собі слави добувати. Та нечесно ви перемогли, — неславно кров невірних пролили. Ваші хоробрі серця

з твердої криці сковані, а загартовані в завзятті. Чи це ви вчинили моїй срібній сивині? От, вже не бачу власти сильного й багатого брата мого Ярослава з численним військом, і з його чернигівською дружиною, з могутами і з татранами і з шельбірами і з топчаками і з ревугами і з ольберами: вони бо без щитів, з одними ножами, криком полки побіджають, дзвонячи в прадідівську славу. Але ви сказали собі: „Здобудьмося самі на відвагу! ми самі добудемо собі передню славу, а задньою поділимося самі!"

А чи дивота, браття, старому помолодіти? Коли сокіл линяє, він підноситься високо за птицями: не дасть гнізда свого зобиджати. Та це лихо княже мені не підмога. На ніщо обернулись щасливі години. Це в Римові кричать під шаблями половецькими, а Володимир у ранах. Смуток і журба синові Глібовому!"...

Золоте слово Святослава. Друга частина золотого слова Святослава — властиве золоте слово — це лебедина пісня української київської держави, туга за її минулою славою і могучістю та сучасні політичні думи. Святослав звертається до князів за поміччю. Перший зворот до заокського князя Всеволода навіяний сумнівом в успішність цього прохання. Там утворилося вже нове політичне й національне тіло, чуже українській київській державі; хоч і вийшло воно з неї, але має инші, часто протилежні інтереси. Тому цей перший зворот стверджує тільки силу Всеволода та його спроможність, коли б до того була охота в нього або спільність інтересів:

Великий князю Всеволоде! не думкою тільки тобі перелетіти здалека сюди, щоб берегти батьківський престіл золотий. Ти бо можеш Волгу веслами розкропити, а Дін шоломами вичерпати. Коли б ти тут був, була б невільниця по ногаті, а невільник по різані. Ти можеш і на суші стріляти живими самострілами враз зо сміливими синами Глібовими.

Далі Святослав звертається до князя Рюрика, що стояв у близьких зносинах з великим князем київським, і до смоленського князя Давида — з огляду на недалеке сусідство та спільну небезпеку. В формі питання згадує їх колишню лицарськість, вихваляє хоробрість їх дружин і закликує князів, щоб ступили у свої золоті стремена за обиду цього часу, за землю українську, за рани Ігоря, сміливого Святославича. Инший характер має поклик до галицького князя Ярослава Осмомисла. Тут з цілою силою пробивається надія на бажану поміч.

Галицький Осмомисле Ярославе! високо сидиш ти на своїм золотокованім престолі! Підпер єси гори угорські своїми залізними вій-

ськами, заступив шлях королеві, зачинив Дунаєві ворота, мечучи трудноші через хмари, суди судячи до Дунаю. Погрози твої по всіх землях течуть: відчиняєш київські ворота, стріляєш із батьківського золотого престола султанів за землями далекими. Стріляй же, добродію, Кончака, поганого кощія, за землю українську, за рани Ігоря, смілйвого Святославича!

Опісля іде поклик до знаменитого Романа Мстиславича Волинського, що його як хороброго лицаря характеризує Галицько-волинський літопис, і до Мстислава, сина Ярослава Луцького:

А ти, сміливий Романе й Мстиславе! хоробра гадка носить ваш розум на діло. Високо ти плаваєш на діло в завзятті, як сокіл на вітрах ширяє, хотячи птицю силою перемогти. Є бо у вас залізні попруги під шоломами латинськими. Від них затряслася земля й багато країн: ханівщина, Литва, ятвяги, Деремела й половці покидали свої списи, а голови свої схилили під тиї мечі булатні.

Ось уже вменшилося, князю, світло сонця Ігореві, а дерево не з добра листя поронило: по Росі й по Сулі городи поділили, а Ігоревого хороброго війська вже не воскресити. Дін кличе до тебе, князю, й зове князів на побіду.

Після того Святослав звертається до синів Ярослава Луцького, названих у Слові Мстиславичами по дідові їх Мстиславові Великому, до Інгваря та Всеволода й до них включає третього брата Мстислава Ярославича.

О Інгварю і Всеволоде й усі три Мстиславичі, не злого гнізда шестокрильці! — ви бо не жеребом побід захопили собі владу. На що ж ті ваші золоті шоломи та списи ляцькиї й щити? Загородіть полю ворота своїми гострими стрілами за землю українську, за рани Ігоря, сміливого Святославича!

Всеслав і його внуки. Наприкінці другої частини Слова поет сумує, що минулася давня слава, та співає пісню про Всеслава. Від Київщини думка несеться до полоцького князівства, колись славного за Всеслава. Тепер не можна сподіватися звідти помочі. Творчий і оригінальний перехід до таких думок: „Уже бо Сула не тече срібними течіями к городу Переяславу, Двина ж болотом тече до тих грізних полочан“, грізних колись, бо тепер panують над ними литовці.

Тільки один Ізяслав Василькович подзвонив своїми гострими мечами об шоломи литовські; перебив славу свому дідові Всеславу, а сам під червоними щитами на крівавій траві ляг головою, побитий мечами литовськими, й схопив її (славу) на смертну постелю і сказав: „Дружину твою, князю, вже птахи крилами покрили, а звірі кров полизали.“ Не було там брата Брячислава, ні другого Всево-

лода; сам один видав душу-перлину з хороброго тіла через золоте намисто. Посумніли голоси, поникли радощі. Трублять труби городенські.

Городенські труби грають похоронний марш городенському князеві. Всі инші внуки Всеслава не гідні славної памяти свого діда.

Ярославе та всі внуки Всеславові! Схиліть уже прапори свої, вложіть в піхви мечі свої ушкоджені! — ви бо відпали від дідівської слави. Ви ж то своїми колотнечами почали наводити невірних на землю українську, на Всеславові вжитки, бо через незгоди прийшла на нас неволя від землі половецької.

Перехід до третьої частини. Зазначивши, що до потомків Всеслава нема користи навіть звертатися за поміччю, автор Слова спиняється над ідеєю божого суду. До цього дуже надавався приклад Всеслава, тому він і творить перехід від другої до третьої частини Слова.

На сьомім віку Трояновім Всеслав кинув жереб про дівчину собі любу. Він вперся клюгами об коня, і скочив ід городу Київу, й доторкнувся ратищем золотого престола київського. Від них поскочив лютим звірем опівночі з Білгороду, повис у синьому тумані, а вранці понісся, вдарив панцерами й відчинив ворота новгородські, розбив славу Ярослава та скочив вовком до Немиги з Дудуток. На Немизі снопи стелють головами: молотять ціпами булатними, на тоці кладуть життя, віють душу від тіла. Кріваві береги Немиги не добром були засіяні, — засіяні кістьми українських синів.

Далі характеризує поет Всеслава як князя, що людям суди судив, князям містами управляв, з одного боку та з другого як князя з віщою душею. Все таки не минув він своєї долі, справедливо бо співав про нього Боян, що ні хитрому, ні бистрому, будь він швидкий, як птах, не минути божого суду. Поет несеться думкою до щасливих часів Володимира Старого, якого не можна було прикувати до київських гір, і протиставить тим щасливим часам сучасність, коли тільки стогнати українській землі, згадавши щасливу годину й перших князів.

Плач Ярославни. На вступі до третьої частини Слова поет знову нарушує хронологію. Він немов забув про попередній перебіг оповідання, що вже скінчився похід Ігоря, що вістка про поражку й полон князів розійшлася вже по цілій українській державі, що українські жінки вже оплакали своїх мужів і матері синів, що на українську землю налягло вже нове горе — напад Кзи й Кончака. Поет починає третю частину плачем Ярославни, яка ні-

чого не знає про нещастя, бо говорить про битву Ігоря з половцями як ще нескінчену. Автор свідомо посвятив зовнішню послідовність подій в користь ідеального звязку, згідно з яким він виробив плян свого Слова. В третій частині він говорить про утечу Ігоря і плач Ярославни стоїть у такім відношенні до повороту її чоловіка, як бажання до виповнення, утечу Ігоря попереджає віщий плач його жінки на причілку Путивля.

Ярославна.

Чути голос Ярославни. Як зозуля на самоті рано кує-ридає: „Полечу — каже — зозулею по Дунаю, обмочу бобровий рукав у Каялі ріці, обітру князеві його рани на помарнілім його тілі".

Ярославна рано плаче в Путивлі на міській стіні й каже: „О вітре вітрило! чому, добродію, супротивно вієш? Чому мечеш ханівські стріли своїми легкими крилами на войовників мого мужа? Хиба ж мало тобі віяти вгорі під хмарами, колишучи кораблі на синьому морі? На що ж, добродію, розвіяв ти мої радощі по тирсі?"

Ярослава рано плаче в Путивлі місті на стіні й каже: „О Дніпре-Словутице! ти пробив камінні гори крізь землю половецьку. Ти гойдав на собі човни Святославові, несучи їх до війська Кобякового. Принеси ж, добродію, і мого мужа до мене, щоб я не слала до нього рано сліз моїх на море".

Ярославна рано плаче в Путивлі на стіні й голосить: „Сонце ясне, тричі ясне! для всіх ти тепле й красне. На що ж, добродію, простерло ти гарячий промінь свій на військо мого мужа? На що в полі безводнім спекою зігнуло ти їм луки, — на що тугою їм сагайдаки заткнуло?"

Утеча Ігоря з полону. Віщий плач не може лишитися без наслідків. Ярославна кличе свого чоловіка й він визволяється з полону та втікає до рідного краю. Слідом за плачем Ярославни поет і переходить безпосередно до оповідання про утечу Ігоря. І всі явища в природі прихильні Ігореві, коли він утікає з полону й переходить через Донець; половецька погоня за ним не вдається.

Плюснуло море опівночі: стовпи туманів несуться із мряками. Ігорю князеві Бог показує шлях із землі половецької на землю українську до батьківського золотого престола. Погасли вечірні зорі. Ігорь спить, Ігорь не спить, думкою мірить поля від великого Дону до Донця малого. Жде кінь опівночі. Свиснув Овлур за рікою, велить князеві розуміти. Князю Ігореві не бути. Гукнула, стукнула земля, зашуміла трава: здвигнулися вежі половецькі. А Ігорь князь скочив горностаєм в очерет, і білим гоголем поплив на воду, кинувся на борзого коня, і скочив із нього босим вовком, і побіг ік лугові Донця, і полетів соколом під мряками, бючи собі гусей і лебедів на сніданок і на обід і на вечерю. Коли Ігорь соколом летів, тоді Овлур біг вовком, струшуючи собою студену росу: примучили бо своїх борзих коней.

(Розмова Ігоря з Донцем). Донець говорить: „Князю Ігорю! немало тобі величі, а Кончакові злости, а українській землі радости". Ігорь каже: „О Донче! немало й тобі величі, що ти князя гойдав на своїх хвилях, що стелив йому зелену траву на своїх срібних берегах, що одягав його теплими туманами під тінню зеленого дерева, що беріг його гоголями на воді, чайками на течіях, а чорнятами на вітрах.

Ой, не така ріка Стугна: хоч вона слабі течії має, одначе пожерла чужі течії й розлила повінь по кущах. Молодому ж князеві Ростиславичу Дніпро зачинив темні свої береги. Плаче мати Ростиславова по молодім князю Ростиславі. Посмутніли квіти від жалощів, а дерево з туги до землі похилилось.

(Погоня). То не сороки скреготочуть, це слідом за Ігорем іде Гза з Кончаком. Тоді вже ворони не кракали, галки помовкли, сороки не скреготали, — вони тільки по лозині повзали, дятли ж стуком дорогу до ріки показують, і соловії веселим співом світання звіщають.

Каже Гза Кончакові: „Коли сокіл до гнізда летить, то соколя розстріляимо своїми золоченими стрілами!". І відповів Гзі Кончак: „Коли вже сокіл до гнізда летить, то ми соколя спутаємо гарною дівчиною". І каже Гза до Кончака: „Як спутаємо його гарною дівчиною, не буде нам ні соколяти, ні гарної дівчини, та й почнуть нас дзьобати птиці в полі половецькім".

Закінчення. В закінченні Слова поет малює радість на українській землі з приводу визволення Ігоря, прикладаючи до свого часу вислів Бояна: тяжко тобі голові без плечей, лихо й тобі тілу без голови.

Сонце світить на небі, Ігорь князь уже в українській землі. Дівчата співають на Дунаю: вються їх голоси через море до Києва. Ігорь їде по Боричеву до святої Богородиці Пирогощі... Всі краї раді, всі городи веселі.

(Слава героям). Коли ми заспівали пісню старим князям, потім треба заспівати молодим: Слава Ігореві Святославичеві, Буй-Турові

Всеволодові, Володимирові Ігоревичеві! Хай будуть здорові князі та дружина, що борються за християн проти полків невірних! Слава князям і дружині! Амінь.

7. Складові елементи Слова про похід Ігоря.

Слово як наслідування Боянові. В Слові про похід Ігоря так тісно сплітаються елементи книжні й народні, що часто тяжко повести розмеження поміж книжньою і народньою течією. Через усе Слово тягнеться поетичний переказ, що деколи зовсім заслоняє історичні факти, а деколи зливається з ними. Історична подія дала зміст Слову, а поетичний переказ натхнув поета, при чім Боян заступив йому музу.

Правдоподібно під впливом Бояна розвивається в Слові ідея, що хід справ залежить від найвищих сил, які кермують світом, — віра в долю, в божий суд. Захоплений Бояном і його поетичною манерою, автор поеми перейняв у нього епічний світогляд, яким пересякнене наскрізь Слово про похід Ігоря і який став підставою високомистецького значіння Слова. Від Бояна перейняв поет також плян і стилістичні засоби. Поет не держиться своєї заяви, що матиме діло тільки з історичними фактами, але підпадає під вплив Бояна: не тільки користується його творчостю, але й сплітає свій час з добою Боянової творчости. Як Боян, так і автор Слова любується в заспівах і приспівках; як попередник, так і наступник не зважає на хронолоґічну послідовність, але розвиває своє оповідання по уложенім згори пляні. Наслідуючи Бояна, автор Слова зберіг тим самим у своїм творі основу, плян, мотиви та стилістичні засоби Боянової поезії.

Відкриваючи нам світську поетичну творчість, Слово про похід Ігоря переховало нам імена поганських богів: Дажбога, Хорса, Стрибога, Велеса, Дива, й поганські епітети, напр. вітри-стрибожі внуки, українець-дажбожий внук тощо. Спираючися на поетичну традицію цілих поколінь, Слово послугувалося і виробленим стилем тої творчости, загально розповсюдженими образами, символами тощо. Тоді авторові Слова досить було натякнути на загально відому річ, сьогодні такі натяки справляють великі трудноші в їх поясненні, як і взагалі стиль Слова

стиснений, повний поетичних образів і символів, тому трудний і вимагає широких пояснень.

Книжний поетичний стиль. Два елементи сплилися в стилі Слова про похід Ігоря: стиль Боянової та взагалі традиційної поезії і стиль виробленої літературної школи, манери XII в. Він зродився з злуки впливів византійської книжньої риторики й поетичної української творчости. Твори української літератури XII в. наближалися до себе щодо загальної схеми та пляну, а крім того уживали тих самих слів для вислову своїх думок, тих самих висловів і лучили їх з собою однаковим способом, словом — мали подекуди спільний стиль, себто спільний засіб риторичних образів і поетичних окрас, спільні прикмети складні тощо.

Спільна літературна школа, що витворилася в Київі в XII в., відбилася на тодішніх творах духовного та світського змісту, але залежно від роду літературної творчости спільний стиль набірав окремих відтінків, дещо відмінних для житій, проповідей, літопису, світських і инших писань. Найбільше відмінний був цей стиль у таких творах, як Слово про похід Ігоря, бо сам рід літератури зневолював автора йти слідом Бояна й поетичної традиції з одного боку, з другого зближав його з літописами й історичними оповіданнями, зокрема з оповіданнями про воєнні походи й лицарські діла.

Сліди книжніх джерел. Спільна літературна школа та своєрідні прикмети її стилю давали нераз понуку дошукуватися впливів на Слово про похід Ігоря, які й не були впливами зокрема на цей твір, але загально перейнятим добром. Одначе видко в Слові також виразні познаки чужих впливів. Леопарди (пардуже гніздо) прийшли на Україну з византійським письменством, де порівняння половців з леопардами було загальне. В апокріфічнім Слові про пророків приходить вислів про накладання „многоочитих пальців на живі струни". В перекладених „Словах" стрічаються вислови про лет думки орлом під небеса. В оповіданнях про Соломона стрічаємо подібні вислови, як в Слові про похід Ігоря: коли Соломона повідомили, що його царицю вивезли разом з гробницею, він затужив і „впав на землю і полетів під небеса ясним соколом і не найшов під небесними хмарами, і пішов по землі лютим

звірем і ніде не найшов, і поплив щукою в море, та не найшов". У перекладеній повісти Йосипа Флавія про зруйнування Єрусалиму знаходимо цілий ряд висловів, подібних або близьких до висловів Слова про похід Ігоря. Коли вже мова про чужі впливи на Слово, варто піднести, що своїми алітераціями й асонанціями воно нагадує старо-ґерманську поезію.

Вислови Слова мають свої паралелі в писаннях Теодосія, митрополита Іларіона, Нестора, Кирила Турівського та в літописах. Одначе в дійсности вся подібність тих і инших творів, які порівнюються з Словом про похід Ігоря, зводиться до кількох подробиць оповідання, до окремих висловів і таких загальних рисів, які були спільні широкій масі літературних писань. Наслідком цього Слово задля своїх високих літературних прикмет займає зовсім виїмкове місце серед инших памяток тодішньої української літератури.

Народня течія в Слові. Від книжньої течії сильніша народня течія в Слові про похід Ігоря. Поет добре знав народню поезію і її методи, одначе ця добра знайомість народньої поезії у поета не перешкодила його зовсім самостійному відношенню до свого твору. В Слові про похід Ігоря, як також у творчости, заступленій Бояном, і в народній поезії, вся природа малюється в формі живих істот. В долі героїв Слова природа бере діяльну участь в горю й радости. Соняшним затьмінням і нічними погрозами природа перестерігає перед нещастям, яке грозить. Перед битвою вовки виють по яругах і орли скликають своїм клекотом звірів на кости. По поражці українських військ трава никне з жалю і дерева з смутку хиляться до землі. При утечі Ігоря природа дає поміч і виявляє свою радість з приводу неї. Як в Слові про похід Ігоря, так і в народній пісні крякання ворон це зловіщий знак:

Ой, краче, краче чорненький ворон
да на глибокій долині;
ой, плаче, плаче молодий козаче
по нещасливій годині.

Так само дерева, зокрема явір до води, хиляться вниз у народній пісні, коли на людину найде тяжкий смуток:

Стоїть явір над водою,
в воду похилився;

> на козака невзгодонька,
> козак зажурився.

Єсть ціла українська пісня, основана на віруванні в таємне спочування природи душі людини. Навіть, коли в Слові про похід Ігоря обида сплескує лебединими крилами, щоб Україні звістити недолю, і це находить свою аналоґію в українській народній пісні:

> Ой, крикнула лебедонька на синьому морі!
> Заплакали чорноморці та об своїм горі.

Як у народніх піснях, так і в Слові про похід Ігоря вживаються численні епітети, себто означення постійної прикмети, сливе невіддільної від іменників, до яких належить: борзі коні, синього Дону, сіриї вовки, чистому полю, чорний ворон, стріли розпечені, на синім морі, в золотоверхім теремі, срібними течіями, Яр-Тур Всеволод тощо.

Любується Слово також у тавтолоґії, себто повторенні слів одного й того самого коріня: труби трублять, одно світло світле, ні мислю змислити, ні думкою здумати. Крім цього в приспівках: О українська земле, ти вже є за горою; а Ігоревого хороброго війська не воскресити; за землю українську, за рани Ігореві, сміливого Святославича; Ярославна рано плаче в Путивлі на причілку.

Маємо також у Слові кілька родів паралелізму, себто поставлення побіч себе явищ душевного світу з явищами зовнішньої природи. Передовсім приходить позитивний паралелізм: сонце світиться на небі, Ігорь князь в українській землі. Неґативний паралелізм маємо в таких порівняннях, як: не буря соколи занесла через поля широкиї, — стада галок біжать до Дону великого. Цей паралелізм дуже часто вживається в народній творчости:

> То не чорниї хмари ясне сонце заступали,
> не буйниї вітри в темнім лузі бушували,
> козаки Хмельницького ховали,
> батька свого оплакали.

Далі маємо приклади порівняного паралелізму, як напр. Ігорь скаче горностаєм по чагарнику, пливе білим гоголем по воді, зоскакує з коня босим вовком, летить соколом в мряці. Такий паралелізм, з ідентичностю порівнюваних явищ, зустрічаємо часто в народніх піснях:

Через темний ліс ясним соколом лети;
через бистриї води білим лебедем пливи;
через степи далекиї перепелочком біжи,
на моїм, брате, подвіррі ти голубочком пади.

Багато єсть у Слові прикладів і символістичного паралелізму, що виступає в формі символістичних картин, напр. картина затьміння сонця, нічна буря, сон Святослава та плач Ярославни, — або тільки як символістичне порівняння, напр. зозуля як символ смутку, соловій як символ радости, смерть як одружіння з могилою і т. д. Всі три роди символістичного малюнку битви: як бурі, хліборобської праці й бенкету, які приходять у Слові, часто зустрічаємо в народній творчости. Напр. малюнок битви як ріллі, сійби, молочення і віяння:

Чорна рілля ізорана
і кулями засіяна,
білим тілом зволочена
і кровію сполочена.

8. Мова й форма Слова про похід Ігоря.

Мова. В тіснім звязку з такою сильною течією народньої поезії в Слові про похід Ігоря стоїть його мова й форма. Природня живість мови цього памятника доказує, що її головні елементи взяті з тодішньої української народньої мови. Ще сьогодні, по стількох століттях, складня Слова народня. Автор звичайно уживає коротких, на народній лад збудованих речень, хоч є в Слові також довші, зложені речення. Доказують вони, що в автора боролися з собою дві течії з огляду на мову, народня і книжня.

На карб літературної освіти поета треба віднести багатство форм двійного числа й самостійного третього відмінка. Якась частина церковно-славянізмів у Слові відограє ту саму ролю, що всякі аще, паче й подібні вислови в думах: вони надають урочистого тону. Коли ж і черпав поет з скарбниці церковно-славянської мови, брав він слова, що або були близькі до народніх або служили за окраси мови.

Сумному настроєві оповідання про нещасливий похід на руїнників української держави відповідають і такіж слова. З цієї причини бачимо такий сильний відгомін по-

хоронних голосінь у плачі Ярославни. Як одиноким джерелом захоплення була творча душа українського поета, так у зверхні рямки, запозичені з літературних зразків, вкладав він барви з багатих засобів народнього поетичного вислову. Вічна свіжість і живість тих красок вказує на велику примішку діялекту околиці, де жив автор, бо тільки так можна пояснити незвичайне опанування мови в автора Слова.

Слово з погляду пізнішої думи. Форма Слова про похід Ігоря стоїть також в тіснім звязку з народніми піснями. Є в нім місця, які дивують дослідників схожостю свого складу з складом народніх пісень. Зрештою воно в цілости має виразний ритмічний характер, а тільки в кількох місцях прозовий. Ось зразок:

Тогда пущашеть десять соколовъ на стадо лебедѣй;
  которыи дотечаше,
  та преди пѣснь пояше
  старому Ярославу,
  храброму Мстиславу,
иже зарѣза Редедю предъ пълкы касожьскыми,
  красному Романови Святъславличю.
Боянъ же, братіе, не десять соколовъ на стадо лебедѣй пущаше,
нъ своя вѣщиа пръсты на живая струны въскладаше,
они же сами княземъ славу рокотаху.

Як бачимо, це є форма думи, метрика якої не знає стіп, бо кождий вірш без огляду на число складів творить цілість з одним наголосом, що надає думі ритмічности, напр.:

Стали бідні невольники на собі кров християнську зобачати,
стали землю турецьку, віру бусурманську клясти-проклинати:
  ти, земле турецька, віро бусурманська,
  ти, розлуко християнська!
Неодного ти розлучила з отцем, з матіррю,
  або брата з сестрою,
  або мужа з вірною жоною!

Таким робом в авторі Слова про похід Ігоря можна бачити предтечу пізніших авторів дум, уложених в тім самім дусі, тоні й метрі. Не різниться Слово і своїм закінченням від думи:

  Страны ради,
  гради весели.
Пѣвше пѣснь старымъ княземъ,
а потомъ молодымъ пѣти:
  Слава Игорю Святъславличу,

Буй-Туру Всеволоду.
Здрави князи и дружина!

Дума про Богдана Хмельницького кінчиться ось як:

А тільки його слава козацька-молодецька не вмре, не поляже:
та буде вона славна між друзями-молодцями
од нині й до віку.
Даруй, Боже, всьому миру живому і нам на здоровя
та на многиї літа
од нині й до віка!

9. Походження й ідея твору.

Автор. Автор Слова про похід Ігоря був без сумніву сучасником цієї події, але не учасником нещасливого походу, бо така участь відбилась би якимсь способом у Слові. Тимчасом Слово дуже скупо оповідає факти з історії походу Ігоря, властиво тільки натякає на них. Коли б не було літописних оповідань про цю подію, багатьох натяків не можна б і зрозуміти. Коли б автор Слова належав до Ігоревої дружини, зрадився б з своїм співчуванням для Ігоря, а цього нема в Слові.

Цікава річ, що автор присвячує багато місця великому київському князеві Святославові, викладає його сон і золоте слово, згадує про нього при всякій нагоді, протиставить його славу Ігоревій поражці тощо. Таке становище поета до великого київського князя й гаряча любов до цілости української держави промовляє за авторством киянина, в кождім разі українця, людини, якій дорога була цілість і єдність української держави з столицею Києвом.

Таким характером автора легко пояснити його виступ проти княжих міжусобиць і проти всяких починань без порозуміння з великим князем київським. Останній одинокий має право покликати всіх князів, що княжили на території української держави, вирушити проти ворога, напади якого ослабили її та зробили нездатною видержати татарську навалу.

Час писання. Слово написане 1187 р. В нім зявляється Ігорь уже по повороті з полону та єсть також натяк на поворот Ігоревого сина Володимира з полону з Кончаківною, що сталося також 1187 р.; бодай в закінченні Слова поет проголосив славу також Володимирові. Крім

того в Слові згадуються як живі — князі Ярослав Осмомисл і Володимир Глібович, що померли 1187 р. Очевидно, що Слово написане перед їх смертю або вістка про їх смерть ще не дійшла до Києва.

Ідея твору. Поет хоче почати Слово від старого Володимира, бо його не можна було прикувати до київських гір тому, що Володимир Великий пильнував цілости української держави. **Ц і л і с т ь у к р а ї н с ь к о ї д е р ж а в и т в о р и т ь і д е ю** Слова про похід Ігоря.

В другій половині XII в. київська держава находилася в повнім розкладі, бо з неї витворився цілий ряд політичних організацій з окремими економічними, політичними, а у великоросів і національними цілями. Боячися один одного, завидуючи один одному, суперничаючи один з одним, кождий князь старався ослабити свого противника та зосередити як найбільше власти в своїх руках. Страшні наслідки таких княжих міжусобиць для української держави та її широких хліборобських мас малює нам саме автор Слова, доказуючи на прикладі Ігоря, які страшні наслідки для української землі потягла за собою незгода й колотнеча удільних князів. Сумуючи з причини княжих міжусобиць, поет висуває князям перед очі спільного ворога-половців і проти нього рад би зєдинити всіх князів, що одержали свої уділи з території української держави.

Гарячий патріотизм бє з цілого твору автора та його окремих частин. Він спочуває горю народніх мас від воєнного лихоліття, тішиться побідою українських військ і їх добичею в золоті, сріблі й дорогоцінних матеріях Греції та Сходу й сумує з причини їх поражки. Поет рад би побачити один фронт супроти зовнішнього ворога та плаче, що того одноцільного фронту з часів Володимира Великого й Ярослава Мудрого вже нема. Таким робом Слово про похід Ігоря це лебедина пісня найдавнішої української держави, плач Єремії з приводу її неминучого упадку.

Слово в новітніх перекладах. Живі поетичні елементи Слова про похід Ігоря захоплювали поетів XIX в., українських, великоруських і инших. Багато українських поетів переспівували частинно або в цілости Слово, як напр.

Михайло Максимович, Тарас Шевченко, Юрій Федькович, Степан Руданський, Панас Мирний, Василь Щурат, Богдан Лепкий і инші менше замітні; крім цього есть кілька прозових перекладів, з них найкращий Омеляна Огоновського.

10. Значіння Слова.

Історично-літературне значіння Слова. Так бачимо, що Слово про похід Ігоря не тільки своїм змістом і його обробленням-формою, але й своєю ідеєю творить предорогоцінну окрасу цілої старої української літератури. Тема його вірна історичній основі й не менше вірний малюнок подробиць тодішнього дружинного, княжого й боярського побуту, військового життя, а попри це й спокійного життя по селах і містах, і картина весільного бенкету, хліборобської праці на полі тощо. Поет дав чудовий опис одного з багатьох походів українських князів на половців, змалював картини природи, представив душевний настрій живих людей, їх радощі та смуток, їх думки та змагання і все те натхнув своїм яскравим талантом з виразним ліричним забарвленням.

Можна підшукати параделі Слова з сербськими піснями. Багато аналогій як щодо складу, так і щодо малюнку побуту має Слово в середновічних західно-европейських поемах. Воно й походить з того століття, коли зложилася пісня про Нібелюнґів, коли на Заході процвітала лицарська поезія в піснях трубадурів, мінестрелів і мінезенґерів. Зокрема в пісні про Нібелюнґів можна підшукати паралелі до Слова про похід Ігоря. Одначе як що шукати у всесвітній літературі аналогії до Слова про похід Ігоря, останнє найбільше зближене до французької пісні про Роланда. Щодо глибини почування Слово може стати нарівні з знаменитою південно-французькою піснею, але уступає їй у прозорости характерів і подій. За те Слово перевищає пісню про Роланда виразностю малюнків природи. Битви в Слові змальовані загальними рисами, без таких живих подробиць, які бачимо в пісні про Роланда. З аналогій варто відмітити, що в французькій пісні також гине французьке військо в Ронсевалі, також горює-сумує Карло Великий, який мститься і бореться з невірними сарацинами. І провина Роланда, як і Ігоря,

була та, що він у своїй зарозумілости не хотів попросити помочи Карла Великого.

Коли цілість Слова гарна, то поодинокі епізоди виблискують рідкою красою, як напр. опис двох битв українців з половцями, високопатріотичний поклик поета до сучасних князів і високопоетичний плач Ярославни, — або вводять нас в життя найдавнішої доби, мало відомої нам через недостачу потрібного історичного матеріялу. Замітне Слово про похід Ігоря і своєю великою національною свідомостю і повною самостійностю. Хоч автор був начитаний у тодішній перекладній і оригінальній літературі, але своїм ґенієм утворив він вповні самостійний і оригінальний твір, що до віку чаруватиме своєю будовою, надзвичайною поетичностю, звязкостю і глибокою ідеєю любови рідної землі.

11. Вплив Слова на пізнішу літературу.

Вплив Слова на Задонщину. Хоч Слово про похід Ігоря заховалося до XIX в. виключно в однім збірнику, проте в своїм часі воно було популярне. На це вказує його вплив на инші пізніші літературні твори. Прикмети спільного стилю виказує і Галицько-волинський літопис, зокрема оповідання про наїзд Батия. Літературні методи Слова про похід Ігоря та його поетичне оброблення наслідують повісти про Мамаєве бойовище, себто ґрупа творів, що змальовують і оспівують куликівську битву 1380 р.

Куликівська битва дала сюжет для кількох літературних творів. У Москві повстала в короткім часі по битві літописна Повість, що в своїй первісній формі до нас не дійшла, й незалежно від неї нелітературна офіціяльна реляція про похід великого князя Дмитра Івановича. Деинде, правдоподібно при дворі серпухівського князя Володимира Андрієвича, зродився твір, що мав на ціли прославити цього князя і споріднених з ним Ольґердовичів; у науці він має назву: Слово про Мамаєве бойовище. Воно було відгомоном дружинного епосу. Побіч релігійного елементу Слово перейняте було войовничим духом: поетично виславляло князів і воєводу Дмитра Волинця, описувало рухи полків і саму битву, малювало ту гармо-

нію, котру поет бачив між своїм настроєм і природою, яка його оточувала й неначе спочувала йому. Таким робом воно містило риси, які споріднювали його з Словом про похід Ігоря.

На початку XV в. на підставі Слова про Мамаєве бойовище та Слова про похід Ігоря повстало Софонієве „Повѣданіє“ або так звана Задонщина. Цим і треба пояснювати її невільничу залежність від Слова про похід Ігоря. У Задонщині бачимо довгу низку наслідувань Слова про похід Ігоря; з них деякі позбавлені всякого сенсу. Такі нісенітниці вийшли наслідком того, що великорос не розумів українського твору, його духа й мови. Вислів „о русьская земле, уже за шеломянемь еси“ автор Задонщини перекрутив на „земля єси русская... за Соломономъ“, віщий Боян з Слова перемінений в Задонщині на „вѣщаный бояринъ“ і т. д.

Літописна повість, Слово про Мамаєве бойовище й „Повѣданіє“ Софонія послужили підставою для так званого „Сказанія“, що лишило свій слід і в спільній українсько-білоруській літературі. Під кождим оглядом оригінальна українсько-білоруська перерібка, що дійшла до нас в тексті початку XVII в., має назву: „Книга о побоїщі Мамая, царя татарского, от князя владимерского і московского Димитрія“. Вона розпадається на 12 глав і творить коротке, гармонійне й ясне переповідження „Сказанія“. Зберігаючи змагання надати оповіданню поперед усього історичний характер, перерібка користується і свіжими матеріялами, запозичаючи їх правдоподібно в польських хроністів.

„Слово о погибели русьския земли“. Деяке наслідування Слова можна бачити також в „Слові о погибели русьския земли“, відкритім недавно в уривку, де малюється сумний стан української держави на передодні другого татарського нападу. Уривок починається словами: „О світло світле“. На початку уривку автор згадує могутність української київської держави: „Багатьома красотами ти збагачена: озерами багатьома, ріками й криницями дорогоцінними, горами крутими, горбами високими, дібровами чистими, полями дивними, звірми різними, птахами несчисленними, містами великими, селами дивними,

вертоградами манастирськими, домами церковними, князями грізними, боярами чесними, вельможами численними“. Зазначивши, що українська держава була повна всього, що в ній поширилася православна християнська віра, й подавши її межі, автор малює враження її могутности у сусідів. Її боялися половці, „Литва не сміла виходити на світ із своїх болот, а угри укріпляли камінні міста залізними воротами, щоб через них не віхав великий Володимир (автор має на думці Мономаха, переносячи на нього риси Володимира Великого). А німці тішилися, що находяться далеко за синім морем. Буртаси, черемісі, вяда й мордва приносили великому князеві Володимирові данину медом, а жюр-Мануїл (византійський цісарь Мануїл Комнен) царгородський боявся Володимира й посилав до нього великі дарунки, щоб великий князь Володимир не взяв у нього Царгороду“. Далі автор переходить до розпаду української держави на окремі уділи, зазначаючи, що наслідком того хороба навістила християн. На цім кінчиться уривок; дальша частина з описом татарського нападу досіль не віднайшлася.

Слово про Лазареве воскресіння. Подібність з поетичними зворотами Слова про похід Ігоря слідна також в апокріфічнім Слові про Лазареве воскресіння. Складається воно зо вступу й трьох сильно ушкоджених частин. Йде тут оповідання про праотців у пеклі. Вони довідуються про те, що померший Лазарь має воскреснути, й тому передають йому зворушливими словами свої муки в пеклі та прохання до Христа, щоб прийшов їх визволити. На стійність памятника складаються: ідея, сила фантазії й високо-поетичного вислову, вкінці гарна й логічна будова Слова. Ось на доказ поетичности уривок з цього памятника:

> Ударив Давид у гуслі, кладучи свої пальці на живі струни й, сидячи в найнижчім аді, промовив: Заспіваймо весело, дружино, пісні сьогодні, а плач відложімо й утішімося. Це бо веселий час настав. Це прийшов час спасіння. Вже бо, чую, пастирі грають у вертепі й голос їх доходить до адових воріт і долітає до моїх ух. А вже чую тупіт перських коней, вже дарунки несуть маґи від своїх царів небесному цареві, що сьогодні родився на землі...

В другій частині Адам висловлює свій жаль таким способом: „Не жаль мені, Господи, що я, живучи в грісі, пе-

реступив твою божу заповідь, але того, Господи, жаль, що ад насміхається і глузує з твого створіння“. Дивніше, чим провинилися Ной, Мойсей, Давид, Ісая, Данило й Соломон? Той самий пророк Данило, котрий носив на собі деревляне ярмо як прообраз того хреста, що його Ісус ніс на Голгофу.

Третя частина оповідає, як Лазарь виповнив вложене на нього припоручення і як Ісус зійшов до аду й випровадив звідти праведників. І тоді Господь розбив мідні ворота та зламав залізні кайдани і сказав Адамові: „Ця правиця сотворила тебе від віку, вона ж виведе тебе з погуби“.

Наведені вище поетичні уривки з літописів і літературні памятки, що стоять в звязку з Словом про похід Ігоря, показують, що воно не було одинокою у нас памяткою того роду, що була розвинена велика література того роду, з якої на жаль дійшли до нас тільки дуже скупі останки як свідоцтва колишнього багатства.

VI.

Занепад літературного життя.

1. Погляд на дотеперішній розвиток літератури.

Причини пізнього виступу України на історичну сцену. Український народ зявився на виразній історичній сцені сливе на тисячу літ пізніше ніж романські й ґерманські народи на заході Европи. На жаль, оселившися на південно-східній частині східно-европейського низу, лишився він без безпосереднього впливу клясичних культурних традицій, неперервному діланню яких західня Европа завдячує зародок своєї нової цивілізації.

На заході Европи швидко витворилася справжня школа, розсадниця знання і на його підставі самостійної праці думки. Клясична культура в злуці з місцевими традиціями та школа пособляли розвиткові поетичної творчости на Заході.

Що ж бачимо на Україні? В історичнім житті українського народу рішаюче значіння мали дві події: утворення київської держави та прийняття християнства. В житті української нації має сотворення першої української держави передовсім те значіння, що воно докінчило та припечатало обєднання окремих українських племен в один український народ. Одначе утворена на відкритім з усіх боків низі перша українська держава мусіла витрачувати безліч народньої сили в боротьбі за своє істнування з азійськими кочовиками й, роздроблена по смерти Ярослава Мудрого на кілька князівств, які вічно воювали з собою і далі дробилися, впала нарешті жертвою азійських диких орд.

Освічені шари та їх літературна творчість. Обставини сотворення першої української держави витворили також її правлячу — князівсько-дружинну клясу. Була це та кляса українського народу, котра витворила дружинний епос, збережений в скупих останках в нашій устній словесности в формі колядок, і полишила по собі такі твори, як Слово про похід Ігоря. Воно представляє собою вершок літературної творчости в давній Україні та свою виїмковість завдячує тій обставині, що небуденний поетичний хист його автора змалював тему фарбами, запозиченими з багатої поетичної скарбниці української землі. З княжого середовища вийшло Поучення Володимира Мономаха дітям, яке творить перехідне кільце від літературних творів чисто світського характеру до писань, які вийшли зпід пера духовенства, себто того стану, котрий принесло з собою перейняте з Болгарії византійське християнство.

Воно зблизило наших предків до християнського Заходу Европи й дало основу моральної свідомости нашого народу. З появою християнства появилася на Україні й письменність. Християнство також не тільки принесло перекладне письменство на Україну, але й витиснуло своє нестерте тавро на всіх родах української літератури найдавнішої доби з виїмкою Слова про похід Ігоря. Не принісши з собою школи на Україну, византійське християнство завоювало тут тим більший простір для мотивів християнського навчання і християнської легенди, які з свого боку мали вплив на витворення моральних понять у нашого народу та на поетичну фантазію. До впливів, які справляло принесене перекладне письменство, прилучався вплив безпосередніх церковно-релігійних зносин з Византією, в першій мірі паломництва. Таким робом наступила повна перевага релігійного елементу в давній українській літературі.

Ширення християнської релігії і защіплювання моральних понять серед новонаверненого на християнство українського народу викликали такі галузі нашого давнього письменства, як поучення, посланія і житія святих. Багате письменство поучень і проповідей в більшости безіменне; в нім різко зазначилися дві течії, дві школи, два напрями,

один з характером простого поучення, представником якого являється Теодосій Печерський, і другий з характером риторичної, урочистої, панеґіричної проповіди з представниками: митрополитом Іларіоном, Климом Смолятичем і Кирилом Турівським. Українська аґіоґрафія вийшла з київського Печерського манастиря і завершилася в давнім періоді нашої літератури Київопечерським Патериком. В тодішнім аґіоґрафічнім письменстві зайняв почесне місце своєю великою літературною індивідуальностю Нестор як автор двох житій. Реліґійні потреби задоволяло також паломниче письменство, викликане паломництвом. Почин цьому письменству дав український ігумен Данило в своїм Ходженні, однім з найцінніших середновічних описів святої землі.

Спільну творчість княжо-дружинної кляси й духовенства бачимо в наших тодішніх літописах, замітних з того погляду, що вони найкраще й найвсесторонніше відбили в собі тодішнє життя української суспільности, її змагання й ідеали.

Ідеї давньої літератури. Як реліґійний елемент має рішучу перевагу в давній українській літературі, так цьому відповідає і провідна ідея того часу: ширення християнства й поглиблення моральности серед української суспільности. Одначе християнські ідеї братолюбства, милосердя і справедливости набирають в поученнях громадянського забарвлення: вони пристособлені до тодішніх суспільно-політичних відносин. Які ідеали ворушилися в серцях кращих представників княжо-дружинної кляси, бачимо з Поучення Володимира Мономаха дітям.

Хоча в порівнянні з провідною ідеєю всієї літератури давнього періоду — християнізацією і моралізацією української суспільности провідні суспільно-політичні ідеї немов сходять на другий плян, все таки вони сильно підкреслені в нашій давній літературі, головно в літописах і історичних оповіданнях. Любов до рідної землі, дбалість за її добробут, радість з її щасливих хвиль, успіхів і побід, смуток задля її нещасть, невдач і поражок — це все пробивається і з давнього українського поучення і посланія, і з житія і Паломника, і з инших творів давньої української літератури, в першій мірі з Слова про похід Ігоря

та з літописів. Останні відбивають і ідеї з часу будови першої української держави і з часу її розкладу та занепаду, коли саме чуються накликування до солідарности в інтересі цілости держави, коли бачимо виступи проти відокремлювання поодиноких земель від київської держави, проти дроблення тої держави, котру побудували „діди й батьки великим трудом і хоробростю“.

Давня література як відбитка національного характеру. Як усе тодішнє українське національне життя містило в собі зародки свобідного й сильного розвитку, було далеке від нетолерантности й замкнутости, які на приклад характеризували пізнішу Московщину, так і найдавніша українська література відзначається свобідною безпосередностю, виказує оригінальні завязки, зокрема щодо поетичної творчости. „Як давній Святослав з його чубом і звичаями степового наїздника — пише Пипін — нагадає нам в потомстві не московського великороса, але скорше українського козака, так ліричний епос Слова про похід Ігоря відізветься не в північній пісні, але швидче в українській думі, й сам факт утворення Слова міг бути дальшим ступнем епічного розвитку, перший ступінь котрого був вихідною точкою витвореної опісля в народній сфері билини“.

Оригінальність і самостійність української літератури того часу була відбиткою українського національного характеру, залюбленого в героїчних подвигах, у боротьбах із степовиками. Тодішнє кипуче національне життя треба завдячувати зєднанню всіх українських племен для одної мети, обєднанню вищих шарів української суспільности довкруги прапора української державности, яка саме була невичерпаним джерелом і запорукою успіхів енергії й таланту української нації. Тому й українське письменство найдавнішої доби і тодішня наша культура — це витвір освічених кляс: дружинників, купців і духовенства.

2. Занепад літератури через татарське лихоліття.

Значіння упадку Київа в історії літератури. Одначе згадані освічені шари почали щораз більше підупадати в міру того, як висихало джерело, що оживляло їх, в міру підупадання київської держави наслідком її роздроблення

і набігів кочовничих орд. У боротьбі з останніми обнижався рівень української культури, а це тим більше, що населення України покидало нераз свою Батьківщину, загрожену азійськими ордами, й шукало безпечніших околиць для нової колонізації. Вкінці татарське лихоліття докінчило те, що приготовлялося протягом цілого століття передтим: припечатало упадок Київа. Правда, в міру ослаблювання впливу та значіння Київа набирала сили нова українська держава на західніх українських землях — галицько-волинська, але хвилі татарського заливу так дуже підмулили підвалини цієї держави, що по кількадесятьох літах опісля вона впала жертвою західніх сусідів України: поляків і угрів. Утрата політичної незалежности України відбилася рішаючим робом на дальшім розвитку української культури й одного з складових її елементів — літератури.

Галицько-волинський літопис про залив України татарвою. Два рази залляла татарва Україну: перший раз віднесла побіду над Калкою (1223 р.) й вернула до Азії, за другим разом знищила українську землю й зайняла Київ 1240 р. Давні літописи зберігли оповідання про битву над Калкою. Галицько-волинський літопис ось що оповідає про цю справу:

> Прийшло нечуване військо: безбожні моавитяне, названі татарами, прийшли на половецьку землю. Коли ж половці піднялись на них, найсильніший з половців Юрій Кончакович не міг проти них устояти; і коли він утікав, багато їх перебито до ріки Дніпра, а татаре вернули в свої вежі. Коли ж половці прибігли в українську землю, говорили українським князям: „Як що ви не поможете нам, нас сьогодні порубали, а вас порубають завтра!“ І по нараді всіх князів у місті Київі ухвалили таке: „Краще нам стрінути їх на чужій землі ніж на своїй“...

Зібралося українське військо, переправилося через Дніпро, зайшло далеко за Дніпро, до ріки Калки, де зустріло головні татарські сили, й була побіда татар „над усіма українськими князями така, якої не бувало ніколи“.

Коли в 1237 р. татарські орди залили великоруські землі, окремі татарські відділи пішли на Переяславщину й на Чернигівщину. Тодіж хан Менке на чолі відділу татарів приступив і під Київ, став над Дніпром, подивляв красу й великість Київа та пробував намовити киян, щоб

піддалися, але ні князь Михайло ні кияне не послухали намови й не хотіли піддатися. Та сумна доля не минула Київа, вона відтяглася тільки до 1240 р., коли головні татарські сили, підбивши великоруські землі, завернули в 1239 р. на Україну та в найближчім році зайняли Київ. Галицько-волинський літопис оповідає про цей напад татар таке:

В 1240 р. прийшов Батий на Київ з великою силою, з великим множеством свого війська, окружив місто й обступила його татарська сила й був город у велчкій облозі. І був Батий під городом і його вояки облягли місто, й не можна було нічого чути від рипу його возів, від великого реву його верблюдів і іржання табунів його коней. І була переповнена українська земля військом...

Під проводом воєводи Дмитра кияне взялися відважно до оборони столиці України. Батий приступив до Київа від Ляцьких воріт коло Дніпра й поставив там машини до розбивання стін. Коли татаре били таранами день і ніч в стіни города, зробили вилім; кияне під проводом Дмитра кинулися боронити вилому: „тут треба було бачити, як ламалися списи, і як розбивалися щити, як стріли затемнили світло“, але татаре відогнали оборонців і опанували стіни. Не помогли також нічого нашвидку зроблені укріплення довкруги Десятинної церкви, бо були несильні, й другого дня стали відразу добичею татар. В розпуці кияне почали ховатися на хори Десятинної церкви разом зо своїм добром і навала була така велика, що величезна церква впала. Батий зайняв Київ, вибив масу народу, одначе помилував воєводу Дмитра за його хоробрість і взяв його до свого двору.

Поїздки українських князів до орди. Через Волинь і Галичину пішло Батиїве військо на Угорщину, звідки по сливе однорічнім побуті з весною 1242 р. вернуло через Галичину, Волинь і Київщину назад у степи. Один перед другим князі почали їздити до зверхника української землі — татарського хана, щоб одержати від нього потвердження своїх князівських прав. Про поїздку одного з них — чернигівського Михайла маємо окреме оповідання, заховане в рукописі XIV—XV в. Вибравшися до орди, князь Михайло як христіянин не згодився перейти між двома огнями, себто відбути обряд очищення від усяких злих гадок, і віддати честь богам ханської дина-

стії, навіть коли йому загрозили смертю за образу ханського маєстату. Князя Михайла разом з його бояриком Хведором затовкли татаре кулаками й ногами на смерть. Православна церква канонізувала їх як мучеників за християнську віру.

Галицько-волинський літопис має оповідання про подорож князя Данила до орди. До нього й Василька прислав татарський воєвода Могучій своїх послів з домаганням дати Галич. Данило найшовся у великім клопоті, бо не укріпив ще своєї землі городами, й вибрався до Батия. Літопис описує його молитву в київськім Видубицькім манастирі й подорож аж над Волгу до Батия.

Тоді покликав його Батий, але Бог визволив його від їх злої жорстокости й чародійства; він поклонився їх звичаєм і увійшов до їх намету. Сказав йому Батий: „Даниле, чому ти давно не прийшов (подорож відбулася в грудні 1245 р. та в січні найближчого року)? Та коли ти сьогодні прийшов, то добре. Чи пеш наше чорне молоко, наш напиток, кобилячий кумис?" А Данило відповів: „Досі не пив, а коли сьогодні велиш, то вип'ю". Тоді сказав він: „Ти вже наш татарин, пий наш напиток". Випивши, Данило поклонився їх звичаєм, вимовивши свої слова, та сказав: „Іду поклонитися великій княгині Баракчиновій". А той сказав: „Іди!" Отже пішов і їх звичаєм поклонився, а Батий прислав боклаг вина та сказав: „Не звик ти пити молока, то пий пиво!" О гірша лиха татарська пошана!

Татарське лихоліття і народня творчість. В лицарськім епосі маємо слід того, як відбилося татарське лихоліття на народній свідомости, в переказі про лицаря Михайлика й Золоті Ворота. В лицарі Михайлику, що захистив Київ, Куліш бачить саме київського воєводу Дмитра. В народній пісні татарське лихоліття XIII в. зіллялося з пізнішими татарсько-турецькими нападами, що продовжалися до XVIII в., і через це тяжко відрізнити те, що можна віднести до XIII в. Зрештою в ті часи не можна говорити про татарське ярмо над українською землею в такім розумінні, як воно тяжіло над Московщиною. Українські князі, зокрема король Данило, швидко прийшли до себе по першім переполоху й почали самі нападати на татар. Те саме робила й литовська династія. Справжнє татарське лихоліття звисло над українською землею щойно в останній четвертині XV в.

3. Відгомін татарщини в памятках письменства.

Московщина побідила Київ зброєю, а Київ Московщину культурою. Здобуття Київа Батиєм приспішило те, що розпочалося зруйнуванням Київа Андрієм Боголюбським в 1169 р., а докінчилося перенесенням столиці київського митрополита з Київа до Володимира над Клязмою в 1299 р. Не тяжка річ була для ворога зруйнувати Київ, тяжче представлялася справа створити власну культуру, зокрема літературу для великоросів. На це порадили собі великороси тим робом, що прийняли готову українську культуру й літературу та приноровили її до свого відмінного національного характеру. Побіджений збройною силою великоросів Київ побідив їх своєю культурною силою. Дуже яскравим прикладом того, як українські рукописи попадали на північ, напр. у Новгород, можна уважати відривок списка Апостола XIII в. з бібліотеки петербурзької духовної академії; він походить з рукописів давньої новгородської бібліотеки при св. Софії й перші два його зшитки є галицько-волинського походження.

Перейняттю української культури з боку Московщини завдячуємо збереження наших літературних памяток. Саме тій обставині, що великороси переписували, переробляли й компілювали твори української літератури, ми й завдячуємо їх збереження до нашого часу, бо руйнуючи українську землю й палячи її міста, татарва з димом пустила українські бібліотеки. Без сумніву багато літературних творів перенесли на великоруський північний схід і українські виселенці, головно ті освічені „перелетні птахи", котрі в найтяжчій хвилині України лишали рідну країну на безбаш.

Письменники, що належать до двох літератур. При такім стані справи історик української літератури має часто діло з письменниками, що розпочали свою діяльність в українській літературі й потім перейшли до чужої, великоруської, польської або иншої. Приклади таких письменників маємо також в татарськім лихолітті, напр. Серапіона. В більшости випадків це стояло в тіснім звязку з тою обставиною, що Київопечерський манастирь в давній добі й Київомогилянська академія в середнім періоді україн-

ської літератури доставляли кандидатів на визначні становища також для великоруських і білоруських земель.

Настрій письменства з часу татарського лихоліття. Що торкається українського письменства татарського лихоліття, напрям його не зміняється в порівнянні з дотеперішнім часом, як доказує це напр. характер Галицько-волинського літопису. Правда, повага хвилини відбилася понурим настроєм на літературних памятках того часу. Під тяжкими ударами злої долі люде почали заглядати в свою душу, очищали її від гріхів і каялися. Але иншого впливу, тим більше такого, щоб відтоді розпочинати якусь нову добу письменства, рішуче не мало татарське лихоліття.

Покутницький настрій відбився на тодішніх проповідях. Горе, яке впало на українську землю, духовенство пояснювало як кару за двоєвірря. Виступи против останків поганства на Україні бачимо у вставках у проповідях Григорія Богослова й Івана Золотоустого та й у таких оригінальних проповідях, як. Слово одного христолюбця й ревнителя по правій вірі. З останньої проповіди довідуємося про ряд поганських богів і про службу тим богам: „короваї їм ламають, і кури їм ріжуть, огневі моляться, називаючи його Сварожичем". На духовенство нарікає христолюбець, що воно не тільки не протиділало такому двоєвірррю, але й часто само готове було „робити те саме".

Київський митрополит Кирило II. Проповідь такогож характеру творить і Правило київського митрополита Кирила II., що увійшло в склад Кормчої. В часі обїздки своєї епархії Кирило запримітив різні недостачі в христіянськім житті своїх вірних: вислідом цього й було Правило, до якого долучене також поучення духовенству. Останнє можна зустрінути й окремо як Поучення епископа священикам.

Зміст. На початку проповіди автор говорить про нещастя, які впали на українську землю як кара за гріхи вірних, що не виповнили правил св. отців. Тому митрополит радить вистерігатися бісових забав, уладжуваних у святкові дні; в часі таких забав билися навкулачки й нераз убивав один одного. Митрополит домагався, щоб не ховати всіх тих, котрі не виповнили б його Правила, а священиків позбавляти духовного становища за похорон убитих в часі таких игрищ. Від священиків домагався Кирило, щоб вони відзначалися високими

прикметами морального життя, отже щоб береглися від пянства, обжирства, сварок, позвів, читання фальшивих книг, за те жадав від них виповнювання обовязків тощо.

4. Серапіон.

Серапіон. Двовірря доторкнувся в своїх проповідях і Серапіон. По свідоцтву Воскресенського літопису в 1274 р. прийшов з Київа митрополит Кирило та привів з собою архимандрита тамошнього Печерського манастиря. Цього архимандрита й висвятив на епископа Владиміра, Суздаля і Новгорода Нижнього. Той самий літопис записав рік його смерти 1275: „Вмер владимірський епископ Серапіон, а був дуже вчений в Св. Письмі. Його поховали в церкві св. Богородиці у Владимірі“.

Серапіонові проповіди. Серапіонові приписують сім поучень, але з них певно належить йому тільки пять. Здається, це тільки мала частина того, що він написав, бодай виголосив, як здогадуватися з слів проповідника: „Я багато разів говорив вам, браття і діти“, „багато говорю вам“, „завжди сію на ниву ваших серць боже насіння“... На те, що сьогодні відомі нам тільки скупі останки письменської діяльности Серапіона, вказує і та обставина, що з його пяти проповідей автор моноґрафії про Серапіона Петухов, зрештою несправедливо, тільки одну кладе на київський час, а чотирі на час побуту Серапіона у Владимірі, хоча цей побут не тривав і два роки.

Відгомін сучасних нещасть в проповідях Серапіона з часу побуту його на Україні. Не можна навіть припустити, щоб Серапіон замовк на яких 30 літ, бо перша проповідь походить з 40 років XIII в. На ній замітне сильне враження землетрусу, який навістив Київ 1230 й 1236 рр. Це й доказ, що недовго після того часу ця проповідь написана. Ось уривок з першої проповіди Серапіона:

Чи чули ви, браття, що сам Господь Бог говорить в Евангелію, що в останніх часах будуть затьміння сонця і місяця і звізд і землетруси і голод? Те, що тоді сказав Господь Бог, сьогодні здійснюється при останніх людях. Скільки разів бачили ми, як сонце пропадало й місяць затемнювався, і звізди змінялися у своїм світлі... А сьогодні бачили ми своїми очами й землетрус. Земля, що на божий приказ відразу ствердла та стала нерухомою, сьогодні порушається, хитається нашими гріхами, не може носити нашого беззаконня... Не говорить уже нам Господь своїми устами, але самиг

ділом наказує — трясе й хитає землею, хоче обтрясти з землі беззаконня і численні гріхи, як листя з дерева. Коли б хто сказав: „і давніше бували землетруси", то я скажу: так, землетруси бували, але що по тім сталося у нас, чи не голод, чи не пошести й чи не численні війни? А ми все таки не каялися, поки з божого допусту не прийшов на нас немилосердний народ: і нашу землю спустошили, і наші городи полонили, зруйнували святі церкви, наших батьків і братів перебили, знущалися над нашими матерями й сестрами... В який час бачили ми такі наглі смерти? Одних, котрі не вспіли розпорядитися щодо свого дому, нагло поривала смерть, другі, з вечора здорові, йшли спати та вранці вже не вставали...

Коли згадка про татарську навалу не пізніша вставка, в такім разі цю проповідь виголосив Серапіон уже з приводу татарського лихоліття. Свого роду продовження цієї проповіди творить третя проповідь Серапіона, доказом чого хай послужить оцей уривок:

Тоді навів на нас Господь Бог народ немилосердний, народ лютий, народ, що не пощадить ні молодої краси, ні немочі стариків, ні молодости дітей. Рушили ми на себе гнів Бога нашого... Зруйновані божі церкви, зневажені свячені начиння, подоптані святині, святителі дісталися в поживу мечеві; тіла преподобних черців кинено на жир птахам. Кров наших батьків і братів, як многа вода, напоїла землю. Щезла сила наших князів і воєводів; наші хоробрі, перейняті страхом, утікли; багато наших братів і дітей відведено в полон, наші села запустіли й поросли хабаззям. Наша величність спокірніла, краса погибла; наше багатство дісталося їм у користь; наш труд одержали в спадщину невірні; наша земля стала добром чужинців; і самі ми стали знеславлені у всіх тих, котрі живуть в сусідстві нашої землі, посміховищем для наших ворогів, бо ми самі звели на себе, як дощ з неба, гнів божий...

Проповіди Серапіона з часу його епископства. Не тільки зміст першої і третьої проповіди вказує на їх київське походження, але й та обставина, що проповідник, промовляючи до своїх слухачів, уживає слова „браття". Тимчасом три инші проповіди мають замісць слова „браття" слово „діти". Друга проповідь на тему покути навіть зазначує, що отець поучає свої діти. Що її треба віднести на час епископства Серапіона, вказує згадка в проповіди про те, що зближається 40 літ від того часу, коли з нападом татар прийшли тажкі дні на східно-славянські землі з голодом, пошестями й иншими бідами. Виступи проповідника проти чарів і забобонів у четвертій і пятій проповідях промовляють також за тим, що їх написав Серапіон на півночі; зрештою в пятій проповіди є згадка про

руїну Дурацца на східнім побережжі Адрійського моря в 1273 р., отже проповідь походить з часу епископства Серапіона.

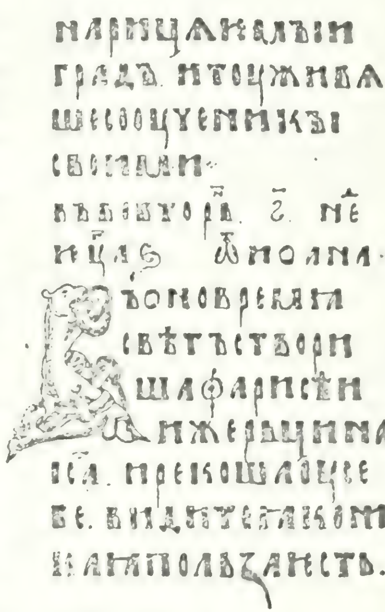
Характеристика Серапіона. Одначе в усіх проповідях Серапіон являється типовим письменником київської школи. Правда, не чужа була йому й штука риторики, але свої проповіди він призначував для широких мас, звідсіль і походить їх життєвий і популярний характер. Беручи тему до проповідей з сучасного положення свого окруження, малюючи життя і настрій своїх вірних у своїх писаннях, Серапіон зробив свої проповіди цінним історичним джерелом. Всі його проповіди відзначаються простотою, з усіх їх пробивається любов пастиря до свого стада. А коли до того додати, що його стиль відзначається плястичностю поетичних картин і вмілим підбором вислову, крім того вмілостю підпорядковувати подробиці основному плянові проповіди, то й одержимо ті прикмети, котрі визначують проповідям Серапіона одно з кращих місць між проповідями давньої України.

5. Збірники й компіляції.

Збірники як ознака занепаду письменства. Чотирі відомі проповіди Серапіона зберіглися в збірнику „Златая Цѣпь“ (Золотий Ланцюг) XIV в. й також почасти в Ізмарагді та Златоусті, пята проповідь приходить в Паісіївськім збірнику XIV—XV в. Такі збірники це характеристична ознака занепаду українського письменства в давній добі. Правда, вони істнували в нас від початку нашого літературного життя, бо прийшли на Україну з Болгарії разом з прийняттям христіянства, правда також те, що в такі перекладні збірники входили також українські орігінальні вставки й писання, але все таки в перших віках нашої літератури були ті збірки бодай новостю, вносили щось свіже, до того часу невідоме, в українське письменство. А тепер такі збірники творилися з оригінального й перекладного письменства через пережовування вже відомих писань, через перероблювання, компілювання і наслідування, а це все характеризує вже час занепаду літератури, бо де нема творчости, там нема також справжньої літератури.

Головно XIV в. і перша половина XV в. це є час повної переваги таких збірників і компіляцій. Довгі віки читалися такі збірники в церкві та вдома; для домашньої лектури служив головно Ізмарагд, переспіваний в своїх істотних думках за нашого часу Іваном Франком. Нові проповіди писалися рідко й невибаглива українська публика задоволяла свої духові потреби тими збірниками, котрі освятила церковна практика й обичай.

„Златая Цѣпь“. До важніших між збірниками й компіляціями належить збірник з заголовком: „Книгы, глаголемыя Златая Чепь, на поученіе всѣмъ крестьяномъ“ (Книга Золотий Ланцюг для поучення всіх христіян). По поученнях про віру й любов ідуть відділи про піст, сусіда, манастирі, епископа, попів, князів, приятелів, рабів, жінок і т. д. Нерідко чути тут струну людяности у відношенні до сиріт і служби тощо. З творів українських проповідників увійшли в цей збірник писання Кирила Турівського й Серапіона.

Луцьке Євангеліє XIV в. (Почерк відмінний від давнього уставу. Початкова буква дає звіринний орнамент XIV–XV вв.).

Ізмарагд. Проповіди Кирила Турівського й Серапіона так само, як і проповіди Теодосія Печерського, увійшли також ще в инший збірник, що не раньше XIV в. появляється в двох формах. Повний список має заголовок: „Книга, глаголемая Измарагдъ, въ нейже всяка ухищренія божественныхъ писаній истолкована святыми отцы“ (Книга Ізмарагд, в якій всякі мудрости святих писань вияснені святими отцями). Ізмарагд утворився з Пролога.

Всіх проповідей в Ізмарагді звиш 150; половина з них має славянських авторів. У найдавнішім списку

Ізмарагду маємо між иншим поучення про користь читання книжок, під якими треба розуміти святі книги. Вони бо кращі пісень і „мають незабутню память“. Одначе є такі люде, котрі, читавши без розуму, „завернулися з правого шляху“, стали еретиками, що хотячи „для всіх бути добрими“, увели вже багатьох у погибіль. Після того йдуть поучення про позамогильне життя; зацікавлення цим родом поучень можна пояснювати появою в XIV в. чуми або „чорної смерти“, яка в середині того століття спустошила Европу й викликала з одного боку релігійний рух і єреси, з другого боку кидала людей від аскетизму до всяких роскошів. Хабарництво, розпуста, пянство й обжирство це звичайна тема докорів у проповідях Ізмарагда. Вкінці є тут і проповіди, що торкаються жінок, дітей і невільників. Погляд на жінок в поученнях Ізмарагда зложився під впливом Біблії, проповідей отців церкви й византійських творів пізнішої доби.

Толкова Палея. З компіляцій тих часів треба згадати ще Толкову Палею або „Бытіе толковое на Іудея“. Є це толковий старий завіт, при чім вияснення звернені головно проти жидів як носителів старого завіту, якому протиставляється новий завіт. Автор, виходячи з символістичного вияснювання поодиноких картин і місць тексту, покористувався кождою нагодою для виступів проти жидів. Толкова Палея починається сотворенням світу й первісно доходила до початку панування Соломона. Її оповідання скомпільоване на підставі Біблії й апокріфічних вісток і творів, а екзеґетична частина на основі богословських творів різних авторів.

Повстання Толкової Палеї треба поставити у звязок з жидівськими впливами на Україну, виразними вже в дотатарських часах. Так напр. в Житії Теодосія Печерського оповідається, що він нераз у ночі виходив з манастиря і йшов у жидівську дільницю міста, щоб дискутувати з жидами про віру, бачив бо в цім подвиг щиро віруючого християнина. Леґенда про хрещення України говорить про жидівських місіонарів, які пробували навернути Володимира на жидівство. Безпосередно з жидівських джерел прийшли на Україну Талмуд, Мідраші й пізніша жидівська література, а крім того деякі леґенди й апокріфи, напр.

про Соломона й Китовраса, та притчі, як напр. притча про сліпого й кульгавого, що нею покористувався Кирило Турівський.

Хронограф. На зацікавлення жидами вказує й один з хронографів, а саме так званий „жидівський“. У византійській літературі хронографом називався такий твір, що давав огляд загальної історії людства, починаючи звичайно від сотворення світу, постепенно переходячи в історію християнства та вкінці в історію Византії як представниці справжнього християнства. Приводом попробувати утворити компілятивний хронограф послужили византійські хроніки Івана Малали Антіохійського й Юрія Гамартола.

Обидві ці хроніки увійшли в склад трьох хронографів. Перший з них це Грецький літописець першої редакції (Лѣтописецъ Еллинскій и Римскій), другий Грецький літописець другої редакції, в якім є імена українських князів Аскольда й Дира та цитується український літопис про похід Олега й Ігоря на греків. Третій хронограф, що істнував уже в 1262 р., вибірав з своїх джерел головно те, що мало якийсь звязок з історією жидівського народу; відсіль і походить його назва „жидівський“. Хронограф цей користувався книгою Битія, Шестодневом, Старовинностями Йосипа Флавія, хроніками: більше поетичною Малали й рідше Гамартола, та й иншими книгами старого завіту й додав наприкінці Олександрію; зложений він на українській або білоруській землі.

На полеміку з жидами вказує і трактат XV в. проти жидів „Пророчество Исаінино объ отверженіи (відкиненні) жидовъ“, перероблюване кілька разів пізніше.

6. Вплив відродженої літератури південних славян.

Літературний рух відродженої Сербії й Болгарії. З кінцем XIV в. оживився вплив південної славянщини на українську літературу. Стояло це в звязку з політичним розцвітом і вершком культурного розвитку в сербів і болгарів. За Степана Уроша Дечанського й зокрема за його сина Душана Сербія осягнула найбільше значіння. В Болгарії, що поділилася на кілька князівств, які ворогували між собою, в західній частині краю почав самостійно

управляти князь Шишман, основник нової тубільної династії Шишмановичів.

В Сербії сильний літературний рух бачимо в XIII—XIV вв. на далматинськім побережжі, де перехрещувалися славянська, византійська й романська культури. Тут між иншим перекладено в тім часі на сербську мову з грецької мови Олександрію (звідсіль так звана сербська Олександрія), з латинських оригіналів повісти про зруйнування Трої (так звана Троянська притча) та про індійське царство, пізніше перекладено італійську поему як Повість про Бову королевича. Знову ж Болгарії судилося мати в Івані Олександрі Шишмані наслідувача колишньої діяльности царя Симеона. Іван Олександер Шишман радо замовляв для своєї бібліотеки переклади з грецької мови та збірки з цікавіших давніше перекладених статтей. Деякі книжки були ілюстровані, напр. Хроніка Манасії, куди попали й ілюстрації зо східно-славянської історії.

Коли царь Іван Олександер поділив своє царство між двох синів, один з них вибрав на столицю Тирнов, а другий Відін. І саме особливо в тирновськім царстві бачимо великий літературний рух, що почасти відродив літературні традиції доби першого болгарського царства й рівночасно відбив у собі висліди пізнішого византійського впливу XII—XIV вв. в часах залежности Болгарії від Византії. На чолі того руху став типовий представник византійської освіти XIII—XIV вв. на південно-славянськім ґрунті тирновський патріярх Евтимій. У нього бачимо пробу пристособити висліди византійської освіти його часу до болгарського письменства й рівночасно переробити на новий лад староболгарський літературний матеріял. Здалека від змагань Евтимія ожили й народні елементи давньої болгарської літератури. Одначе не вони стали висловом відродження національної традиції, тільки проба відродити давню церковно-славянську літературу. Тому в тирновськім царстві появилися переклади Хронографа Івана Зонари з грецької мови, східньої повісти про Стефаніта й Іхнилата, Марґарита Івана Золотоустого, Златоуста й инших.

На XIV в. припадає і розцвіт болгарських манастирів і чернецтва; тоді саме й виробилася ідеалістична теорія

аскетизму. Манастирі були розсадниками не тільки духовної, але також світської освіти. Одначе наставники болгарської церкви переходили атонську школу. Там на Атоні вироблялися богословські системи для всього православного світу. Звідти сама Византія одержувала патріярхів, не тільки південні та східні славяне наставників своїх церков.

Київський митрополит Кипріян. Атонську школу перейшов болгарин з походження київський митрополит Кипріян, родом з болгарської родини Цамблаків; був мистрием пізнішого київського митрополита Григорія Цамблака. Обидва вони перейшли атонську школу, здобуваючи собі широку освіту, обидва стояли в близьких зносинах з тирновськи патріярхом Евтимієм. Цамблак був правдоподібно уроженцем Тирнова й вихованцем Евтимія. З писань, приписуваних Кипріянові, певно належить йому Житіє митрополита Петра, колишнього черця Спаського манастиря в Двірцях коло Жовкви. Житіє стрічається також в українських рукописах. Хоч осідок митрополита вже був перенесений з Києва на Московщину, Кипріян жив довший час в Києві, бо не міг погодитися з московським князем. Умер 1407 р.

Григорій Цамблак роздав просфори. (З хроніки Райхенталя).

Григорій Цамблак. Перед своєю смертю спровадив Кипріян до себе свого братанича Григорія, але вмер, коли Цамблак був щойно в дорозі, на Литві. Зявляючися в українських землях, Цамблак мав уже за собою славу богослова та проповідника, яку здобув собі в Молдаві, висланий туди в церковно-дипломатичній місії. Правдоподібно Кипріян робив Цамблакові надію на митрополичий престіл. Але по смерти Кипріяна став митрополитом Фотій, якого не любили в литовській державі. Витовт жадав

від Царгороду окремого митрополита для українських і білоруських земель, що входили в склад литовської держави. По відмові Царгороду Витовт скликав собор єпископів і вищого духовенства, князів і бояр з українських і білоруських земель Литви й Польщі до Новгородка, де й вибрали митрополитом Григорія Цамблака. Цю посаду займав Цамблак усього кілька літ і в 1418 р. щез з української землі; місцеві джерела говорять про його смерть, а молдавські кажуть, що прийняв схиму з імям Гаврила, поселився в нямецькім манастирі й зайнявся книжніми працями.

Справа окремої митрополії для православних Литви й Польщі була наразі відложена, бо Витовт погодився з Фотієм. Останній лишив слід у письменстві як автор численних, хоч з літературного боку слабих проповідей і поучень. Між иншим він переробив і давню проповідь про божі кари.

На український період життя Григорія Цамблака припадає шість проповідей: на вербну неділю, Вознесіння, Преображення, Успення, Воздвиження й на св. Димитрія, Ісповідання віри, написане на день його посвячення й виголошене в часі рукоположення 15 листопада 1415 р., й чотирі панеґіричних писань. Хоч був одним з блискучих представників пізнього византійського риторства, його писання були у нас мало популярні, а більше відомі в Молдаві. З його панеґіричних писань одно вихваляє Кипріяна, себто надмогильне слово, сказане в Київі в осени 1409 р., друге вихваляє тирновського патріярха Евтимія, а два доторкаються участи Григорія Цамблака в констанцькім соборі в 1418 р., а саме привітня промова папі Мартинові V, виголошена в латинськім перекладі в Констанці 25 лютого 1418 р., й похвальне слово отцям, котрі зібралися на тойже собор, виголошене в латинськім перекладі в останніх днях лютого тогож року.

Середно-болгарський вплив в українськім письменстві. Не тільки південно-славянські духовники, але й монахи ширили вплив південно-славянської літератури на українську та взагалі східно-славянську, наслідком чого остання значно змінила свій зміст і зовнішній вигляд. Появилися нові переклади, що різнилися від давніших перекладів,

нові редакції поодиноких літературних память і навіть нові твори, досіль зовсім тут невідомі. Цей новий вплив можна пізнати по нестертім таврі, яке лишив він на мові памяток тодішнього нашого письменства, пізнати його по середно-болгарських язикових прикметах, отже по заміні *я* через *a* (моленіа, добрыа, добраа), по уживанні *ъ* замісць *ь* або *е* в середині слів і *ь* замісць *ъ* на кінці слів, у появі великого юса й т. ин.

7. Письменський відгомін змагань до релігійної унії.

Безуспішність заходів Цамблака коло релігійної унії. З побутом обох болгарів Кипріяна та Григорія Цамблака на українських і білоруських землях стоять в тіснім звязку також перші серіозніші проби заведення тут церковної унії. На весну 1396 р. вибрався Кипріян в свої західні епархії, був у Витовта на Білоруси, потім поїхав у Київ, відти на Волинь і в Галичину. В осени того року зїхався Ягайло з Кипріяном і відбув з ним конференцію в справі зеднання східно-славянської церкви з римською. Урадили удатися до патріярха й подати йому проєкт вислати своїх відпоручників на синод, що мав би зійтися десь на Україні або Білоруси й перевести злуку східньої й західньої церкви.

І хоч з цих заходів нічого не вийшло, Ягайло не покидав своєї думки. Для її здійснення і наступив вибір окремого митрополита для українських і білоруських земель в особі Григорія Цамблака, що для цієї цілі взяв участь у констанцькім соборі. Там вітав папу Мартина V промовою, збереженою в латинськім перекладі в хроніці Райхенталя. Від володарів Литви й Польщі висловив тут Цамблак бажання, щоб унія увійшла в життя шляхом гідним, чесним і звичайним, а саме на вселенськім соборі, на якім делеґати обох сторін вияснили б справи віри. Друге панеґіричне писання з цього приводу задержалося в церковно-славянськім тексті: є це „Григория архиепископа киевъского и всея Руси слово похвалное". Тут запропонував членам констанцького собору зійтися і вияснити гідним способом релігійні різниці, обертаючися в сумнівних випадках до книжок, які полишили по собі богомудрі мужі.

Одначе заходи Цамблака були так само безуспішні, як безуспішною лишилася участь митрополита Ісидора в флорентійськім соборі в 1439 р. та приступлення його до унії. В цілорічних подорожах по українських і білору-

Четвероєвангеліє XV XVI в. бібліотеки духовної академії у Київі.

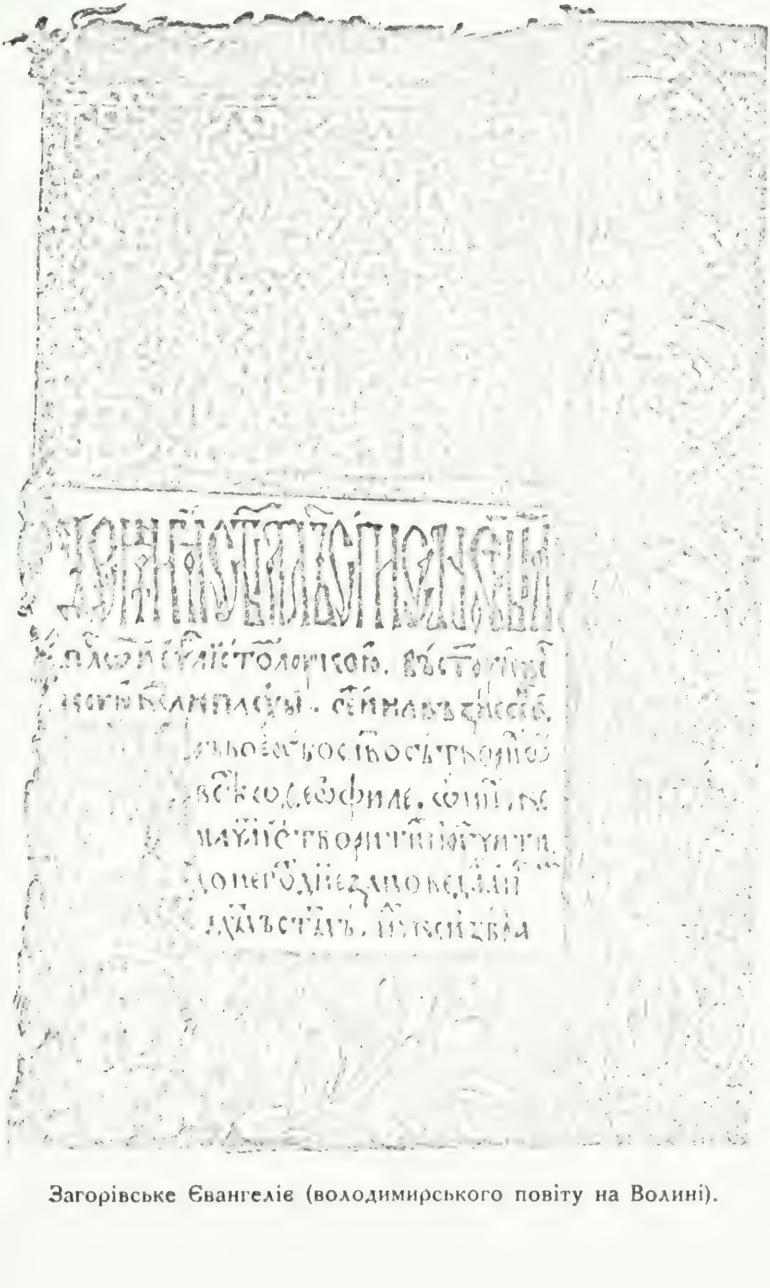
ських землях 1440—41 р. він переконався, що там не було ніякого спочування унії, і тому навіть не задержався в цих землях, коли мусів утікати з ворожої для унії Московщини.

Окремий київський митрополит. В часі неприсутности Ісидора вибрано нового митрополита Йону, якому зразу підлягали також українські й білоруські епархії. Але 10 літ пізніше в 1458 р. папа прислав на митрополита україн-

Четвероєвангеліє XV—XVI в. бібліотеки духовної академії у Київі.

ських і білоруських земель уніята Григорія Булгара й відтоді московські митрополити титулували себе митрополитами московськими та всієї Руси, а українці й білоруси по смерти Григорія почали вибірати своїх митрополитів, котрі титулували себе митрополитами київськими та всієї Руси.

Загорівське Євангеліє (володимирського повіту на Волині).

Посланіє Місаїла. По смерти Григорія православний собор, зложений з єпископів, княжат, панів і визначних мужів, правдоподібно хотячи обсадити митрополію, вислав на весні 1473 р. якесь посланіє до папи. Минуло три роки, папа не відповів нічого на посланіє і в марті 1476 р. вислано до нього друге посланіє, підписане кандидатом на митрополію Місаїлом (з роду князів Пструцьких або Пстручів) з гуртком православних княжат і панів. Посланіє дає зразок пізнього византійського риторства, написане неясно й дуже многословно, переповнене такими прибільшеними й незвичайними комплиментами, які ще через часте їх повторювання викликують несмак у читача. Можливо, що така зверхня його форма, яка гарно свідчить про теологічну й діялектичну зручність ритора-автора, мала на ціли засипати папу комплиментами, щоб як найменше дати дійсних уступок. З причини свого убогого змісту, балакучости, розтягнености, напушистости й повторень одного й того самого Посланіє Місаїла це памятник невисокої вартости, а літературного інтересу надає йому виключно та обставина, що українська література того часу бідна памятниками.

Зміст. Досить довга перша частина Посланія Місаїла це одна неперервна низка найбільше вишуканих похвал папі. Висипавшися з комплиментами папі, автор чи автори зазначують, що нема різниці між греками й римлянами та „російськими славянами", тимчасом вони довідалися, що східно-славянську церкву представляють перед папою яко невірну. Автори Посланія порівнюють обвинувачів українського й білоруського народу з безводними хмарами, які проганяють вітри, з безплодними деревами, зо спіненими хвилями моря тощо. Подавши в другій частині вістки про самих себе й визнання своєї віри, автори Посланія наводять як свій погляд — погляд католиків на папу як всенайсвятішого пастиря і старшину всіх святих отців і православних патріярхів, що більше, вони навіть натягають на католицький спосіб свої православні догми, та все таки підкреслюють, що кождий має мати непорушеним обичай і устав своєї церкви. Від папи повинен кождий християнин учитися лагідности та смирности.

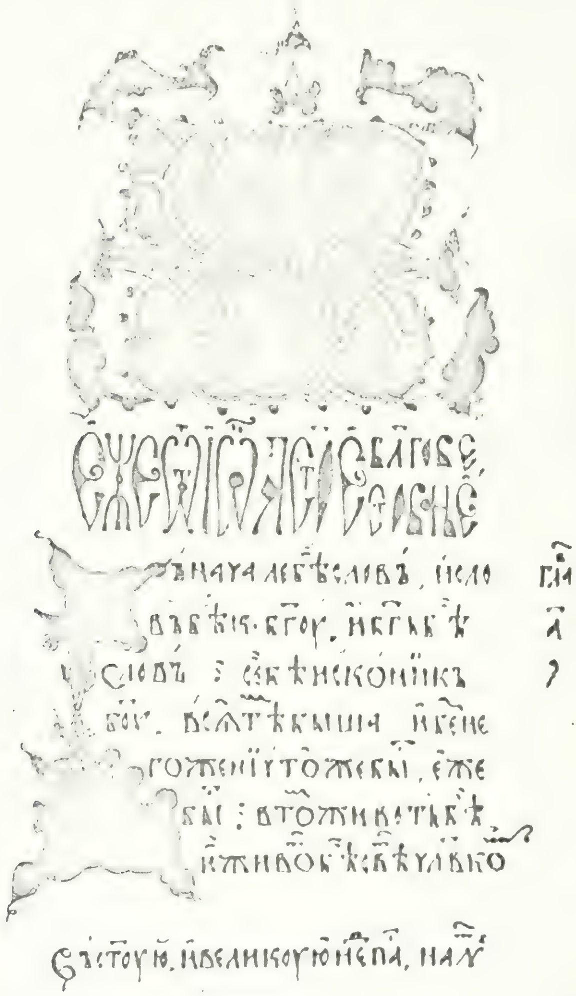
„Бо треба любовною премудростю, лагідностю відзначатися, щоб зовсім не вимагати зброї лютости на поправу такої пастви. В наших бо землях бачимо багатьох з боку західньої церкви таких по імени пастирів, які держаться того звичаю, що думають лютостю

Загорівське Євангеліє (володимирського повіту на Волині).

побільшувати стадо й більше гублять з нього, віддають гідних судові, вяжуть їх і мучать, инших силою тягнуть „із благочестія во благочестіє“, руйнуючи союз мира, любови зависним гнівом. То бо незручний пастирь, перелякавши своїм криком, нагло та швидко знищив і викинув овечку з свого стада, то кинувши палицею, перестра-

шуючи ворогів, потрапить у голову й побачить перед собою трупа; то знову стративши голову в запалі, пхне ногою й поламав хребет або ребряні кости, які заслоняють нутро. А милосердний пастирь свобідний і далекий від того всього; лагідно бо споглядаючи на

Загорівське Євангеліє (володимирського повіту на Волині).

своє стадо, тихо порушаючи устами або духовним криком накликуючи стадо, доводить до того, що воно держиться купи й не розбігається більше. Він навчає не лишати й кривого, але брати його на своє плече. Привикши бо до такого звичаю, вівці біжать слідом

за солодким голосом пастиря, а від чужого тікають, і так ступаючи перед ними радісними ногами, евангельським шляхом наставляє їх на

Турійське Евангеліє (ковельського повіту на Волині).

апостольські та пророчі поля, і часто обертаючися та бачучи їх добру віру, що вони йдуть, множаться і добре годуються, веселиться, бо сподівається прийняти від пана стада не тільки повну нагороду,

але й заслужену пошану. А коли настав спека від соняшного палу, й потрібно великого холоду, він виводить їх на висоту евангельських гір і позволяє їм мати усяку свободу, також відти посилає їх перед себе на небо".

Такі й инші прикмети находять автори Посланія у папи. Тому папа може довести до союза мира, хай тільки вишле в наші землі двох знаменитих добророзумних мужів, котрі знали б добре закон і обичаї обох церков і котрі щиро придержувалися б постанов флорентійського собору: з них одного віроісповідника східньої церкви та другого західньої. В другій частині виложений істотний зміст Посланія, бо в третій частині укладчики Посланія просять від папи як верховного пастиря для себе різних духовних дібр і ласк, а кінцеву частину виповняє прохання о відповідь.

Віднайдення Посланія. Відшукав це Посланіє і предложив віленському маґістратові для потвердження та вписання в акти уніятський митрополит Іпатій Потій, який і видав його в 1605 р. в ориґіналі й окремо по польськи на доказ давнини унії українських і білоруських земель з Римом п. з. „Посельство до папежа римъского Сикста IV отъ духовенства и отъ княжатъ и пановъ рускихъ зъ Вилни року 1476 мѣсяца марта 14 дня черезъ пословъ въ томъже листе нижеименованныхъ". Сучасні православні письменники проголосили це Посланіє підробленим, але новіша критика признає його автентичним.

8. Упадок духовної творчости.

Ще один відгомін прихильности до унії. З кругів, прихильних унії православної церкви з римською, вийшла в XV в. й „Молитва Господу Богу нашему Ісусу Христу, къ святѣй Тройци единосущнѣй, къ святому архистратигу Михаилу и Гаврилу и ко всѣмъ святымъ и къ святѣй госпоже Богородици" з апокріфічним елементом, який тягнеться червоною ниткою через увесь зміст молитви.

Реліґійна полеміка. З реліґійної полеміки того часу маємо збірки давніх річей не місцевого походження; грецьких ориґіналів не віднайдено для двох великих полемічних трактатів проти опрісноків. Обмежається списом латинських єресей, вибраних з византійських полемічних

писань, і тому не має ніякої вартости „Слово“ якогось Григорія митрополита, „како держатъ вѣру нѣмци“.

Упадок оріґінальної творчости. Про упадок оріґінальної творчости свідчить уже той факт, що Київопечерський манастир, який був одним з наймогутніших осередків давньої української освіти, здобувся тільки на нові редакції Київопечерського Патерика. Бо ж не можна зачисляти до літератури позбавлене всяких літературних прикмет аскетичне поучення печерського ігумена Доситея з кінця XIV або початку XV в. про порядок відмовлювання молитов, практикований на Атоні й на Україні, як відповідь на питання ігумена одного північного манастиря.

Що й у часі того занепаду творчости не бракувало гарних стилістів на Україні й зокрема в київськім Печерськім манастирі, доказує дороблений печерським старцем Пафнутієм літературний вступ до прозаїчних розпорядків у завіщанні князя Андрія Володимировича з 1446 р.

Це я раб божий князь Андрій Володимирович приїздив до Київа з своєю жінкою та з своїми діточками, і були ми в домі Пречистої, і поклонилися ми пресвятому образові її та преподобним і богоносним отцям печерським, і благословилися ми у отця нашого архимандрита Миколи й у всіх святих старців, і поклонилися ми могилі свого батька Володимира Ольґердовича, і могилам своїх дядьків, і могилам всіх святих старців у печері, й роздумав я в своїм серці: скільки то могил, а всі тиї жили на цім світі, а пішли всі до Бога, й подумав я: поволі й нам туди піти, де батьки й браття наші...

9. Так звані литовські літописи.

Вплив права київської держави на право литовської держави. Взагалі XIV, XV й перша половина XVI в. це найменше досліджений час в історії української літератури й будучі пильні дослідники певно не пожалують вложеної на такі досліди праці. Підбиваючи українські землі, Литва не чіпала їх ладу та правових норм. Давнє київське династичне право заховало й за литовських часів свою силу хочби вже тому, що Литва не мала власної кодифікації права. Через те литовська адміністрація і суди проводили в життя і практику право „Руської Правди“. Порівняння памяток литовського законодавства XV—XVI вв., уставних грамот, „Судебника“ великого князя Казимира й Литовського Статуту першої редакції з 1529 р., вказує ви-

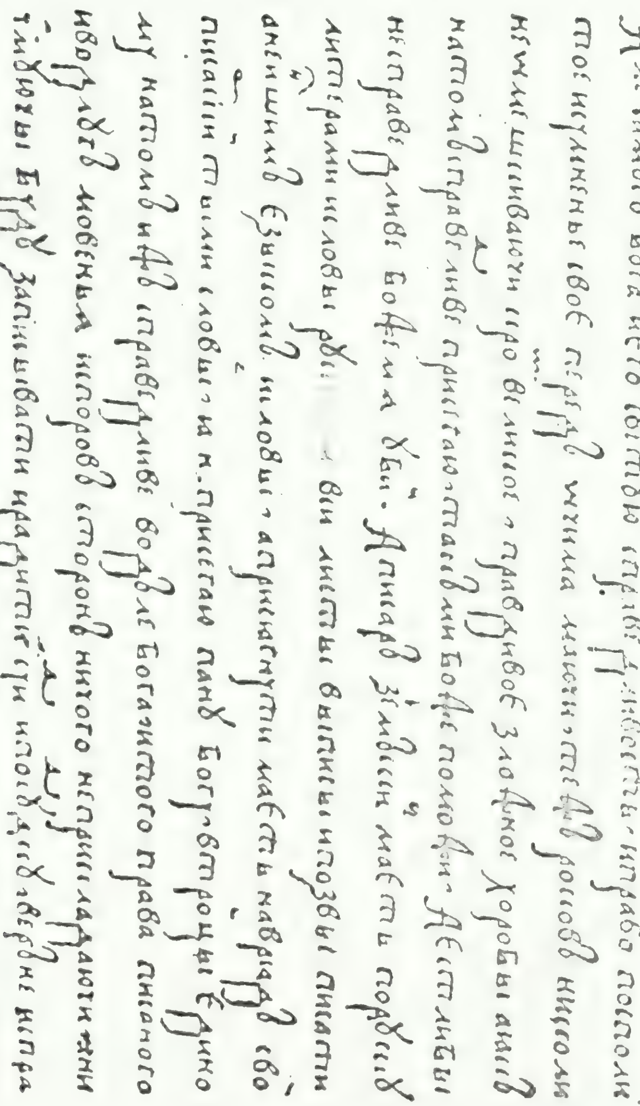
разно на формальну подібність різних постанов з „Руською Правдою". Головно „Судебник" Казимира з 1468 р. дуже близько споріднений з нею. Звичаєве право, сперте на юридичну традицію, що одержала колись свій вислів у „Рус-

Мініятюра з рукописного Єванґелія 1507 р.

кій Правді", стало основним джерелом Литовського Статуту. Крім того бачимо тут уже впливи й польських кодифікацій XIV—XV вв. і окремих сучасних законів, також німецького маґдебурзького права, по якому судили

в міських судах. Слабі в першій редакції Литовського Статуту, німецькі впливи далеко сильніше відбилися в його другій редакції з 1566 р. Не зважаючи на глибокі зміни,

З Литовського Статуту.

елемент староукраїнського державного права виступає ще яскраво навіть у третій редакції Литовського Статуту з 1588 р., що того самого року вийшов друком у Вільні.

Походження так званих литовських літописів. Зокрема до будучих дослідів належить ствердити ступінь участи українців у так званих литовських літописах, себто літописах, розвинених на давній українській літописній традиції й витворених спільною працею і на спільній літературній мові українців і білорусів, які увійшли в склад великого князівства литовського, звідки й походить невластива назва літописів.

Редакції так званих литовських літописів. Вони представляють собою чотирі редакції. Найдавніша редакція літопису це збірка механічно злучених окремих творів, куди увійшли: оповідання про боротьбу Кейстута з Ягайлом, оповідання про князювання Витовта й покорення українських і білоруських князівств, оповідання про битву з Теміркутлуєм на Воркслі, оповідання про Поділля, похвала князеві Витовтові, оповідання про боротьбу Свитригайла з Жигмонтом і щорічні записки, роблені в Смоленську й на Україні. На те, що батьківщиною цієї найдавнішої редакції був Смоленськ, вказують не тільки смоленські записки, але й місцеве смоленське забарвлення літописного оповідання і смоленське джерело Похвали князеві Витовтові. Цим джерелом є записка в збірнику проповідей Ісаака Сирина, з якої цілі уступи буквально подібні до літописного тексту похвали, а в инших змінена, що правда, форма, але приходять ті самі вислови. Перший вказав на це М. Грушевський, що й звернув увагу на якісь сліди ритмічної чи краще циклічної будови в смоленській записці з 1428 р., котра стала джерелом для похвали великому князеві Витовтові:

> Тогда бяху крѣпко служаще ему велицїи князи...
> честь и дары подаваху ему
> и також служаху ему и въсточныє великии цари татарьскии,
> такоже и нѣмецькии великии князи служаху ему
> со всѣми грады своими и землями,
> еще же и инїи велицїи князи служать ему —
> господарь молдавськои земли, також и басарабськои земли.
> Такоже и чеськоє королевство служаще єму.

Найдавніша редакція повстала в половині XV в.

Друга редакція додала до тексту першої редакції леґендарну історію великого князівства литовського давніших часів і продовжила оповідання першої редакції короткими записками до другої половини XVI в. Третя

редакція це ширша редакція, що доповнила вістки попередньої редакції масою мотивів, епізодів і оповідань як з устної, так і з літературної традиції й виповнила прогалини середньої редакції щодо подій від середини XV до початку XVI в.

Повний звід так званих литовських літописів появився не раніше половини XVI в. Сюди увійшли народні оповідання й перекази про первісну історію Литви до князювання Міндовга, про зміну князів від Войшелга до Ґедиміна, про оснування Вільни, про напад Ольґерда на Москву, про чудо від св. хреста, про ворожнечу Витовта з Москвою, про старання Витовта одержати корону, далі позички з українських літописів про Міндовга, Войшелга, вбійство Товтівіла й Тройнати та про Тройдена, вкінці поодинокі оповідання й щорічні записки. Крім тих оповідань, котрі вже увійшли в короткий звід, у ширший увійшли ще такі: про битву під Дубровною, про сварку Свитригайла з Ягайлом, про вбійство Жиґмонта, про боротьбу Михайла Жиґмонтовича з Казимиром і про боротьбу Казимира з тевтонами й Юрієм Подібрадом. Оповідання цієї четвертої редакції наслідком багатства подробиць колоритніше й щодо свого викладу цікавіше, має повістевий характер і тим самим більшу літературну вартість.

В цих українсько-білоруських літописах видко вже новий стиль, ближчий до урядового стилю литовської держави ніж до стилю давніх українських літописів. Він зовсім світський, свобідний від церковної манери й византійського риторства, за те стоїть під впливом польської лексики та стилістики.

Цими літописами користувалися польські хроністи Длуґош, Бельський і головно Стрийковський при писанні своїх хронік. У хроніці останнього є до 180 позичок з цих літописів.

Так званий Короткий київський літопис. У протиставленні до цього нового світського стилю зовсім на ґрунті давніх літописів стоїть так званий Короткий київський літопис. В цім рукописі короткий витяг з давніших літописів продовжений новими записками волинськими або поліськими з кінця XV в. Займаючися багато церковними

справами, Короткий київський літопис вказує на своє походження з церковних кругів.

Здається, пізніше додано до давніших записок цікаве оповідання про литовсько-московську війну та про побіду князя Констянтина Острозького під Оршою над Москвою в 1515 р. Оповідання кінчиться похвалою полководцеві литовських військ. Острозький порівняний між иншим з „великим царем індійським Пором“, з Авієм, сином Ровоама, „що воював з десятьма колінами ізраїлів і вбив з них сильних людей за один день пятьсот тисяч“. Його діло наслідував Острозький, що побив москалів не за цілий день, але в трьох годинах вісімдесять тисяч і т. д. Похвала кінчиться славою, яка нагадує нам ритмічну будову Слова про похід Ігоря і дум:

великославному государю королю Жикгимонту Казимировичу
буди честь і слава навіки —
побідившему недруга своєго великого князя Василія московского,
а гетману єго вдатному князю Константину Івановичу Острозскому
дай, Боже, здорове і щасте вперед ліпшее:
как нині побил силу великую московскую,
аби так побивал силную рать татарскую,
проливаючи кров їх бессурменьскую.

10. Книжній засіб.

Книжній засіб першої половини XVI в. Ця памятка ритмічної будови походить зперед середини XVI в. і бажання автора, щоб Острозький побідив сильні татарські війська, й сам спосіб вислову цього бажання вяже його твір з творами, які зродила козаччина в формі свого епосу — дум. Це вже входить в обсяг середньої доби української літератури.

Тимчасом на закінчення огляду давньої доби варто поглянути, який книжній засіб передав пятьнадцятий вік шістьнадцятому. Показчик цього засобу подає нам опис бібліотеки супрасльського манастиря. Його заснував на початку XVI в. митрополит Йосип Солтан і заложив заразом манастирську бібліотеку, постягавши книги з різних місць української й білоруської землі. В 1557 р. зладжено каталог цієї бібліотеки. В цім описі при низці книжок зазначено, що це „старі“ книги, отже походили з першої

третини XVI в., далі йшли нові книги, зібрані від 1532 р., й найновіші, що дісталися до бібліотеки вже по її описі.

На 215 скаталоґованих книжок було коло 50 чисто церковно-богослужебних: евангелій, апостолів, псалтирей, часословів, тріодей, ермолоїв, октоїхів, служебників, молитовників тощо. Значну рубрику займають толкування Св. Письма: евангелій, апостолів, псалтирей, апокаліпсіса та служби. З назв старозавітніх книг виходить, що цілої Біблії не було до часу виходу з друку Скоринової Біблії. З писань св. отців есть тут ряд збірників проповідей Івана Золотоустого, Григорія Богослова, Василія Великого, писання Діонисія Ареопаґіта, Кирила Єрусалимського, Івана Синаїта, Григорія Двоєслова, Єфрема Сирина, Ісаака Сирина, Івана Дамаскина, Теодора Студита, Івана Антіохійського, Григорія Синаїта, листи Кирила на Юліяна, Григорія Амиритського „на Ервана“, авви Доротея, моралістичні збірники Антіоха й Никона, Діоптра монаха Пилипа. Містить спис і багато збірників поучень, уложених систематично з різних авторів, і релігійно-моральних підручників з житій і поучень, напр. учительні евангелія, систематичні збірки поучень, прологи, минеї, патерики, між ними й Київопечерський Патерик, дві книги житій святих Метафраста, житія Івана Богослова, Івана Золотоустого, Паісія, Атанасія Атонського й инші. Далі було тут кілька канонічних книг, один збірник релігійної полеміки з латинянами, а з леґендарно-апокріфічного й повістевого письменства два примірники повісти про Варлаама й Йоасафа, житіє Андрія Юродивого, Василія Нового, Завіти дванадцяти патріярхів. В однім збірнику разом з повістю про Варлаама й Йоасафа було також Ходження Данила, другий твір оригінальної української літератури побіч Київопечерського Патерика. З історичних книг були тут історичні біблійні книги, Палея, „Плѣненіе єрусалимское“, „Временник, із Константинова временника виписан“ і „Книга Царственник з літописцем“, а природничу літературу заступав Козма Індикоплов.

Каталоґи инших бібліотек мало в чім доповнюють цей спис бібліотеки супрасльського манастиря.

Характер цього книжнього засобу як причина занепаду літературної творчости. Правда, довга низка цих кни-

жок, але все таки поза Київопечерським Патериком і Данилом Паломником він веде нас властиво туди, звідки ми вийшли, до перекладного письменства, розуміється, доповненого придбаннями також пізніших віків. До того це письменство крайно одностороннє й далеке від пекучих потреб життя. І в цій односторонности тодішнього книжнього й тим самим освітнього засобу, в береженні церковної традиції перед усякими сторонніми впливами, головно західніми, в страху перед боротьбою і тим самим в недостачі ініціятиви для організації та громадської й політичної діяльности криється причина занепаду ориґінальної творчости, наслідком чого тим буйніше процвітала компіляційна робота. Справа пішла на краще щойно тоді, коли Україну обхопив рух обновленого життя в західній Европі.

11. Розвиток літератури на Україні й на Заході.

З огляду на те, що в середній добі української літератури треба дуже часто порівнювати прояви українського письменства з аналоґічними західно-европейськими, годиться тут коротко зазначити, як представлявся розвиток української літератури давньої доби в порівнянні з західно-европейським літературним розвитком. В найдавнішій добі доля української літератури різко відрізнялася від долі західно-европейських літератур. На Заході від самого свого народження літератури черпали теми для своїх творів з багатої народньої поезії. Звідсіль зачерпнули поети матеріял до своїх романів про Карла Великого та про його паладинів, про Артура й лицарів круглого стола, про хитрого Лиса Микиту тощо. За те на Україні ми бачили, як духовенство з цілою силою виступило проти устної словесности й вона вспіла полишити свої сліди розмірно невеликі й нечисленні в Слові про похід Ігоря і в літописах, бо в очах духовенства була вона поганська й чортівська.

Коли в західню Европу пішов Гомер, Софокл, Платон і Аристотель, Україна дістала з Византії через південних славян тільки те, що могла прийняти й що мала грецька література византійського періоду, себто замісць літератури клясичної Греції головно оповідання про Христа

та святих, богословські статті й поучення, все те з виразним аскетичним характером. Християнин мав усім своїм життям на землі заслужити собі небесне щастя; щоб його осягнути, повинен був відректися усіх світових утіх і вдоволень, які перешкоджали спасінню душі, й найкраще зовсім відгородити себе від світу манастирськими мурами й яко монах стати ідеалом християнства — зовсім посвятити себе службі Богові. Ширенню таких засад мали служити й памятки письменства, що оповідали про те, як жили святі й пустинники та якої слави діждалися вони від Бога за своє відречення від світу. А що византійський аскетизм заперечував науку й Византія не дала Україні зорґанізованої школи, вплив аскетичних писань на життя давньої України був величезний і всесильний.

Різницю між українською нивою і західно-европейською для свіжого посіву можна бачити на долі східніх повістей на західно-европейськім і на східно-славянськім, зокрема українськім ґрунті. Вони, як тут, так і там не мали діла з місцевою дійсностю, але цікавили читача тим, що несли його в світ фантазії, в світ казки. Одначе на Заході східні повісти й романи знаціоналізувалися, увійшли в найтісніший звязок з місцевою дійсностю і не тільки стали добром письменства, але й у великій мірі в частинах або й у цілости перейшли в скарбницю народньої поезії. Тіж повісти були на Україні довгі століття, але тут вони ані не зукраїнщилися ані не викликали наслідувань і полишили — з малими виїмками — тільки слабі сліди в українській і взагалі східно-славянській народній поезії.

Правда, західнє християнство несло всюди, де приймалося, свою офіціяльну латинську мову, а східнє християнство зробило виїмку для болгарської мови. Одначе ця полекша в розвитку літератур тих славянських народів, котрі прийняли східнє християнство й разом з ним церковно-славянську літературну мову, в їх початках відомстилася велико шкідливими наступствами в їх дальшім розвитку. На заході латинська мова не могла зостатися на довший час пануючою в національній літературі, французькій, анґлійській, німецькій, чеській чи польській: права латинської мови завоювала швидко жива французька, анґлійська, німецька, чеська чи польська мова, бо ж у нероман-

ських народів латинська мова навіть не мала нічого спільного з живою західно-европейською мовою.

Инакше стояла справа з церковно-славянською літературною мовою на Україні. Вона була дуже близька до живої української мови. Діставши готову зрозумілу мову, українські письменники і грамотії не відчули необхідности піднести рідну мову до ступня літературної. Рідній мові зробили вони тільки ту уступку, що церковно-славянську мову приноровили до української вимови, витворили окрему — українську редакцію церковно-славянської мови. Початкова вигода відбилася фатальними наступствами в дальшім розвитку української літератури: впоїла в наших грамотіїв — тим більше, що ними були головно духовники — погляд, що рідна мова не надається на знаряд письменського руху, тим більше не випадає нею писати церковні й богословські книги. Які болючі наступства викликав такий погляд у письменськім житті українського народу, показує літературний розвиток Галицької, Буковинської й Угорської України ще в XIX столітті.

Поки Україна творила окрему державу, чи то київську, чи галицько-волинську, власна державність була тим середовищем, без котрого ми не мали б ні Слова митрополита Іларіона, ні опису подорожі Данила Паломника, ні високих літературних прикмет українських літописів, зокрема Галицько-волинського літопису, ні Слова про похід Ігоря, все те памятників, або рівних літературною стійностю сучасним памятникам західно-европейських літератур або яких навіть не мали найближчі нам сучасні західно-европейські літератури. Одначе коли підмулені припливом азійських орд, зокрема половецьких, основи української державности захиталися під заливом татарви, не стало середовища, що пособило б народженню літературних памятників, рівних попереднім, не то таких, які перейшли б літературною стійностю памятки української літератури XI й XII в.

Замісць еволюції літературного життя, його форм і ідей бачимо застій і занепад. Ось один приклад. В українськім письменстві давньої доби маємо ряд поучень проти пянства, головно в звязку з співанням тропарів при чарці, св. Василія і мильно приписуване Теодосієві Печерському

поучення. На тему проповіди проти пянства стрічається від XV в. дуже популярне в нашім старім письменстві „Слово о высокоумномъ хмелѣ“.

Тут хміль радить усякій людині, священичому станові, князям, боярам, слугам, купцям, багатим і убогим, жінкам, старим і молодим: „не освоюйте мене“, та згадавши про свій славний рід, перечисляє все, що він робить з тим, хто з ним заприятелює: наперід зробить з нього грішника, що не молитиметься до Бога, не встане на молитву, не спатиме в ночі, наложить журу на його серце: „а коли він встане з похмілля, голова болить його, очі світу не бачуть, а розум його не йде ні на що добре, а їсти не хоче, горло його сухе, пити хоче, випити чарку одну й другу з похмілля й багато инших і так напивається кождого дня“. А наслідки цього? Князь тратить розум, лютує на людей, не цілу ніч, спить до полудня, нема кому управляти людьми, бояре кривдять сиріт і вдовиць і за їх сльози люде проганяють князя з князівства. Боярин стає злобним, немилосердним і лакомим на срібло, за що князь проганяє його. Зле виходить на пянстві купець, княжий слуга, селянин; в останнього запустіє село, він сам попаде в злидні, а його жінка й діти в неволю. Взагалі хто тільки подружиться з пянством, не схоче робити свого діла, тільки схоче пити й не буде йому добра. А як пізнається з пянством жінка, яка б ні була, коли зачне впиватися, пянство зробить її грішницею, збудить в ній грішні думки, й від Бога буде відлучена й у людей в посміху, краще не родилась би. В питті треба бути поміркованим, бо пянство споганює душу та зверхній вигляд людини.

Горілчана література тягнеться у нас до XIX в., але рідко вона прибірала форму сатири чи якогось хоч згрубша літературного твору. В копії половини XVIII в. маємо „Лѣкарство на болящихъ немощію пьянства или Бахуса новоизобрѣтенное“. По рецепті вірші підхмеленим:

> треба дубовим суком спину шмаровати,
> а трасучіїся руки у сук ізвязати.

Щоб не трісла голова, треба скувати її залізним обручем, закинути пяного в яму, щоб не бачив неба, й лічити його

три дні поволі, сухарь даючи на день йому, не більше. По трьох днях треба

помазать його маслом тим, що з березя,
так, щоб помазаний ні всидів, ні влежав.

Така курація добра тільки в літі, а в зимі приневолити стояти пів години на морозі в одній сорочці, щоб пяниця прохолодився. А як хто другий раз підхмелиться, треба лічити його при помочи „мартового міха“,

закинуть його туди без всякого сміха;
зашить той міх зверху і положить долі
і в два вюни його лоскотать доволі
по сім міху, щоб болізнь не прикрилась
або в якім кутку не затаїлась.
І так сей міх відджене хоробу:
не буде болїть тим до самого гробу.

Тут уже бачимо трактування пянства як загальну хибу, не конкретні випадки пянства, й ціла вірша пронизана українським гумором, якому й відповідає курування підхмеленого.

Так бачимо, що Україна тягнулася кілька століть позаду за Европою. Розвиток французьких невеличких віршованих оповідань побутового характеру, так званих фабльо, серед яких щодо свого змісту й тону чергувалися між собою сатири, іділлі, навчаючі оповідання та грубі фарси, припадає на XIII в., німецьких швенків на XIV в. і початок XV в. Розвиток італійської новелі довів до того, що в XIV в. зявився там Боккачіо з своїм знаменитим Декамероном, а в Англії сучасник Боккачія Чосер в своїх Кентерберійських оповіданнях перевищив Боккачія реальним малюнком дійсности та сполученням повістярського й драматичного таланту. При кінці XVI в. слава найбільшого драматурґа Шекспіра була загальна, а українці щойно познайомлювалися з драмою при помочи польських драматичних релігійних вистав, відомих у західній Европі найпізніше в XII в.

Коли порівняти культурний і літературний розвиток України з такимже розвитком Польщі, до татарських нападів культура й література останньої дуже далеко лишилася поза українською. Щойно наслідком занепаду української літератури від половини XIII в. польська література здобула рішучу перевагу над українською в XVI в. З сла-

вянських літератур одна чеська вела перед. В XV в. вона навіть на ціле століття випередила німецьку літературу. Вплинули на це різні обставини, в першій мірі діяльність Івана Гуса й її наслідки, гуситські війни й секта чеських братів. Ті часи національного чеського героїзму й приготовили золотий вік чеської літератури в XVI в.

Культурний розвиток західньої Европи уможливила у великій мірі Україна, захищуючи своїми грудьми її спокійне життя перед нападами азійських орд, головно половців і татарів, а від кінця XV в. перед поновленими нападами татарів і турків.

Синхроністичні таблиці письменства давньої доби.

ЧАС	ІСТОРИЧНА АБО КУЛЬТУРНА ПОДІЯ
326	Заснування Царгороду
392	Християнська церква признана у Византії державною
кінець VIII в. — поч. IX в.	Початок першої української — київської держави
827—869	Св. Констянтин — Кирило
852—888	Царь Борис у Болгарії
860	Напад Аскольда на Царгород і перше хрещення України
863	Кирило уложив кирилицю
коло 865	Прийняття християнства в Болгарії
879—914	Олег
885	Смерть св. Методія
893—927	Болгарський царь Симеон
898	Констянтин Болгарський уложив Учительне Євангеліє
914—945	Ігорь
916	Смерть Климента, ученика Методія
927	Византія признала незалежність болгарської церкви
945—972	Ольга і Святослав
971	Византія прилучила східню Болгарію
980—1015	Володимир Великий
988—989	Всенароднє хрещення України
1015—1054	Ярослав Мудрий
1018	Византія прилучила західню Болгарію Шишмановичів
1024	Битва під Листвином
1035—1038	Родився Теодосій Печерський
1037	Перенесення митрополії з Переяслава до Київа
1051	Вибір Іларіона на київського митрополита
1053	Постриження Никона

ЧАС	ПРОЯВИ УКРАЇНСЬКОГО ПИСЬМЕНСТВА
XI в.	Переклад Фотіївого Номоканона або Кормчої Книги
XI в.	Руська Правда
1037—1050	„Слово о законѣ и благодати“ Іларіона
1039	Найдавніший київський літописний звід

ЧАС	ІСТОРИЧНА АБО КУЛЬТУРНА ПОДІЯ
1054—1078	Ізяслав
1057	Нераньше родився Нестор
1062	Заснування Печерського манастиря
1073	Смерть преподобного Антонія
1074	Смерть преподобного Теодосія
1074—1078	Нестор прийшов до Печерського манастиря
1077—1078	Никон став ігуменом
1078—1093	Всеволод
1078	Замучено Гліба Святославича
коло 1080	Пісня про Роланда
1088	Смерть Никона
1091	Відкриття і перенесення мощів Теодосія з печери до церкви
1093—1113	Святополк II
1097	Зїзд у Любечі
1106—1108	Подорож ігумена Данила до святої землі
1108	Установлено загальне соборне свято Теодосієві Печерському
1113—1125	Володимир Мономах
1125—1132	Мстислав
1130—1134	Родився Кирило Турівський
1132—1139	Ярополк
1139—1146	Всеволод II
1146—1154	Ізяслав II
1147—1154	Клим київським митрополитом (з перервами)
1141—1152	Володимирко Володаревич

ЧАС	ПРОЯВИ УКРАЇНСЬКОГО ПИСЬМЕНСТВА
1056—1057	Остромірове Євангеліє, найстарша памятка церковно-славянської мови східно-славянського типу.
1069—1073	Никон зредаґував літописний звід
коло 1072	Память і похвала князеві Володимирові, приписувана Якову Монахові
1073	Закінчення Київопечерського зводу
1073—1076	Два Збірники Святослава, найстарші памятки церковно-славянської мови українського типу
1081—1088	Несторове Читання про Бориса та Гліба
коло 1087	Оповідання про перенесення мощів св. Миколая до Барі
коло 1089	Житіє преподобного Антонія
перед 1091	Несторове Житіє Теодосія
коло 1095	Початковий київський звід
1100—1101	Поучення Володимира Мономаха дітям
1111—1200	Київський літопис
1112	Несторова редакція Повісти временних літ
1113—1116	Василева перерібка Несторового літопису
1116	Сильвестрова редакція Повісти временних літ
1118	Третя редакція Повісти временних літ
1130—1151	„Вопрошаніе Кириково“

ЧАС	ІСТОРИЧНА АБО КУЛЬТУРНА ПОДІЯ
1149—1157	Юрій
1153—1187	Ярослав Осмомисл, галицький князь
1154—1174	Андрій Боголюбський
1157—1169	Вибір Кирила Турівського на епископа
1169	Війська Боголюбського зруйнували Київ
1176—1194	Святослав II Всеволодович чернигівський
1185	Похід князя Ігоря Новгородсіверського на половців
1199—1205	Роман Мстиславич, галицький князь
1200—1340	Друга українська, галицько-волинська, держава
1200	Університет у Парижі
1205—1264	Данило, (1205—1245 боротьба за Галичину)
1223	Битва над Калкою
коло 1225	Постриження Полікарпа
1226 (22 мая)	Смерть Симона
1239—1240	Татаре зруйнували Україну
1240	Татаре здобули Київ
1253	Коронація Данила в Дорогичині
1264—1301	Лев I
1274	Серапіон став епископом у Владимірі над Клязмою
1275	Смерть Серапіона
1299	Перенесення столиці київського митрополита з Київа до Владиміра над Клязмою
1301—1308	Юрій I
1303	Заснування митрополії в Галичі
1308—1323	Лев II і Андрій
1323—1340	Юрій II
1316—1341	Ґедимін
1341—1377	Ольґерд
1340—1385	Любарт

ЧАС	ПРОЯВИ УКРАЇНСЬКОГО ПИСЬМЕНСТВА
1175	Слово про князів
1182—1199	Перерібка Моленія Данила Заточника
1187	Слово про похід Ігоря
кінець XII в.	Похвальне слово св. Климентові
1199	Похвала князеві Рюрикові
1201—1292	Галицько-волинський літопис
1225—1226	Посланіє Симона до Полікарпа
коло 1234	Печерський Патерик
коло 1238	„Слово о погибели руськия землиʺ
по 1240	Перше відоме поучення Серапіона
1251	Пісня слави Данилові й Василькові
1274	Правило митрополита Кирила III
коло 1293	Закінчення Галицько-волинського літопису
1305	Спільний літописний звід

ЧАС	ІСТОРИЧНА АБО КУЛЬТУРНА ПОДІЯ
1348	Карло I заснував університет у Празі
1348—1353	Декамерон Боккачія
1362	Литва зайняла Київ
1363	Литва зайняла Поділля
1364	Казимир Великий заснував академію в Кракові
1385	Польсько-литовська унія
1382—1430	Витовт Кейстутович
1387	Польща анектувала Галичину
1393	Упадок Болгарії під ударами турків
1407	Умер митрополит Кипріян
1415—1418	Григорій Цамблак
1430—1432	Свитригайло
1440—1454	Олелько Володимирович
1436—1458	Митрополит Ісидор
1439	Флорентійська унія
1448	Винахід друку
1453	Упадок Византії
1454—1470	Семен Олелькович, київський князь
1458	Утворення окремої київської митрополії
1458—1473	Митрополит Григорій Булгар
1467—1515	Менглі-Гирай
1471	Народження єреси „жидовствуючих“ в Новгороді
1491	Швайпольт Фіоль у Кракові
1507—1508	Михайло Глинський
1509	Похвала дурноти — Еразма з Роттердаму
1515	Йогож Письма темних людей
1515	Побіда Констянтина Острозького під Оршою

ЧАС	ПРОЯВИ УКРАЇНСЬКОГО ПИСЬМЕНСТВА
1377	Лаврентіївський літописний звід
по 1380	Слово про Мамаєве бойовище
на поч. XV в.	„Повѣданіе" Софонія або Задонщина
1406	Арсенівська редакція Київопечерського Патерика
1418	Привітня промова Цамблака папі Мартинові, похвальне слово отцям
1423	Новий спільний літописний звід
коло 1432	Софійський Временник
серед. XV в.	Іпатський літописний кодекс
1460	Перша Касіянівська редакція Київопечерського Патерика
1462	Друга Касіянівська редакція Київопечерського Патерика
1468	„Судебник" Казимира
1476	Посланіє Місаїла
1499	Переклад усієї Біблії за новгородського митрополита Геннадія
1515	Похвала князеві Констянтинові Острозькому

Важніша література предмету.

Скорочення: ASP. = Archiv für slavische Philologie; В. = Варшава; ВВ. = Византійскій Временникъ; ВЕ. = Вѣстникъ Европы; ВУИ. = Варшавскія Университетскія Извѣстія; Д. = Діло; ДНР. = Древняя и Новая Россія; ЖМНП. = Журналъ Министерства Народнаго Просвѣщенія; ЖС. = Живая Старина; ЖСл. = Житє і Слово; З. = Зоря; ЗАН. = Записки Имп. Академіи Наукъ; ЗНТШ. = Записки Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові; ЗНУ. = Записки Имп. Новороссійскаго Университета; ЗУК. = Записки Українського Наукового Товариства в Київі; ИАН. = Извѣстія Имп. Академіи Наукъ; ИВОА. = Извѣстія Второго Отдѣленія Имп. Академіи Наукъ; ИК. = Изборникъ Кіевскій; ИОАН. = Извѣстія Отдѣленія русскаго языка и словесности Императорской Академіи Наукъ; К. = Київ; КС. = Кіевская Старина; КУИ. = Кіевскія Университетскія Извѣстія; Л. = Львів; ЛАК. = Лѣтопись занятій Археографической Коммиссіи; ЛИОНУ. = Лѣтопись Историко-филологическаго Общества при новороссійскомъ университетѣ; ЛНВ. = Літературно-науковий Вістник; ЛРЛД. = Лѣтописи Русской Литературы и Древности; М. = Москва; НЛСМ. = Научно-литературный Сборникъ Галицко-русской Матицы; Од. = Одеса; ОЗ. = Отечественныя Записки; П. = Правда; ПДП. = Памятники Общества любителей древней письменности; ПО. = Православное Обозрѣніе; ППС. = Православный Палестинскій Сборникъ; ПС. = Православный Собесѣдникъ; ПУМЛ. = Памятки української мови і літератури; РФВ. = Русскій Филологическій Вѣстникъ; РШ. = Русская Школа; С = Странникъ; СОАН. = Сборникъ статей Отдѣленія русскаго языка и словесности Имп. Академіи Наукъ; Спб. = Санктпетербург; СС. = Статьи по славяновѣдѣнію; СХО. = Сборникъ Харьковскаго Истор.-фил. Общества; ТКА. = Труды Кіевской Духовной Академіи; УА. = Українсько-руський Архив; УЗВО. = Ученыя Записки Второго Отдѣленія Имп. Академіи Наукъ; УЗКУ. = Ученыя Записки Казанскаго Университета; ФЗ. = Филологическія Записки; Х. = Харків; ХЧ. = Христіанское Чтеніе; ЧОМУ. = Чтенія въ Имп. Обществѣ Исторіи и Древностей Россійскихъ при московскомъ университетѣ; ЧОН. = Чтенія въ Историческомъ Обществѣ Нестора лѣтописца; ЭО. = Этнографическое Обозрѣніе.

Подані побіч скорочень числа означають томи по загальному численню, подані ще инші при них зазначення подають зошит чи

випуск тому; так само числа при роках означають даний зошит чи випуск зазначеного річника.

Бібліографічні показчики.

Витбергъ Ф. Указатель книгъ и статей по вопросамъ преподаванія исторіи русской литературы въ среднихъ учебныхъ заведеніяхъ. Спб. 1903. — Владиміровъ П. Литература Слова о полку Игоревѣ со времени его открытія по 1894 годъ. К. 1894 (Відб. з КУИ.). — Грушевський М. Література освітньої справи в давній Україні, перекладного й оригінального письменства в III т. його „Історії України-Руси". — Гудзій Н. Литература „Слова о полку Игоревѣ" за послѣднее двадцатилѣтіе (1894—1913 гг.). Критико-библіографическій обзоръ. Спб. 1914. (Відб. з ЖМНП.). — Комарницкій В. Опытъ краткаго критико-библіографическаго обзора нѣкоторыхъ трудовъ по исторіи русской литературы. В. 1911. — Котляревскій А. Древняя русская письменность. Опытъ библіологическаго изложенія исторіи ея изученія. (Сочиненія, IV). — Мезіеръ А. Русская словесность съ XI по XIX столѣтія включительно. Библіографическій указатель произведеній русской словесности въ связи съ исторіей литературы и критикой. Книги и журнальныя статьи. Часть I. Русская словесность съ XI по XVIII в. Спб. 1899. Никольский Н.: Матеріалы для повременнаго списка русскихъ писателей и ихъ сочиненій (X—XI вв.). Спб. 1906; Матеріалы для исторіи древне-русской духовной письменности. Спб. 1907. — Огієнко І. Українська мова. Бібліографічний покажчик літератури до вивчення нашої мови. Порадник студентам, вчителям і всім, хто бажає найкраще вивчитись вкраїнської мови. К. 1918. Перетцъ В. Новые труды по источниковѣдѣнію древне-русской литературы и библіографіи. Критико библіографическій обзоръ. Серія 1-ая. I XLVI. 12. Вторая серія. I—XLIII. 12. (Відб. з КУИ.). — Смирновъ І. Указатель описаній славянскихъ и русскихъ рукописей отечественныхъ и заграничныхъ книгохранилищъ. Сергіїв Посад, 1916. — Шляпкинъ И. Исторія русской словесности. (Программа университетскаго курса съ подробной библіографіей). 2-е вид. Спб. 1915. — Яцимирскій А. Обзоръ новыхъ изслѣдованій и изданій по исторіи русской литературы, (РІІІ. 1906, 11—12, 1907, 11—12, 1908, 1, 2, 12, 1910, 2—3). Пор. переклад і доповнення В. Дорошенка в III кн. „Нашої Школи" за 1910 р. п. н. „Огляд новіших розвідок і видань по історії старої української літератури".

Описи рукописів.

Абрамовичъ Д. Описаніе рукописей Спб. Духовной Академіи. Софійская библіотека. I—III. Спб. 1905, 1907, 1910. — Барсуковъ Н. Рукописи Археографической Коммиссіи. Спб. 1882. — Березинъ В. Описаніе рукописей Почаевской Лавры, хранящихся въ библіотекѣ Музея при Кіевской Духовной Академіи. К. 1884. — Бычковъ А. Описаніе славянскихъ рукописей, принесенныхъ въ даръ Имп. Публичной Библіотекѣ А. Ѳ. Гильфердингомъ. Спб. 1869;

Описаніе церковно-славянскихъ и русскихъ рукописей Имп. Публичной Библіотеки. Ч. І. Описаніе церковно-славянскихъ и русскихъ рукописныхъ сборниковъ Имп. Публичной Библіотеки. Спб. 1882. — Витошинскій Е. Указатель именной и предметный къ труду А. В. Горскаго и К. К. Невоструева: „Описаніе... В. 1914. — Востоковъ А. Описаніе русскихъ и словенскихъ рукописей Румянцевскаго Музеума. Спб. 1842. — Георгіевскій Г. Рукописи Собраніе Н. С. Тихонравова. М. 1913. — Горскій Александръ. Невоструевъ Капитонъ. Описаніе славянскихъ рукописей Московской Синодальной Библіотеки. Отдѣлъ І. Священное писаніе М. 1855. От. II. Писанія святыхъ отцевъ. 1. Толкованіе священнаго писанія. М. 1857. 2. Писанія догматическія и духовно-нравственныя. М. 1859. 3. Разныя богословскія сочиненія. (Прибавленія). М. 1862. От. III. Книги богослужебныя. М. 1869. — Дмитріевскій. Описаніе рукописей и книгъ, поступившихъ въ Церковно-Археологическій Музей при Кіевской Академіи изъ Нѣжинской греч. Михайло-Архангельской церкви. (ТКА. 1884, IV). — Добрянскій Ф. Описаніе рукописей Виленской Публичной Библіотеки церковно-славянскихъ и русскихъ. Вільна, 1882. — Иларій и Арсеній ієром. Описаніе славянскихъ рукописей библіотеки Свято-Троицкой Сергієвой Лавры. М. 1878—9. — Калайдовичъ К. и Строевъ П. Обстоятельное описаніе славяноросcійскихъ рукописей, хранящихся въ Москвѣ въ библіотекѣ... гр. Ѳ. А. Толстова. Съ палеографическими таблицами почерковъ съ XI по XVIII вѣкъ. М. 1825. — Калужняцкій Е. Обзоръ славяно-русскихъ памятниковъ письма, находящихся въ библіотекахъ и архивахъ Львовскихъ. (Труды третьяго археол. съѣзда, II). — Крыжановскій Г. Рукописныя евангелія кіевскихъ книгохранилищъ. Изслѣдованіе языка и сравнительная характеристика текста. К. 1889. — Кримський А. Про Румянцівський музей у Москві. (ЖСл. I—II). — Лилеевъ М. Описаніе рукописей, хранящихся въ библіотекѣ Черниговской Духовной Семинаріи. Спб. 1880. — Леонидъ архим. Систематическое описаніе славянорусскихъ рукописей собранія гр. А. С. Уварова. Т. I—IV. 1893—4. — Лопаревъ Х. Описаніе рукописей Имп. Общества Любителей Древней Письменности. Ч. I—III. Спб. 1892, 1893, 1899. — Масловъ Сергій: Обзоръ рукописей Библіотеки Императорскаго Университета св. Владиміра. К. 1910; Описаніе рукописей Историческаго Общества Нестора Лѣтописца. К. 1908; Рукописи Софійської катедри в Київі. (ЗНТШ. LXXII). — Никольскій А. Описаніе рукописей, хранящихся въ Архивѣ Святѣйшаго Правительствующаго Синода. Т. I. Спб. 1904. Т. II. I в. Спб. 1906. II в. Спб. 1910. — Орловъ А. Библіотека Московской Синодальной Типографіи. Ч. I. Рукописи. I в. Сборники. М. 1896. — Отчеты Императорской Публичной Библіотеки. Спб. — Отчеты Московскаго Публичнаго и Румянцевскаго Музеевъ. М. — Петровъ Н.: Описаніе рукописей Церковно-Археологическаго Музея при Кіевской Духовной Академіи. I в. К. 1875. II в. К. 1877. III в. К. 1879; Описаніе рукописныхъ собраній, находящихся въ городѣ Кіевѣ. I в. Собраніе рукописей Московскаго митрополита Макарія

(Булгакова), Мѣлецкаго монастыря на Волыни, Кіево-Братскаго монастыря и Кіевской духовной Семинаріи. М. 1892. II в. Собранія рукописей Кіево-Печерской Лавры, Кіевскихъ монастырей Златоверхо-Михайловскаго, Пустынно-Николаевскаго, Выдубицкаго и женскаго Флоровскаго, и Десятинной церкви. М. 1897. III в. Библіотека Кіево-Софійскаго собора. М. 1904. — Погорѣловъ В. Библіотека Московской Синодальной Типографіи. Ч. I—IV. М. 1899, 1901, 1903. — Поповъ А. Описаніе рукописей и каталогъ книгъ церковной печати библіотеки А. И. Хлудова. М. 1872. Первое прибавленіе. М. 1875. — Поповъ Н. Рукописи Московской Синодальной (Патріаршей) Библіотеки. I. Новоспасское собраніе. М. 1905. II. Симоновское собраніе. М. 1910. — Порфирьевъ И. Описаніе рукописей Соловецкаго монастыря, находящихся въ библіотекѣ Казан[illegible]й Духовной Академіи. I - III. Казань, 1881. — Рыстенко А. Ру[illegible]си, принадлежащія библіотекѣ Имп. Одесскаго Общества Истор[illegible] и Древностей. Од. 1910. — Родосскій А. Описаніе 432-хъ рукописей, принадлежащихъ Спб. Духовной Академіи и составляющихъ ея первое по времени собраніе. Спб. 1894. — Свєнціцкий Іларіон: Опис рукописів Народного Дому з колекції Ант. Петрушевича. Ч. I. (УА. I. Л. 1906). Ч. II. (УА. VI. Л. 1911). Ч. III. (УА. VII. Л. 1911); Церковно и русско-славянскія рукописи публичной библіотеки Народнаго Дома во Львовѣ. Спб. 1904; Опись Музея Ставропигійскаго Института во Львовѣ. Л. 1908. — Сидоровъ Н. Рукописи Имп. Археографической Коммиссіи. Спб. 1907. I. Прибавленіе. — Сѣцинскій Е. Музей Подольскаго Церковнаго Историко-Археологическаго Общества. 2. Опись предметовъ старины. Камянець, 1909. — Соколовъ Е. Библіотека Имп. Общества Исторіи и Древностей Россійскихъ. М. 1905. — Сперанскій М. Описаніе рукописей библіотеки Историко-филологическаго Института кн. Безбородко въ г. Нѣжинѣ. Ніжин, 1900. II в. 1901. Пріобрѣтенія 1901—1905 гг. 1905. — Срезневскій В. і Покровскій Ѳ. Описаніе рукописнаго отдѣленія библіотеки Академіи Наукъ. I. Рукописи. Т. I. I. Книги Священнаго писанія и II. Книги богослужебныя. Спб. 1910. — Срезневскій В. Охранная опись рукописнаго отдѣленія библіотеки Имп. Академіи Наукъ. I. Книги Св. Писанія. Спб. 1905. — Строевъ С. Описаніе памятниковъ славяно-русской литературы, хранящихся въ публичныхъ библіотекахъ Германіи и Франціи. М. 1841. — Трипольскій В. Полтавское Епархіальное Древнехранилище. Указатель съ описаніемъ выдающихся письменныхъ и вещественныхъ памятниковъ церковной старины Полтавской Епархіи. Полтава, 1909. — Яцимирскій А. Славянскія и русскія рукописи румынскихъ библіотекъ. (СОАН. LXXIX).

Вступні замітки.

Грушевський Михайло: Звичайна схема „русскої“ історії. Спб. 1904; Ілюстрована історія України. К. 1918; Історія України-Руси. Том I. До початку XI віка. Вид. 2-е. Л. 1904. Т. II. XI—XIII вік. Вид. 2-е. Л. 1905. Т. III. До року 1340. Вид. 2-е. Л. 1905. Т.

IV. XIV—XVI віки. Відносини політичні. Вид. 2-е. К.-Л. 1907. Т. V, ч. I. Устрій українських земель XIV—XVII в. Л. 1905. Т. V, ч. II. Церковний устрій і відносини в українсько-руських землях XIV—XVII в. Л. 1905. Т. VI. Житє економічне, культурне, національне XIV—XVII віків. К.-Л. 1907; Очеркъ исторіи украинскаго народа. Изданіе третье, дополненное. К. 1911; Исторія украинскаго народа. (Украинскій народъ въ его прошломъ и настоящемъ. Т. I. Спб. 1914.). — Корш Хв. Дещо про нову теорію вийстя вкраїнського народа. (Україна, 1914, III). — Дещо про вийстя вкраїнської народности. (ЗНТШ. 97 і 98). — Огієнко Іван. Українська культура. Коротка історія культурного життя українського народа. К. 1918. — Украинскій вопросъ. Составлено сотрудниками журнала „Украинская Жизнь". 2-е вид. М. 1915.

Жива мова, літературна мова, історія мови.

Богумил Олександр і Житецький Павло. Начерк історії літературної української мови. До Ів. Котляревського. (Україна, 1914, II). — Житецький П.: Къ исторіи литературной русской рѣчи въ XVIII вѣкѣ. (ИОАН. 1903, II); Очеркъ звуковой исторіи малорусскаго нарѣчія. К. 1876; Очеркъ литературной исторіи малорусскаго нарѣчія въ XVII вѣкѣ съ приложеніемъ словаря книжной малорусской рѣчи по рукописи XVII вѣка. К. 1889. — Зілинський Іван. Проба упорядковання українських говорів. (ЗНТШ. 117—118). — Колосовъ М. Очеркъ исторіи звуковъ и формъ русскаго языка съ XI по XVI ст. В. 1872. — Крымскій А. Украинская грамматика. М. 1907—8. Т. I, вип. 1 і 2, т. II, вип. 1. — Куліш П. Дві мові, книжня і народня. (Україна, 1914, III). — Лавровскій П. Обзоръ замѣчательныхъ особенностей нарѣчія Малорусскаго сравнительно съ Великорусскимъ и съ другими славянскими нарѣчіями. (ЖМНП. 1859, VI). — Михальчукъ К.: Нарѣчія, поднарѣчія и говоры Южной Россіи въ связи съ нарѣчіями Галичины. (Труды Этнографическо-статистической экспедиціи въ Западно-русскій край, VII. Спб. 1872); Открытое письмо къ А. Н. Пыпину, по поводу его статей въ „Вѣстн. Евр." о спорѣ между Южанами и Сѣверянами. К. 1909; Что такое малорусская (южно-русская) рѣчь? [КС. LXVI]. К. 1899. — Науменко В. Обзоръ фонетическихъ особенностей малорусской рѣчи. К. 1889. — Объ отмѣнѣ стѣсненій малорусскаго печатнаго слова. Спб. 1905. (Видання академії наук). — Петербурська Академія Наук в справі знесеня заборони українського слова. Реферат академії, з додатком „Історичної записки" К. А. Воєнского і вступним словом проф. М. Грушевського. Л. 1905. (Відб. з ЛНВ.). — Огієнко И.: Курсъ украинскаго языка. Изъ лекцій по исторіи украинскаго языка. Пособіе для студентовъ, учителей и учащихся старшихъ классовъ среднихъ учебныхъ заведеній. Вид. 2-е, доповнене. К. 1919; Огляд українського язикознавства. (ЗНТШ. LXXIX—LXXX). — Огоновський Омелян: Граматика руского языка для школъ середнихъ. Л. 1889; Studien auf dem Gebiete der ruthenischen Sprache. Л. 1880. — Потебня А. Замѣтки о малорусскомъ нарѣчіи.

Вороніж, 1871. (Відб. з ФЗ. 1870, I—IV). — **Сімович Василь.** Практична граматика української мови. Раштат, 1918. — **Свєнціцкий Іларіон.** Нариси з історії української мови. Л. 1920; Основи науки про мову українську. К. 1917. — **Смаль-Стоцький Степан і Ґартнер Федір.** Grammatik der ruthenischen (ukrainischen) Sprache. Відень, 1913. — **Соболевскій А.** Очеркъ русской діалектологіи. III. Малорусское нарѣчіе. (ЖС. 1892, IV). Рец. К. Михальчука в КС. XLII. — **Сумцов М.** Начерк розвитку української літературної мови. Х. 1918. — **Тимченко Е.** Українська граматика. Часть I. К. 1917. — **Шахматовъ А.** Введеніе въ курсъ исторіи русскаго языка. I. Спб. 1916; До питання про початок української мови. Кілька слів про нову працю з граматики українського язика. (пор. граматику Стоцького-Ґартнера в німецькій мові). (Україна, 1914, I.); Къ вопросу объ образованіи русскихъ нарѣчій. (РФВ. XXXII); Къ вопросу объ сбразованіи русскихъ нарѣчій и русскихъ народностей. (ЖМНП. 322). Рец. М. Грушевського в ЗНТШ. LVII. Пор. Будде Е. Отвѣтъ академику А. А. Шахматову и разборъ его послѣдняго мнѣнія объ образованіи русскихъ нарѣчій. (ЖМНП. 325). Відповідь Шахматова п. з. Нѣсколько словъ по поводу статьи проф. Будде. (ЖМНП. 325); Краткій очеркъ исторіи малорусскаго языка. (Украинскій народъ въ его прошломъ и настоящемъ, II); Курсъ исторіи русскаго языка. Літоґрафований, в трьох томах. Спб.

Теорія Погодіна-Соболевського.

Грушевскій М.: Очеркъ исторіи Кіевской земли отъ смерти Ярослава до конца 14-го столѣтія. К. 1891; Теорія великоросійської колонізації на Подніпровю в I т. Історії України-Руси. — **Кримський А.** Деякі непевні крітерії для діялектольоґічної клясифікації староруських рукописів. Л. 1906. (Відб. з „Наукового Збірника“ проф. М. Грушевському); Древне-кіевскій говоръ. Спб. 1907. (ИОАН. 1906, III); Филологія и Погодинская гипотеза. Даетъ-ли филологія малѣйшія основанія поддерживать гипотезу г. Погодина и г. Соболевскаго о галицко-волынскомъ происхожденіи малоруссовъ. I—IV. Разборъ общихъ историко-филологическихъ данныхъ и обзоръ письменныхъ памятниковъ старо-кіевскихъ. К. 1904. (Відб. з КС.). — **Розовъ В.** Значеніе грамотъ XIV и XV вѣковъ для исторіи малорусскаго языка. К. 1907. (КУИ. 1907, V); Изслѣдованіе языка южно-русскихъ грамотъ XIV—XV в. в КУИ. 1913, жовтень; Трилоґія проф. А. Кримського в ЗНТШ. 78; До староруської діялектології. Іще до питання про галицько-волинське наріче в ЗНТШ. 77. — **Соболевскій А.** Древне-кіевскій говоръ. I—III. (ИОАН. X, 1); Очерки изъ исторіи русскаго языка. К. 1884; Источники для знакомства съ древне-кіевскимъ говоромъ. ЖМНП. 1885, кн. 2; Лекціи по исторіи русскаго языка. 3-е вид. М. 1903. Пор. рец. В. Яґіча: Критическія замѣтки по исторіи русскаго языка в СОАН. 46 — й Потебні в ИОАН. 1896, I.

Теорія літературного твору й літератури, поділ історії літератури, устна словесність.

Аничковъ Е. Научныя задачи исторіи литературы. (КУИ. 1896, IV). — Архангельскій А.: Введеніе въ исторію русской литературы. Т. І. Спб. 1916; Исторія литературы, какъ наука. В. 1891. — Веселовскій А.: О методахъ и задачахъ исторіи литературы, какъ науки. (ЖМНП. 152); Три главы изъ исторической поэтики. (ЖМНП. 322—323; Психологическій параллелизмъ и его формы въ отраженіяхъ поэтическаго стиля. (ЖМНП. 316); Изъ введенія въ историческую поэтику. (ЖМНП. 1894, V). — Вопросы теоріи и психологіи творчества. Три томи в чотирьох випусках. Х. і Спб. 1909—1911. — Евлаховъ Александръ. Введеніе въ философію художественнаго творчества. Опытъ историко-литературной методологіи. Т. I—II. В. 1910 і 1912. — Elster: Die Aufgaben der Literaturgeschichte. Гайдельберґ, 1894; Prinzipien der Literaturgeschichte. Єна, 1897. — Карѣевъ Н. Что такое исторія литературы? Нѣсколько словъ о литературѣ и задачи ея исторіи. Вороніж, 1883. (ФЗ.) — Lamprecht K: Die kulturhistorische Methode. 1900; Moderne Geschichtswissenschaft. Freiburg, 1905. — Лансонъ Г. Методъ въ исторіи литературы. М. 1911. — Paul H. Grundriss der germanischen Philologie. T. I. 3 вип. Methodenlehre. 6. Literaturgeschichte. — Перетцъ В. Изъ лекцій по методологіи исторіи русской литературы. К. 1911 і 1914. — Petersen Julius. Literaturgeschichte als Wissenschaft. Гайдельберґ, 1914. — Потебня А. Изъ лекцій по теоріи словесности. Х. 1913. — Renard. La methode scientique de l'histoire littéraire. Париж, 1900. — Сиповскій В. Исторія литературы, какъ наука. Спб. 1906. — Ten-Brink. Über die Aufgaben der Literaturgeschichte. Штрасбурґ, 1891. Wetz W. Ueber die Literaturgeschichte. (З приводу Тенбрінка). Worms, 1891. — Тихонравовъ Н. Задачи исторіи литературы и методы ея изученія. (Сочиненія, I). — Франко Іван: Із секретів поетичної творчости, (ЛНВ. I, VI); Теорія і розвій історії літератури. (ЗНТШ. LXXXIX). — Шишмаревъ В. О научныхъ задачахъ исторіи литературы. (ФЗ. 1899).

Владиміровъ П. Введеніе въ исторію русской словесности. К. 1896. — Копач Ів. Кілька заміток про поділ історії руської літератури. (Привіт Івану Франку. Л. 1898). — Пыпинъ А. Исторія русской этнографіи. Т. III. Этнографія малорусская. Спб. 1891. — Сперанскій М. Русская устная словесность. Введеніе въ исторію устной русской словесности. Устная поэзія повѣствовательнаго характера. М. 1917.

Підручники, загальні праці й видання по історії української літератури, вокрема давньої.

Brückner Alexander. Geschichte der russischen Literatur. Липськ, 1905. — Буслаевъ Ѳ. Историческіе очерки русской народной словесности и искусства. I—II. Спб. 1861 і 1887. — Владиміровъ П: Древняя русская литература кіевскаго періода (XI—

XIII вѣковъ). К 1901. Рец. Ів. Франка в ЗНТШ. LXI, В. Істріна в ЖМНП. 1902, III і VIII, М. Сперанського в ASP. XXIII; Обзоръ южно-русскихъ и западно-русскихъ памятниковъ письменности отъ XI до XVII ст. К. 1890. (Відб. з т. IV. „Чтеній“ тов. літописця Нестора). — Волковъ Н. Статистическія свѣдѣнія о сохранившихся древне-русскихъ книгахъ XI—XIV вв. и ихъ указатель. Спб. 1897. Рец. М. Грушевського в ЗНТШ. XXI. — Галаховъ А. Исторія русской словесности древней и новой. 2 томи. Спб. 1894. (Розділ про повість написав Ол. Веселовський, про билини й історичні пісні О. Міллер, про духовні стихи А. Кирпічніков, про обрядові пісні й побутові, казки, приповідки, замовлення і загадки — П. Морозов). — Голубинскій Е. Исторія русской церкви. Т. I. Первая половина. М. 1901. Вторая половина. М. 1904. — Голубовскій П. О началѣ русской письменности. (КУИ. 1895, XI). Грушевський М: Глава про освіту й письменство в III т. його „Історії України-Руси“; Нововидані памятки давного письменства руського. (ЗНТШ. V). — Goetz L. K. Das Kiever Höhlenkloster als Kulturzentrum des vormongolischen Russlands. Passau, 1904. Рец. С. Розанова в ИОАН. XIII, 1. — Драгоманів М. Україна в її словесности. (Розвідки про українську народню словесність і письменство, т. I. Л. 1899). — Евгеній митр. (Болховитиновъ). Словарь историческій о бывшихъ въ Россіи писателяхъ духознаго чина греко-россійской церкви. 2 томи. Спб. 1827; Словарь русскихъ свѣтскихъ писателей, соотечественниковъ и чужестранцевъ, писавшихъ въ Россіи. 2 томи. М. 1845. — Єфремов Сергій. Історія українського письменства. Видання трете, з одмінами і додатками. К. 1917. — Иконниковъ В. Опытъ русской исторіографіи. 4 книги. К. 1891—1908. — Исторія русской литературы. Подъ редакціей Е. В. Аничкова, А. К. Бороздина и Д. Н. Овсянико-Куликовскаго. Т. I—II. М. 1908—1909. — Истринъ В. Изслѣдованія въ области древне-русской литературы. I—V. Спб. 1906. (Відб. з ЖМНП. 1903, XI, 1904, II і X, 1905, VIII, 1906, II). — Келтуяла В. Курсъ исторіи русской литературы. Пособіе для самообразованія. Часть I. Исторія древней русской литературы. Книга первая. Спб. — Колесса Ол. Погляд на сучасний стан історичних розслідів українсько-руської літератури. Найдавніший період. Кілька проблєм і дезидератів. (ЗНТШ. XXXIX). — Коробка Н. Опытъ обзора исторіи русской литературы для школъ и самообразованія. Спб. 1911. — Костомаровъ Николай. Памятники старинной русской литературы, издаваемые графомъ Григоріемъ Кушелевымъ-Безбородко. Вип. 4. Спб. 1862. Повѣсти религіознаго содержанія, древнія поученія и посланія. — Krek Gregor. Einleitung in die slavische Literaturgeschichte. Graz, 1887. — Лепкий Богдан. Начерк історії української літератури. Книжка I (до нападів татар). Коломия. Книжка II. Від нападів татар до Котляревського. (В дійсности до половини XVI в.). Коломия. — Либровичъ С. Исторія книги въ Россіи. Ч. I. (съ древнѣйшихъ временъ до конца XVII ст.). Спб. — М. 1913. — Лѣтописи русской литературы и древности, издаваемыя Н. Тихонравовымъ. 5 томів. М. 1859, 1860, 1862, 1863. —

Макарій. Исторія русской церкви. 12 томів. Спб. 1872—1883. — Милюковъ П. Очерки по исторіи русской культуры. Часть первая. Населеніе, экономическій, государственный и сословный строй. Часть вторая. Церковь и школа (вѣра, творчество, образованіе). Спб. 1909. — Murko M. Geschichte der älteren südslavischen Litteraturen. Липськ, 1908. (Die Litteraturen des Ostens in Einzeldarstellungen. B. V. 2. Abt.). Рец. Ів. Франка в ЗНТШ. LXXXVII. — Никольскій Н. Ближайшія задачи изученія древне-русской книжности. Спб. 1902. (ПДП. CXLVII). Рец. Ів. Франка в ЗНТШ. LIV. — Огоновський Омелян: Исторія литературы рускои. Часть I. Л. 1887; Моєму критикови. Вôдповѣдь А. Пыпинови на его статью „Особая исторія русской литературы". Л. 1890; Хрестоматія староруска для высшихъклясъ гимназіяльныхъ. Текстъ зъ поясненями, додаткомъ граматичнымъ и словарцемъ. Л. 1881. — Орловъ А. Лекціи по исторіи древней русской литературы, читанныя на Высшихъ Женскихъ Курсахъ, учр. В. А. Полторацкой. М. 1916. — Перетцъ В. Изъ лекцій по исторіи древне-русской литературы. Ч. I. Древнѣйшій періодъ (XI—XIII вв.). К. 1912; Изъ старинной сатирической литературы о пьянствѣ и пьяницахъ. (Сборникъ статей, посвященныхъ С. Ѳ. Платонову. Спб. 1911); Изъ старинной сатирической литературы о пьянствѣ и пьяницахъ. (Сборникъ статей, посвященныхъ С. Ѳ. Платонову. Спб. 1911); Найблизчі завдання вивчення історії української літератури. (ЗУК. I). — Петраченко П. Исторія русской литературы. В. 1861. Рец. А. Филонова в ЖМНП. 113. — Пыпинъ А.: Исторія русской литературы. Томъ I. Древняя письменность. Спб. 1911; Особая исторія русской литературы. (ВЕ. 1890, V, 9). — Пыпинъ А. и Спасовичъ В.: Исторія славянскихъ литературъ Т. I—II. 2-е вид. Спб. 1879 і 1881. — Пѣтуховъ Е: Къ вопросу о Кириллахъ-авторахъ въ древней русской литературѣ. (СОАН. 42); Русская литература. Историческій обзоръ главнѣйшихъ литературныхъ явленій древняго и новаго періода. Древній періодъ. I. Введеніе. II. Древнѣйшая эпоха. III. Средніе вѣка. IV. Переходное время. Юріїв, 1912. Спб. 1916. — Порфирьевъ И. Исторія русской словесности. В 2 частинах і 4 відділах. Ч. I. Вид. 8. Казань, 1900. — Прижов І. Малороссія (Южна Русь) і історія її літератури, почавши від XI до XVIII віку. (П. 1869). Переклад Н. Вахнянина; Малороссія (Южная Русь) въ исторіи ея литературы съ XI до XVIII вѣкъ. Вороніж, 1869. — Соболевскій А.: Замѣчанія о русской литературѣ старшаго періода. (ЖМНП. 1906, VIII); Изъ области древней церковно-славянской проповѣди. I—II. (ИОАН. VIII, 4). III—IV. (ИОАН. IX, 2). V—VII. (ИОАН. X, 2). VIII—IX. (ИОАН. XI, 1) X—XIII. (ИОАН. XI, 2); Матеріалы и замѣтки по древне-русской литературѣ. (ИОАН. XVII, 3); Матеріалы и изслѣдованія въ области славянской филологіи и археологіи. Спб. 1910. Відб. з СОАН. LXXXVIII; Нѣсколько мыслей о древней русской литературѣ. Спб. 1903. Рец. Ів. Франка в ЗНТШ. LX; Южно-славянское вліяніе на русскую письменность въ XIV—XV вѣкахъ — окремо і в книжці: Переводная литература Московской Руси XIV—XVII вв. Спб. 1903. — Сперанскій М. Исторія древней русской литературы. М. 1914. —

Срезневскій И.: Древніе памятники русскаго письма и языка (X—XIV вв.). Общее повременное обозрѣніе. Спб. 1882; Древніе славянскіе памятники юсоваго письма съ описаніемъ ихъ и съ замѣчаніями объ особенностяхъ ихъ правописанія и языка. (СОАН. III); Историческія чтенія о языкѣ и словесности. Спб. 1855; Свѣдѣнія и замѣтки о малоизвѣстныхъ и неизвѣстныхъ памятникахъ в „Запискахъ Академіи Наукъ" і окремо. Спб. 1867—1881. — Сухомлиновъ М.: О псевдонимахъ въ древней русской словесности. (СОАН. 85); О языкознаніи въ древней Россіи. (СОАН. 85). — Сушицький Т. До питання про літературну школу XII в. (ЗУК. IV). — Тихонравовъ Н. Исторія русской словесности А. Галахова. (Отчетъ о присужденіи преміи гр. Уварова. 1878). — Филаретъ, архіепископъ черниговскій. Историческій обзоръ пѣснопѣвцевъ и пѣснопѣнія греческой церкви. Спб. 1902; Обзоръ духовной литературы. Спб. 1884. — Франко Ів.: Святий Климент у Корсуні. Причинки до історії староруської легенди. Л. 1906. (Відб. з ЗНТШ. 46, 48, 56, 59, 60, 66, 68). Рец. М. Грушевського в ЛНВ. XXXV; Пяницьке чудо в Корсуні. Причинок до історії староруської легенди. (ЗНТШ. XLIV); Южнорусская литература. Очеркъ. Спб, 1904. (Відб. з 41 т. „Энциклопедическаго Словаря Брокгауза и Эфрона"); Нарис історії українсько-руської літератури. До 1890 р. Л. 1910; Русько українська література. Чернівці, 1898. — Харламповичъ К. Къ вопросу о просвѣщеніи на Руси въ домонгольскій періодъ. (По поводу взглядовъ В. Н. Татищева и Е. Е. Голубинскаго). Л. 1902. (НЛСМ. I). — Хрущовъ И. Бесѣды о древней русской литературѣ. Спб. 1900. — Шахматовъ А. Новая хронологическая дата въ исторіи русской литературы. (ЖМНП. 351). — Ягичъ И. Исторія славянской филологіи. Спб. 1910. (Енциклопедія славянской филологіи, I).

Християнство, церковно-славянська література й мова.

Архангельскій А. Изъ лекцій по исторіи русской литературы. Наканунѣ христіанства и письменности. (РФВ. 45). — Голубинскій Е. Исторія канонизаціи святыхъ въ русской церкви. Друге поправлене й доповнене видання. М. 1903. — Иконниковъ В. Опытъ изслѣдованія о культурномъ значеніи Византіи въ русской жизни. К. 1869. — Калайдовичъ К. Іоаннъ экзархъ болгарскій. М. 1824. — Krumbacher K. Geschichte der byzantinischen Litteratur. München, 1897. — Кулаковскій Юліанъ. Исторія Византіи. 2 т. К. 1910, 1912. — Пападимитріу С. Іоаннъ II, митрополитъ Кіевскій, и Өеодоръ Продромъ. (ЛИОНУ. X). — Пархоменко Вл. Къ исторіи начальнаго христіанства на Руси. (По поводу новаго изслѣдованія г. Аничкова). ИОАН. 1914, 3); Начало христіанства на Руси. Очеркъ изъ исторіи Руси IX—X вв. Полтава, 1913. — Приселковъ М. Очерки по церковной исторіи Кіевской Руси. Спб. 1913. — Терновскій Ф. Изученіе византійской исторіи и ея тенденціозное приложеніе въ древней Руси. К. 1901. — Успенскій Ө. Очерки по исторіи Византійской образованности. Спб. 1892. — Шестаковъ Д. Лекціи по исторіи Византіи. К. 1913.

Abicht R. Das Alphabet Chrabrs. (ASP. 1909, I—II). — Бодянскій О. Кириллъ и Меѳодій. Собраніе памятниковъ, до дѣятельности святыхъ первоучителей и просвѣтителей славянскихъ племенъ относящихся. (ЧОМУ. 1863, II, 1864, II). — Brückner Alexander.: Cyryl i Metody. (Przegląd Polski, 1903, IX); Legendy o Cyrylu i Metodym wobec prawdy dziejowej. Szkic z dziejów chrześcijaństwa u Słowian. Познань, 1903. (Rocznik Towarzystwa nauk, Познань, 1904); Mystificationen. I. Die Wahrheit über die „Slavenapostel" und ihr Wirken. Tübingen, 1913. — Голубинскій Е. По поводу перестроя В. И. Ламанскимъ исторіи дѣятельности Константина Философа, первоучителя славянскаго. (ИОАН. XII, 2). — Лавровъ П. Къ вопросу о времени изобрѣтенія письменъ и перевода священнаго писанія. (Zbornik u slavu Vatroslava Jagića Берлін, 1908). — Ламанскій В. Славянское житіе св. Кирилла, какъ религіозно-эпическое произведеніе и какъ историческій источникъ. Критическія замѣтки. (ЖМНП. 1903, IV, V, VI, XII, 1904, I). — Петровъ Андрей. Пятидесятилѣтіе научной разработки славянскихъ источниковъ для біографіи Кирилла и Меѳодія (1843—1893). М. 1894; Спорные вопросы миссіонерской дѣятельности св. Кирилла Философа на Востокѣ. Од. 1893. — Петровскій Н. Къ исторіи сказаній о св. Кириллѣ и Меѳодіи. (ЖМНП. 1907, V). — Погорѣловъ Валерій. Замѣтка по поводу Сказанія Храбра о письменахъ. (ИОАН. VI, 4). — Potkański Karol. Konstantyn i Metodyusz. Краків, 1905. — Snopek Fr. Konstantinus-Cyryllus und Methodius. (Operum Academiae Velehradensis II, 1911). — Туницкій Н. Къ вопросу о происхожденіи и авторѣ Болгарской легенды. (Сборникъ статей... В. И. Ламанскому, II. Спб. 1908). — Шахматовъ А Сказаніе о преложеніи книгъ на словѣнскій языкъ, (Zbornik Яґічеві). — Ягичъ В.: Вновь найденное свидѣтельство о дѣятельности Константина Философа, первоучителя Славянъ св. Кирилла. Спб. 1893. (СОАН. LIV); Вопросъ о Кириллѣ и Меѳодіи въ славянской филологіи. (СОАН. 38); Zur Entstehungsgeschichte der kirchenslavischen Sprache, Відень, 1900. 2-е вид. Берлін, 1913. Пор. Кульбакинъ С. Новый трудъ академика Ягича. (ЖМНП. 334). — Статтю Храбра видав на основі цілої низки списків з коментарем І. В. Яґіч: Изслѣдованія по русскому языку, І. Спб. 1885—1895.

Церковно-славянська мова на східно-славянськім ґрунті.

Брандтъ Р. Лекціи по славянорусской палеографіи, читанныя въ Московскомъ Археологическомъ Институтѣ въ 1908, 1909 и 1910 гг. М. 1910. — Бутовскій В. Исторія русскаго орнамента съ X по XII ст. по древнимъ рукописямъ. М. 1870. — Карскій Е. Очеркъ славянской кирилловской палеографіи. Изъ лекцій... В. 1901; Образцы славянскаго кирилловскаго письма съ X по XVIII вѣкъ. В. 1902. — Лихачевъ Н. Палеографическое значеніе бумажныхъ водяныхъ знаковъ. 3 частини й додаток. Спб. 1899. Рец. А. Шахматова в ИОАН. 1899, IV. — Соболевскій А. Славяно-русская палеографія. Лекціи... съ 20 палеографическими

таблицами. Вид. 2-е. Спб, 1908. — Титовъ Ѳ. Очерки по исторіи русскаго книгописанія и книгопечатанія. В. I. Русское книгописаніе XI—XVIII вв. (съ LXXIV рисунками). К. 1911. — Шляпкинъ И. Лекціи по палеографіи. Спб. 1895. — Палеографическій Изборникъ. Матеріалы по исторіи южно-русскаго письма въ XV—XVIII вв., изданные Кіевской Коммиссіей для разбора древнихъ актовъ. В. I. К. 1899. — Сборникъ палеографическихъ снимковъ съ древнихъ грамотъ и актовъ, хранящихся въ виленскомъ центральномъ архивѣ и виленской публичной библіотекѣ. I в. (1332—1548). Вільна, 1884. Рец. I. Каманіна в КС. XI. — Соболевскій А. Палеографическіе снимки съ русскихъ рукописей XII—XVII вѣковъ. Спб. 1901.

Остромирово Евангеліе 1056—1057 г. Съ приложеніемъ греческаго текста евангелій и грамматическими объясненіями. Спб. 1843; Остромирово Евангеліе 1056—57 года, хранящееся въ Императорской Публичной Библіотекѣ. Накладом петербурзького купця Іллі Савінкова. Спб. 1-е вид. 1883, 2-е вид. 1889. — Кристинопільський Апостол видав Е. Калужняцький п. з. Actus epistolaeque apostolorum palaeoslovenice ad fidem codicis Christinopolitani saeculo XII scripti. Відень, 1896. — Путенське Євангеліє видав Е. Калужняцький в Monumenta linguae palaeoslovenicae. I. Evangelium Putnanum. Відень, 1888.

Амфилохій архим. Четвероевангеліе Галичское 1144 г., сличенное съ древлеславянскими рукописными евангеліями XI—XVII в. и печатными Острожскимъ 1581 и Кіевскимъ 1788 г., съ греческимъ евангельскимъ текстомъ 833 г. Три томи. М. 1884. Помилки в тексті Галицького Євангелія подав Воскресенскій. Къ вопросу о славянскомъ переводѣ евангелія. Спб. 1888; Описаніе Юрьевскаго Евангелія 1118—1128 г. М. 1877. — Богуславскій Г. Волынскія рукописныя евангелія и апостолы. (Труды 9-го археол. съѣзда въ Вильнѣ 1893, II). — Будиловичъ А. Изслѣдованіе языка древне-славянскаго перевода XIII словъ Григорія Богослова по рукописи XI в. Спб. 1871; XIII словъ Григорія Богослова въ древне-славянскомъ переводѣ по рукописи Имп. Публичной Библіотеки XI в. Спб. 1875. — Буслаевъ Ѳ. Историческая хрестоматія церковно-славянскаго и древне-русскаго языковъ. Вид. 11-е Переглянене й поправлене А. Соболевським. М. 1907. — Волковъ Н. О не-новгородскомъ происхожденіи діакона Григорія, писца Остромирова Евангелія. (ЖМНП. 314). — Голоскевичъ Г. Евсевіево Евангеліе 1283 года. Опытъ историко-филологическаго изслѣдованія Спб. 1914. (Изслѣдованія по русскому языку, III, 2). — Каринскій Н. Остромирово Евангеліе какъ памятникъ древне-русскаго языка. (ЖМНП. 347). — Карскій Е. Особенности письма и языка Мстиславова Евангелія. (РФВ. XXXIV). — Панькевич Іван. Пандекти Антіоха 1307 року. Фільольоґічна студія. Л. 1917. (Відб. з ЗНТШ. CXXIII—CXXIV). — Свєнціцкий Іл. Бучацьке Евангеліє. (Палеографічний опис). (ЗНТШ. CV). — Соболевскій А. Два древнихъ памятника галицко-волынскаго нарѣчія. (РФВ. XII). — Срезневскій И. Матеріалы для словаря древне-русскаго языка

по письменнымъ памятникамъ. Спб. 1890—1909. — Филимоновъ Георгій. Дополнительныя свѣдѣнія къ исторіи Мстиславова евангелія. (ЧОМУ. 1859, III); Окладъ Мстиславова евангелія. (ЧОМУ. 1860, IV).

Помічні праці при вияснені основ давньої літератури.

Азбукинъ П. Очеркъ литературной борьбы представителей христіанства съ остатками язычества въ русскомъ народѣ (XI—XIV вв.). (РФВ. 28, 35, 37—39). — Бенешевичъ В. Сборникъ памятниковъ по исторіи церковнаго права, преимущественно русской церкви. Спб. 1915. — Вороновъ А. О латинскихъ проповѣдникахъ на Руси Кіевской въ X и XI вѣкахъ. (ЧОН. I). — Ильинскій Г. Значеніе Аѳона въ исторіи славянской письменности. (ЖМНП. нов. с. 18). — Коршъ Ф. Владимировы боги. (Пошана... Сумцова. X. 1909). — Левицький Кость. Правда Руска, памятник законодатний права руского з XI віку. Л. (Часопись Правнича, 1895). — Лященко А. Замѣтка о сочиненіяхъ Ѳеодосія, писателя XII вѣка. Спб. 1900. — Поповъ Андрей. Историко-литературный обзоръ древне-русскихъ полемическихъ сочиненій противъ латинянъ (XI—XV в.). М. 1875. Рецензія: Павловъ А. Критическіе опыты по исторіи древнѣйшей греко-русской полемики противъ латинянъ. Спб. 1878. — Присѣлковъ М. Аѳонъ въ начальной исторіи Кіево-Печерскаго монастыря. (ИОАН. XVII, 3). — Сергѣевичъ В. Русская Правда и ея списки. (ЖМНП. 321). — Симони П.: Къ исторіи обихода книгописца, переплетчика и иконнаго писца при книжномъ и иконномъ строеніи. Матеріалы для исторіи техники книжнаго дѣла и иконописи. Спб. 1906. (ПДП. CLXI); Опытъ сборника свѣдѣній по исторіи и техникѣ книгопереплетнаго дѣла на Руси. Спб. 1903. — Срезневскій И. Обозрѣніе древнихъ русскихъ списковъ Кормчей Книги (съ 1 фототипическимъ снимкомъ). Спб. 1897. (СОАН. LXV). — Стасовъ В. Картины и композиціи, скрытыя въ заглавныхъ буквахъ древнихъ русскихъ рукописей. (ПДП. XLIX. Спб. 1884).

Духовне і наукове перекладне письменство.

Безсоновъ П. Книга Пчела, памятникъ древней русской словесности, переведенный съ греческаго, в „Временнику Московскаго Общества исторіи и древностей“, XXV й окремо, М. 1857. — Богословіе св. Іоанна Дамаскина въ переводѣ Іоанна Экзарха болгарскаго по харатейному списку Московской Синодальной Библіотеки. М. 1878. — Житіе и чудеса святителя и чудотворца Николая, по рукописи макарьевскихъ Четьихъ Миней. М. 1901. — Житіе св. Николая Чудотворца. (Видання „Общества любителей древней письменности“ XXVIII і XL). — Житіе св. Саввы Освященнаго, составленное св. Кирилломъ Скиѳопольскимъ, въ древне-русскомъ переводѣ. По рукописи Императорскаго Общества любителей древней письменности, съ присоединеніемъ греческаго подлинника и съ введеніемъ. Издалъ И. Помяловскій. М. 1890. — „Изборникъ великаго

князя Святослава Ярославича 1073 года". Видання „Общества любителей древней письменности". Спб. 1880. Недокладности цього видання виказав Шахматов у ASP. VII. — Збірник Святослава з 1076 р. видав два рази недокладно В. Шимановський, перший раз в додатку до праці: „Къ исторіи древне-русскихъ говоровъ. Изслѣдованіе, съ приложеніемъ полнаго текста „Сборника Святослава 1076 г." В. 1887. Другий раз у В. 1894 окремою книжкою. Рец. А. Смирнова в РФВ. XIX; на друге видання Н. Некрасова в ЖМНП. 1897, X, С. Кульбакина в ЖМНП. 1898, II. — Христіанская топографія: „Книга, глаголемая Козьмы Индикоплова". Изъ рукописи Московскаго Главнаго Архива Министерства иностранныхъ дѣлъ. З великою силою рисунків. У виданнях „Общества любителей древней письменности". Спб. 1886. — Леонидъ архим. Поученіе на Богоявленіе Господне современное паннонскимъ житіямъ св. славянскихъ первоучителей Кирилла и Меѳодія, приписываемое ученику ихъ св. Клименту славяно-русскаго извода (печатается съ рукописи начала XVI вѣка). Спб. 1885. (ПДП. LIX). — Лугъ Духовный. Твореніе блаженнаго Іоанна Мосха. Переводъ съ греческаго свящ. М. І. Хитрова. — Орловъ А. Сборникъ Златоустъ и Торжественникъ. Спб. 1905. (ПДП. CLVIII). — Палладія, епископа Еленопольскаго: Лавсаикъ или повѣствованіе о жизни святыхъ и блаженныхъ отцевъ. Переводъ съ греческаго. Спб. 1873. — Памятники славяно-русской письменности, изданные Археографическою Коммиссіею. Великія Минеи Четіи. Спб. — Пономаревъ А. Памятники древне-русской церковно-учительной литературы. 2 в. Славянорусскій Прологъ. Часть первая. Сентябрь-Декабрь. Спб. 1896. — Поповъ Андрей. Книга бытіа небеси и земли. (Палея историческая, съ приложеніемъ сокращенной Палеи русской редакціи). М. 1881. (ЧОМУ. 1881, I); Шестодневъ, составленный Іоанномъ Ексархомъ Болгарскимъ. По харатейному списку Московской Синодальной Библіотеки 1263 года слово въ слово и буква въ букву. (ЧОМУ. 1879, III). — Попруженко М. Св. Козмы пресвитера слово на еретики и поученіе отъ божественныхъ книгъ. Спб. 1907. (ПДП.). — Прологъ или Синаксарь. Собраніе житій, страданій и чудотвореній святыхъ. 2 томи. М. 1877. Спб. 1895—96. — Рождественскій Ив. Книга Эсѳирь въ текстахъ еврейскомъ-масоретскомъ, греческомъ, древнелатинскомъ и славянскомъ. Спб. 1885. — Семеновъ Викторъ. Древняя русская Пчела по пергаменному списку. Спб. 1893. (СОАН. LIV); Мудрость Менандра. Спб. 1892. (ПДП. LXXXVIII); Изреченія Исихія и Варнавы по русскимъ спискамъ. Спб. 1892. (ПДП. XCII). — Сперанскій М.: Златоустъ рукопись XII вѣка тверскаго музея. Замѣтка по русской палеографіи. Спб. (ПДП.); Сентябрьская Минея-четья до-макарьевскаго состава. (СОАН. LXIV); Славянская Метафрастовская Минея-четья. (ИОАН. IX, 4). — Шестодневъ Георгія Писида въ славяно-русскомъ переводѣ Димитрія Зографа 1385 г.: „Похвала Богу о сотвореніи всея твари". Поэма XIV в. Текстъ перевода съ предисловіемъ И. Шляпкина — у виданнях „Общества любителей древней письменности". Спб. 1882. — Ягичъ И. Служебныя

Минеи за сентябрь, октябрь и ноябрь въ церковно-славянскомъ переводѣ по русскимъ рукописямъ 1095—1097 г. Спб. 1886.

Александровъ А. Физіологъ. Казань, 1893. — Архангельскій А. Творенія отцовъ церкви въ древне-русской письменности. Спб. і Казань, 1888 -1890. — Бобровъ. Къ исправленію печатнаго текста Сборника 1076 г. в РФВ. 1902, 3. — Веревскій Ф. Русская Историческая Палея. (ФЗ. 1888, II). — Вилинскій С. Житіе Василія Новаго. Од. 1914. — Владиміровъ П. Изъ исторіи древнерусской письменности (переводныя творенія отцовъ церкви, Вопросы и отвѣты, Измарагды). Къ изученію древнерусской литературы. Очерки и изслѣдованія. Творенія отцовъ церкви въ древнерусской письменности. Профессора А. С. Архангельскаго. 1888—1890 г. 4 частини. (ЧОН. IX). — Владимірскій Н. Нѣсколько словъ о Прологѣ, памятникѣ древне-русской словесности, и нѣсколько литературныхъ вопросовъ изъ древнѣйшей эпохи нашего просвѣщенія. (УЗКУ. 1875, V). — Воскресенскій Гр.: Древній славянскій переводъ Апостола и его судьбы до XV в. М. 1879; Древне-славянское Евангеліе. Евангеліе отъ Марка по основнымъ спискамъ четырехъ редакцій рукописнаго славянскаго евангельскаго текста съ разночтеніями изъ ста восьми рукописей Евангелія XI—XVI вв. Сергіїв Посад, 1894; Къ вопросу о славянскомъ переводѣ Евангелія. Спб. 1886; Характеристическія черты главныхъ редакцій славянскаго перевода Евангелія по рукописямъ XI XV вв. (Труды VI археол. съѣзда въ Одессѣ, 1886); Древне-русскія редакціи славянскаго перевода Евангелія. (Странникъ, 1888). — Дурново Н. Къ исторіи сказаній о животныхъ въ старинной русской литературѣ. (Древности, III. М. 1902). — Евсѣевъ Ив. Книга пророка Исаіи въ древне-славянскомъ переводѣ. Спб. 1897; Пророкъ Даніилъ. М. 1905. — Истринъ В.: Къ вопросу о гадательныхъ псалтиряхъ. Од. 1901; Хроника Іоанна Малалы въ славянскомъ переводѣ. Кн. I IX. Спб. і Од. 1897—1912. Карнѣевъ А. Матеріалы и замѣтки по литературной исторіи Физіолога. М. 1890; Новѣйшія изслѣдованія о Физіологѣ. ЖМНП. 1890, I. — Колесса Ол. Dialektologische Merkmale des südrussischen Denkmals Житіе св. Саввы в ASP. XVIII. — Кульбакинъ С. Святославовъ сборникъ 1076 года въ послѣднемъ изданіи. (ЖМНП. 315). — Лебедевъ Вас. Славянскій переводъ книги Іисуса Навина по сохранившимся рукописямъ и Острожской Библіи. Изслѣдованіе текста и языка. Спб. 1890. — Малининъ В. Изслѣдованіе Златоструя по рукописи XII вѣка Имп. Публичной Библіотеки. К. 1878. — Масловъ С. Новый списокъ „Словъ постническихъ" Исаака Сирина древнѣйшей славянской редакціи. К. 1912. (Відб. з КУИ. 1910, XI, 1912, III). — Михайловъ А. Опытъ изслѣдованія книги Бытія. I. В. 1912; Книга Руѳь. В. 1908. Мочульскій В.: Къ исторіи малорусскаго нарѣчія. Житіе св. Саввы Освященнаго по пергаменной рукописи XIII в. (ЗНУ. LXII.) Од. 1894. Рец. Ол. Колесси в ЗНТШ. VII; Происхожденіе Физіолога и его начальныя судьбы въ литературахъ Востока и Запада. (РФВ. XXII, 1889). — Петровъ Н. О происхожденіи и составѣ славяно-русскаго печатнаго Пролога. К. 1875; Къ

исторіи древне-русскаго Пролога. Матеріалы и замѣтки изъ исторіи древне-русской письменности. К. 1894. — Погорѣловъ В. Чудовская Псалтирь XI в. Спб. 1911. — Покровскій Ѳ. Словеса изъ святыхъ книгъ собрана. Четыре сборныхъ поученія съ русскими вставками. I—IV. (ИОАН. XII, 1). — Polivka G. Zur Geschichte des Physiologus in den slavischen Literaturen. (ASP. XV i XVIII). — Пономаревъ А.: Славяно-русскій Прологъ въ его церковно-просвѣтительномъ и народно-литературномъ значеніи. Спб. 1890. — Пономаревъ П. О значеніи аскетической литературы. Казань, 1900. — Розановъ С. Матеріалы по исторіи русскихъ Пчелъ. Спб. 1904. (ПДП. CLIV). — Розенфельдъ А. Языкъ Святославова Изборника 1073 г. в РФВ 1899, 1. — Семеновъ В.: Два слова по поводу Пчелы. (ЖМНП. 280); Матеріалы къ литературной исторіи русскихъ Пчелъ. (ЧОМУ. 1895, II). — Соболевскій А.: Два русскихъ поученія съ именемъ Григорія. (ИОАН. XII, 1); Житіе папы Климента въ древнемъ церковно-славянскомъ переводѣ. (Сборникъ статей... Ламанскому, I); Житія святыхъ по древне-русскимъ спискамъ, 1. Мученіе св. Климента Римскаго. 2. Житіе св. Василія Великаго. 3. Мученіе 40 мучениковъ въ Севастіи. Спб. 1903. (ПДП. CXLIX). Рец. Івана Франка в ЗНТШ. LVI; Особенности русскихъ переводовъ домонгольскаго періода. М. 1897. (З „Трудовъ“ IX-го археологічного зїзду у Вільні); Переводная литература Московской Руси XIV—XVII вѣковъ. Библіографическіе матеріалы. (СОАН. 74); Римскій Патерикъ въ древнемъ церковно-славянскомъ переводѣ. ИК. 1904); Слова Петра Черноризца. (ИОАН. XIII, 3); Церковно-славянскія стихотворенія IX—X вв. и ихъ значеніе для изученія церковно-славянскаго языка в „Трудахъ XI Археологическаго Съѣзда“ в Київі; Церковно-славянскіе тексты Моравскаго происхожденія. (РФВ. 1900, I); Шестодневъ Кирилла Философа. (ИОАН. VI, 2). — Соколовъ М. Болгарская письменность. (Книга для чтенія по исторіи среднихъ вѣковъ. Спб. 1913). — Сперанскій М.: Изъ исторіи отреченной литературы. I. Гаданія по Псалтири. Тексты гадательной Псалтири и родственныхъ ей памятниковъ и матеріалъ для ихъ объясненія. Спб. 1899. (ПДП. CXXIX); Переводные сборники изреченій въ славяно-русской письменности. Изслѣдованіе и тексты. М. 1904. (ЧОМУ. 1901, IV, 1905, I, II). Рец. Ів. Франка в ЗНТШ. LXXIV; Zu den slavischen Übersetzungen der griechischen Florilegien. (ASP. XV); Разумѣнія единострочныя Григорія Богослова и Разумы мудраго Менандра въ русскомъ переводѣ. Спб. 1898. (Відб. з ИОАН.). — Срезневскій Вяч. Древній славянскій переводъ Псалтири. Спб. 1877. — Сухомлиновъ М. Замѣчанія о сборникахъ, извѣстныхъ подъ названіемъ „Пчелъ“. (СОАН. 85). — Туницкій Н. „Слово о св. Троицѣ, о твари и о судѣ“ Климента Словенскаго. (ИОАН. IX, 3). — Шляпкинъ И. Георгій Писидійскій и его поэма о міротвореніи въ славяно-русскомъ переводѣ 1385 года. (ЖМНП. 1890, VI). — Щеглова С. „Пчела“ по рукописямъ кіевскихъ библіотекъ. Опытъ изученія и тексты. (ПДП. CLXXV). — Jagić V. Die Menandersentenzen in der

altkirchenslavischen Übersetzung. („Sitzungsberichte“ віденської академії наук, 126).

Повісти.

Акирь Премудрый во вновь открытомь сербскомъ спискѣ XVI в. Съ предисловіемь Е. В. Барсова. М. 1887. (Відб. з ЧОМУ). — Александрія. Автографическое изданіе лицевой рукописи Александріи XVII вѣка сербской редакціи. (ПДП. LXVII і LXXXVII. Спб. 1880 і 1887). — Викторовъ А. Стефанить и Ихнилатъ. М. 1881. (Паралельне видання двох списків XV в., Севастьянівського й Синодального та й уривків Григоровича XIII—XIV вв.). — „Девгеніево дѣяніе“ надрукував А. Пипін в додатку до „Очерка литературной исторіи старинныхъ повѣстей и сказокъ русскихъ“ 316—32, також Костомарів у „Памятникахъ старинной русской литературы“, II, 379—87. — Житіе Варлаама и Іоасафа. Спб. 1887. — Синагрипь, царь Адоровь и Наливскія страны или сказка объ Акирѣ премудромъ и сынѣ его Анаданѣ — в „Памятникахъ старинной русской литературы“ Костомарова, II, 359—73. — Сказаніе о Индѣйскомь царствѣ. (ЛРАД. II). — Стефанить и Ихнилать. Сь предисловіемь и примѣчаніями Ѳ. И. Булгакова — у виданнях „Общества любителей древней письменности“. Спб. 1877—1878.

Ausfeld. Der griechische Alexanderroman. Липськ, 1907. — Веселовскій А.: Изъ исторіи романа и повѣсти. 2 частини. Спб. 1896, 1898; Отрывки византійскаго эпоса въ русскомъ. Поэма о Дигенисѣ. (ВЕ. 1875. IV); Южно-славянская повѣсть о Троѣ. (Изъ исторіи романа и повѣсти, II). — Гаєвський С. Київські списки повісти „Александрія“. (ЗУК. X). — Григорьевъ А.: Повѣсть объ Акирѣ Премудромъ. Изслѣдованіе и тексты. (ЧОМУ. 1912, II, 1913, I); Тексты повѣсти объ Акирѣ Премудромь. Древнѣйшая редакція. (ЧОМУ. 1908, III, 1909, III). — Гудзій Н. „Преніе живота и смерти“ и новый украинскій списокъ его. (РФВ. 64). — Dunlop John. Geschichte der Romane, Novellen, Märchen u. s. w. Берлін, 1857. (Переклад Фелікса Лібрехта). — Дурново Н. Матеріалы и изслѣдованія по старинной литературѣ. I. Къ исторіи повѣсти объ Акирѣ. М. 1915. — Истринъ В.: Александрія русскихъ хронографовъ. М. 1893; Исторія сербской Александріи въ русской литературѣ. I в. (ЛИОНУ. XVI); Сказаніе объ Индійскомь царствѣ. М. 1893. (Труды Славянской Коммиссіи Моск. Арх. Общества, I). — Каллашъ В. Южно-русскій списокъ „Александріи“ конца XVIII ст. (КС. XIX). — Кирпичниковъ А. Греческіе романы въ новой литературѣ. Повѣсть о Варлаамѣ и Іоасафѣ. X. 1876. — Крымскій А. Абань Лахыкый, манихействующій поэтъ. (ок. 750—815 г.). Очеркъ изъ исторіи арабской повѣствовательной литературы индо-персидскаго характера VIII—IX в. Тут в додатку: „Варлаамъ и Іоасафъ“. Истор. — литературный очеркъ. М. 1913. (Труды по востоковѣдѣнію, XXXVII). — Перетцъ В.: Изъ исторіи старинной русской повѣсти (КУИ. 1907, VIII, IX); Къ исторіи

текста „Повѣсти объ Акирѣ Премудромъ". (ИОАН. 1916, 1); Український список „Сказанія про Індійське царство". (ЗУК. IX). — Пыпинъ А. Очеркъ литературной исторіи старинныхъ повѣстей и сказокъ русскихъ. Спб. 1857. Потанинъ Г. Акирь повѣсти и Акирь легенды. (ЭО. XXV). — Рыстенко А. Къ исторіи повѣсти „Стефанитъ и Ихнилатъ" въ византійской и славяно-русской литературахъ. Од. 1902. (ЛИОНУ. X). — Соболевскій А.: Изъ исторіи заимствованныхъ словъ и переводныхъ повѣстей. (КУИ. 1904, XI); Свѣтская повѣсть и романъ въ древне-русской литературѣ. (Вступительная лекція). КУИ. 1883, I). — Тихонравовъ Н. Девгеніево дѣяніе. (Сочиненія, I, М. 1898). — Франко Іван. Варлаам і Йоасаф. Л. 1897. (Відб. з ЗНТШ. VIII, X, XVIII і XX). — Хахановъ А. Грузинская повѣсть объ Александрѣ Македонскомъ и сербская Александрія. (ЖМНП. 289). — Jagić V. Der weise Akyrios nach einer altkirchenslavischen Übersetzung statt der unbekannten byzantinischen Vorlage ins Deutsche übertragen. (Byzantinische Zeitschrift, 1892, I).

Апокріфи

Адріанова В. Евангеліе Ѳомы въ старинной украинской литературѣ. (ИОАН. XIV, 2). — Архангельскій А. Къ исторіи южнославянской и древне-русской апокрифической литературы. Два любопытныхъ сборника Софійской Народной Библіотеки въ Болгаріи. Описаніе рукописей и тексты. Спб. 1899. — Батюшковъ Ѳ. Споръ души съ тѣломъ въ памятникахъ средневѣковой литературы. Опытъ историко-сравнительнаго изслѣдованія. Спб. 1891. — Бокадоровъ Н. Легенда о хожденіи Богородицы по мукамъ (ИК. 1904). — Vasiliev A. Anecdota Graeco-Byzantina. Pars prior. M. 1893. — Владиміровъ П. Научное изученіе апокрифовъ въ русской литературѣ во второй половинѣ настоящаго столѣтія. (КУИ. 1900, 2). Haase. Orientalische apocryphische Evangelia. Липськ, 1907. — Вяземскій П. Бесѣда трехъ святителей. Спб. 1880. (ПДП.). — Heinze. Der Clemensroman. Липськ, 1914. — Гординський Яр. Апокріф про Сивиллю. (ЗНТШ. LXVII). — Гудзій Н.: Къ исторіи легенды о папѣ Григоріи. Спб. 1915; Къ легендамъ объ Іудѣ Предателѣ и Андреѣ Критскомъ. К. 1915. — Dobschütz. Decretum Gelasianum. Липськ, 1912. — Драгомановъ М. Малорусскія народныя преданія и разсказы. К. 1876. — Ждановъ И. Бесѣда трехъ святителей и Ioca monachorum. (ЖМНП. 279 або „Сочиненія", I, Спб. 1904). — Заболотскій П. Экскурсъ въ область исторіи возникновенія и развитія легенды и апокрифа (РФВ. 42). — Истринъ В.: Къ вопросу о славяно-русскихъ редакціяхъ Первоевангелія Іакова. Од. 1900. (ЛИОНУ. VIII); Новый сборникъ ветхозавѣтныхъ апокрифовъ. (ЖМНП. 315); Откровеніе Мефодія Патарскаго и апокрифическія Видѣнія Даніила въ византійской и славяно-русской литературахъ. Изслѣдованіе и тексты М. 1897. — Лавровъ П. Апокрифическіе тексты. Спб. 1899. (СОАН. LXVII). — Левицький О. Къ вопросу о южно-русскихъ апокрифахъ. (КС. XIX). — Мансветовъ И. Византійскій матеріалъ для сказанія о двѣнадцати трясавицахъ.

М. 1881. — Мочульскій В. Апокрифическое сказаніе о созданіи міра. (ЛИОНУ. VI). Од. 1896. Рец. Ів. Франка в ЗНТШ. XVIII; Слѣды народной Библіи въ славянской и въ древне-русской письменности. Од. 1893. Рец. Ол. Веселовського в ЖМНП. 1894, II. — Назаревський Ол. „Хожденіе Богородицы по мукамъ" в нових українських списках XVII—XVIII вв. (ЗУК. II). — Невоструевъ К. Слово св. Ипполита объ антихристѣ въ славянскомъ переводѣ по списку XII вѣка. М. 1868. — Перетцъ В. Матеріалы къ исторіи апокрифа и легенды. I. Къ исторіи Громника. Спб. 1899. II. Къ исторіи Лунника. Спб. 1901. — Петровъ Н. Апокрифическое пророчество царя Соломона о Христѣ, находящееся въ пространномъ житіи св. Константина Философа, по списку XIII в. Спб. 1894. (ПДП. CIV). — Петровскій Н. Къ исторіи „Откровенія Меѳодія Патарскаго" въ западно-славянскихъ литературахъ. (ИОАН. XIV, 3). — Пыпинъ А. Ложныя и отреченныя книги русской старины в „Памятникахъ старинной русской литературы" (Кушелева-Безбородко), вип. 3, Спб. 1862. — Поповъ А. Библіографическіе матеріалы. М. 1879. (ЧОМУ.) — Порфирьевъ И.: Апокрифическія сказанія о ветхозавѣтныхъ лицахъ и событіяхъ. Казань, 1872—1873; Апокрифическія сказанія о ветхозавѣтныхъ лицахъ и событіяхъ по рукописямъ Соловецкой библіотеки. Спб. 1877. (СОАН. XVII); Апокрифическія сказанія о новозавѣтныхъ лицахъ и событіяхъ по рукописямъ Соловецкой библіотеки. Спб. 1890. (СОАН. LII). — Радченко К. Этюды по богомильству. Къ вопросу объ отношеніи апокрифовъ къ богомильству. (ИК. 1904). — Рыстенко А. Легенда о св. Георгіи и драконѣ въ византійской и славянорусской литературѣ. (ЗНУ. 112). — Сахаровъ Вл. Эсхатологическія сочиненія и сказанія въ древнерусской письменности и вліяніе ихъ на народные духовные стихи. Тула, 1897. — Соколовъ М.: Матеріалы и замѣтки по старинной славянской литературѣ. М. 1888; Славянская книга Еноха Праведнаго. М. 1910. — Соловьевъ С. Къ легендамъ объ Іудѣ предателѣ. Х. 1895. — Сперанскій М.: Изъ исторіи отреченныхъ книгъ. I. Гаданія по Псалтири. Спб. 1899. (ПДП. CXXIX. II. Трепетникъ. Спб. 1899. (ПДП. CXXXI). III. Лопаточникъ. Спб. 1900. (ПДП. CXXXVII); Славянскія апокрифическія евангелія. М. 1895; Южнорусскіе тексты апокрифическаго евангелія Ѳомы. (ЧОН. XIII). — Срезневскій И. Сказанія объ антихристѣ въ славянскихъ переводахъ. Спб. 1874. — Сумцовъ Н. Очерки исторіи южно-русскихъ апокрифическихъ сказаній и пѣсенъ. К. 1888. (Відб. з КС. XVIII, XIX). — Сушицкій Ѳ.: Кіевскіе списки „Бесѣды трехъ святителей". (КУИ. 1911, IV); Редакціи апокрифа „Судъ царя Соломона" (Объ испытаніи жены). (РФВ., 71). — Тихонравовъ Н.: Апокрифическія сказанія. Спб. 1894; Отреченныя книги древней Россіи. (Сочиненія, I, М. 1898); Памятники отреченной русской литературы. Приложеніе къ сочиненію: „Отреченныя книги древней Россіи", 2 томи. Спб. 1863. — Фотинскій О. Къ литературной исторіи южно-русскихъ апокрифовъ. (Волынскій Историко-археологическій Сборникъ, I). — Франко Іван: Апокріфи і легенди з українських рукописів. Т. I. Апокріфи

старозавітні. Л. 1896. Т. II. Апокріфи новозавітні. А. Апокріфічні євангелія. Л. 1899. Т. III. Б. Апокріфічні діяня апостолів. Л. 1902. Т. IV. Апокріфи есхатольоґічні. Л. 1906. Т. V. Леґенди про святих. Часть перша. Л. 1910. (ПУМЛ. I—IV, VI); Апокріф о Адамі. (ЖСл. III); Із старих рукописів. (ЖСл. I, II, III); Апокріфічне евангеліє псевдо-Матвія і його сліди в українсько-руськім письменстві. (ЗНТШ. XXXV—XXXVI); Къ исторіи апокрифическихъ сказаній. (КС. XXXV); Къ исторіи южно-русскихъ апокрифическихъ сказаній. (КС. XLVII); Откровеніє св. Степана. (Студія над одним мало відомим апокріфом). К. 1906. (Відб. з КС. XCIII); Причинки до історії руської літератури XVIII віку. (З. VII). — Шевченко С. Елевферієвська редакція „Сказанія о 12 пятницахъ" і український список „Сказанія" р. 1604. (ЗУК. II). — Шепелевичъ Л. Очерки изъ исторіи средневѣковой литературы и культуры. Вип. I. Хожденіе по мукамъ. Х. 1890. Вип. II. Этюды о Дантѣ. Апокрифическое Видѣніе св. Павла. Х. 1891—1892. — Щеголевъ П. Очерки исторіи отреченной литературы. Сказаніе Афродитіана. I—VII. Спб. 1899—1900. (Відб. з ИОАН.). — Яворскій Ю.: Заговоры и апокрифическія молитвы по карпаторусскимъ рукописямъ XVIII—XIX вв. К. 1915; Карпато-русское житіе апостола Петра. (ИОАН. 1914, 4). — Янчукъ Н. Къ вопросу объ отраженіи апокрифовъ въ народномъ творчествѣ. (ИОАН. XII, 1). — Ящуржинскій Хр. „Письмо" — Апокрифъ. (КС. XXXV).

Данило Заточник.

Барсовъ Е. Новый списокъ Даніила Заточника, XVII вѣка, найденный въ Чудовомъ монастырѣ. Съ предисловіемъ... (ЧОМУ. 1882, II). — Бедржицкій Л. Къ литературѣ о Даніилѣ Заточникѣ. (РФВ. 67). — Будде Евг. О Словѣ Даніила Заточника въ его отношеніи къ древнерусской Пчелѣ. М. 1902. — Гуссовъ В. Къ вопросу о редакціяхъ Моленія Даніила Зоточника. Од. 1899. (ЛИОНУ. Т. VIII). — Ждановъ И. Слово Даніила Заточника. (Сочиненія, I, Спб. 1904). — Истринъ В. Былъ ли „Даніилъ Заточникъ" дѣйствительно заточенъ? Од. 1902. (Відб. з ЛИОНУ. X). — Лященко А. О времени написанія Слова Даніила Заточника. (Труды Рижскаго Археологическаго Съѣзда, I). — Миндалевъ П. Моленіе Даніила Заточника и связанные съ нимъ памятники. Опытъ историко-литературнаго изслѣдованія. Казань, 1914. (УЗКУ. 1912, IX, X, XII, 1913, IV, IX, XII, 1914, IV). — Модестовъ Е. О посланіи Даніила Заточника. (ЖМНП. 212). — Покровскій Ѳ. Новый списокъ Слова Даніила Заточника. (ИОАН. VIII, 4). — Сперанскій М. Къ Слову Даніила Заточника. (ЧОМУ. 1913, II). — Тихонравовъ Н. Новый списокъ Слова о Даніилѣ Заточникѣ. (ЛРЛД. III). — Шляпкинъ И. Слово Даніила Заточника (по всѣмъ извѣстнымъ спискамъ) съ предисловіемъ и примѣчаніями. Спб. 1889. (ПДП. LXXXI). — Щурат В. Слово Данила Заточника. Памятка староруської літератури з кінця середних віків. Л. 1897. (Відб. з ЗНТШ. IX).

Проповіди й поучення.

Приписувані Іларіонові писання видані між иншим в „Памятникахъ временъ великаго князя Ярослава І“ (у великоруськім перекладі). М. 1844; в ЧОМУ. 1848, VII; в ИВОА. V. — Писання Кирила Турівського видав: Калайдовичъ К. Памятники россійской словесности XII вѣка. М. 1821. — Проложне Житіє Кирила Турівського опубліковане в найдавнішім списку XIV—XV в. в „Матеріалахъ“ Н. К. Никольского, 1907. — Приписувані Теодосієві поучення надруковані в УЗВО. 1856, І. — Текст Поучення Володимира Мономаха дітям в „Лѣтописи по Лаврентьевскому списку“, третє петербурзьке видання з 1897 р., ст. 232—46. — Евгеній, еп. Астраханскій. Творенія св. Кирилла. К. 1888. — Лопаревъ Хр.: Посланіе митрополита Климента къ смоленскому пресвитеру Ѳомѣ, неизданный памятникъ литературы XII вѣка. Спб. 1892. (ПДП. СХ). Рец. М. Грушевського в ЗНТШ. V.; Слово въ великую субботу, принадлежащее святому Кириллу Туровскому. Спб. 1893 (ПДП. XCVII). Рец. М. Грушевського в ЗНТШ. V.; Слово похвальное на пренесеніе мощей свв. Бориса и Глѣба. Неизданный памятникъ литературы XII вѣка. Спб. 1894. (ПДП. XCVIII). Рец. М. Грушевського в ЗНТШ. V. — О законѣ и благодати, Похвала Владиміру и Молитва къ Богу отъ всей земли Русской — Іларіона. (Памятники древне-русской церковно-учительной литературы, І). — Поученіе Владиміра Мономаха. (Памятники древне-русской церковно-учительной литературы, III). — Поученіе Зарубскаго черноризца Георгія по рукописи Мѣлецкаго монастыря — в додатку до праці П. Владимірова: Обзоръ южно-русскихъ и западно-русскихъ памятниковъ письменности отъ XI до XVII столѣтія. (ЧОН. IV). — Поученія преп. Ѳеодосія Печерскаго. (Памятники древне-русской церковно-учительной литературы, І). — Слова и Поученія св. Кирилла. (Памятники древне-русской церковно-учительной литературы, І).

Бѣльченко Г.: Поученіе блаженнаго Ѳеодосія, игумена Печерскаго, о казняхъ Божіихъ. (ЛИОНУ. VIII); Преподобный Ѳеодосій Печерскій, его жизнь и сочиненія. (По поводу книги В. А. Чаговца). (ЛИОНУ. X) — Антоній арх. (Вадковскій). Древне-русская проповѣдь и проповѣдники въ періодъ до-монгольскій в ПО. 1881 р. Передрук у книзі „Изъ исторіи христіанской проповѣди“, 2 вид. Спб. 1895. — Веселовскій А. Святочныя маски и скоморохи (Разысканія въ области русскаго духовнаго стиха. Главы VI—X. Спб. 1883). — Владиміровъ П. Поученія противъ древне-русскаго язычества и народныхъ суевѣрій. (Памятники древне-русской церковно-учительной литературы, III). — Воскресенскій В. Поученіе дѣтямъ Владиміра Мономаха. Спб. 1893. — Голубовскій П. Опытъ пріуроченія древнерусской проповѣди „Слово о князьяхъ“ къ опредѣленной хронологической датѣ. М. 1899. (Відб. з „Трудовъ“ Арх. Ком.). — Горскій А. Посланіе Кирилла Туровскаго къ Василію, архим. Печерскому, XII ст. Прибавленіе къ твореніямъ св. отецъ. X. 1851. — Goetz L. K. Die Zusammensetzung der sogenannten Похвала преп. Ѳеодосію Пе-

черскому. (ASP. XXVI). — Ждановъ И. Слово о законѣ и благодати и похвала кагану Владимиру. (Сочиненія, І. Спб. 1904). — Ивакинъ И. Князь Владиміръ Мономахъ и его Поученіе. Ч. І. Поученіе къ дѣтямъ. Письмо къ Олегу и отрывки. М. 1901. — Калугинъ Ѳ. Иларіонъ, митрополитъ кіевскій, и его церковно-учительныя произведенія. (Памятники древне-русской церковно-учительной литературы — подъ редакціей проф. А. Пономарева. Вип. І). — Кирпичниковъ А. Къ вопросу о древне-русскихъ скоморохахъ. (СОАН. LII. Спб. 1891). — Лавровскій Ѳ. Посланіе митрополита Климента. Смоленськ, 1894. — Макарій преосв. Преподобный Ѳеодосій Печерскій, какъ писатель. (ИАН. IV, 6). — Макарій архим. Св. Кириллъ, епископъ Туровскій, какъ писатель. (ИВОА. V). — Н. К. Н. Преп. Ѳеодосій Печерскій и его поученія. (Памятники древне-русской церковно-учительной литературы, І). — Никольскій Н. О литературныхъ трудахъ митрополита Климента Смолятича, писателя XII вѣка. Спб. 1892. — П—ій М. Иларіонъ, митрополитъ Кіевскій, и Доментіанъ, іеромонахъ Хиландарскій. (ИОАН. XIII, 1908, 4). — Петровскій М. Поученіе, приписываемое Иларіону митрополиту Кіевскому. (ЗКУ. 1865, І). — Петровъ Н. Подлинность поученій преп. Ѳеодосія Печерскаго о питіи и чашахъ тропарныхъ и казняхъ Божіихъ. (ИОАН. II, 3). — Пѣтуховъ Е. Поученія на св. четыредесятницу. (Памятники древне-русской церковно-учительной литературы, III). — Покровскій Ѳ. Отрывокъ слова митр. Иларіона „О законѣ и благодати" въ спискѣ XII—XIII в. (ИОАН. XI, 3). — Пономаревъ А. Св. Кириллъ, еп. Туровскій, и его церковно-учительныя произведенія. (Памятники древне-русской церковно-учительной литературы, І). — Приселковъ М. Митрополитъ Иларіонъ, въ схимѣ Никонъ, какъ борецъ за независимую Русскую церковь. (Сборникъ статей, посвященныхъ С. Ѳ. Платонову. Спб. 1911). — Протопоповъ С. Поученіе Владиміра Мономаха, какъ памятникъ религіозно-нравственныхъ воззрѣній и жизни на Руси въ дотатарскую эпоху. (ЖМНП. 1874, 2). — Свѣнцицкій И. Поученіе Владимира Мономаха дѣтемъ. Л. 1902. (Відб. з НЛСМ. 1902, II). — Соболевскій А. Чудо св. Климента, папы Римскаго. Древне-русское „слово" (до-монгольскаго періода). (ИОАН. VI, 1). — Сухомлиновъ М. О сочиненіяхъ Кирилла Туровскаго. (СОАН. 85). — Фаминцынъ А. Скоморохи на Руси. Спб. 1889. — Франко Іван. Притча про сліпця і хромця. (СС. II). — Чаговецъ В. Преподобный Ѳеодосій Печерскій. Его жизнь и сочиненія. (Съ приложеніемъ текстовъ поученій по новымъ даннымъ). Историко-литературный очеркъ. К. 1901. (Відб. з КУИ. 1901, VI, VIII, X, XII). Рец. Г. П. Більченка в ЛИОНУ. X. Од. 1902. — Шляковъ Н. О Поученіи Владиміра Мономаха. Спб. 1900. (Відб. з ЖМНП. 329 і 330). Рец. М. Грушевського в ЗНТШ. XLI. — Шляпкинъ И. Русское поученіе XI вѣка: О перенесеніи мощей св. Николая Чудотворца. (ПДП. XIX). — Щурат В. Найстарша лірика в українській літературі. (Д. XXIX, 92).

Агіографія.

Першу половину так званого Успенського Збірника житій святих з „Сказаніємъ“ про св. Бориса та Гліба, Житієм Теодосія Печерського тощо видали П. Лавров і А. Шахматов в ЧОМУ. 1899. Пор. статтю А. Шахматова в ASP. VII. — Абрамовичъ Д. Житія святыхъ мучениковъ Бориса и Глѣба. Спб. 1916. (Видання академії наук). — Бодянскій О.: Житиє Өеодосия, игумена Печерьскаго, сѣписаниє Нестора. По харатейному списку XII—го вѣка Московскаго Успенскаго Собора, съ разнословіями по многимъ другимъ. (ЧОМУ. 1858, III); Сказание, и страсть, и похвала святую мученику Бориса и Глѣба, такожде же съказание чюдесъ святую страстотьрпцю Христову. По харатейному списку Московскаго Большаго Успенскаго Собора XII вѣка. Съ двумя литографированными снимками. (ЧОМУ. 1870, I); Чтениє о житии и о погублении и о чюдесѣхъ святую и блаженную страстотерпьцю Бориса и Глѣба, сьписаниє Нестора, по харатейному списку Московской Синодальной Библіотеки съ разнословіями по нѣкоторымъ другимъ. (ЧОМУ. 1859, I). — Житіе преподобнаго отца нашего Өеодосія, игумена Печерскаго. Списаніе Нестора. По харатейному списку Московскаго Успенскаго Собора буква въ букву и слово вь слово. Съ предисловіемъ Андрея Попова. (ЧОМУ. 1879, I). — Кіевопечерскій Патерикъ по древнимъ рукописямъ. Въ переложеніи на современный русскій языкъ Маріи Викторовой. К. 1912. — Леонидъ архим. Посмертныя чудеса св. Николая, соч. Ефрема Переяславскаго, XI вѣка. Спб. (ПДП. LXXII). — Лихачевъ Н. Лицевое житіе святыхъ блаженныхъ князей Бориса и Глѣба. Спб. 1907. (Видання „Общества любителей древней письменности“). — Патерикъ Кіевскаго Печерскаго монастыря. (Памятники славянорусской письменности, II). Спб. 1911. — Срезневскій И. Сказанія о св. Борисѣ и Глѣбѣ. Спб. 1860 р. (Літоґрафічне факсіміле з Сильвестрівського кодексу XIV в.). (Анонімне й Несторове). — Яковлевъ Влад. Памятники русской литературы XII и XIII вѣковъ. Спб. 1872.

Абрамовичъ Д.: Изслѣдованіе о Кіево-Печерскомъ Патерикѣ, какъ историко-литературномъ памятникѣ. Спб. 1902. (Відб. ИОАН.); Къ вопросу объ источникахъ Несторова Житія преподобнаго Өеодосія Печерскаго. (ИОАН. III, 1). — Барсуковъ Н. Источники русской агіографіи. Спб. 1889. — Бугославскій С. Къ вопросу о характерѣ и обьемѣ литературной дѣятельности преподобнаго Нестора. (ИОАН. 1914, I, III). — Бутковъ П. Разборъ трехъ древнихъ памятниковъ русской духовной литературы. (1. Память и похвала Владиміру. 2. Житіе Владиміра, 3. Сказаніе о Борисѣ и Глѣбѣ). (С. 1852, XXXII). — Викторова М. Составители Кіевопечерскаго Патерика и позднѣйшая его судьба. Вороніж, 1871. — Кадлубовскій Арс. Очерки по исторіи древне-русской литературы житій святыхъ. В. 1902. (Відб. з РФВ.). Рец. Ів. Франка в ЗНТШ. LIV. — Кубаревъ А.: О Патерикѣ Печерскомъ. (ЧОМУ. 1846, 9); Описаніе харатейнаго списка Патерика Печерскаго. (ЧОМУ. 1846, 9); О редакціяхъ Патерика Печерскаго вообще, въ отвѣтъ на

статью: „Обзоръ редакцій Кіевопечерскаго Патерика, преимущественно древнихъ“. (ЧОМУ. 1858, III). — Л. І. Голосъ въ защиту списателей Печерскаго Патерика, св. Симона, епископа Владимирскаго и Суздальскаго, и преподобнаго Поликарпа, архимандрита Кіево-Печерской Лавры. (ЧОМУ. 1860, IV). — Леонидъ арх. Святая Русь. Спб. 1891. — Лукьяненко А. О языкѣ Несторова Житія преподобнаго Ѳеодосія Печерскаго по древнѣйшему изъ дошедшихъ списковъ (РФВ. 1907, 3). — Макарій. Еще объ Іаковѣ мнихѣ. (Извѣстія Имп. Акад. Наукъ по Отдѣленію русскаго языка и словесности, II). — Пархоменко В. Въ какой мѣрѣ было тенденціозно не сохранившееся древнѣйшее „Житіе Антонія Печерскаго“? (ИОАН. 1914, 1). — Погодинъ М. Іаковъ мнихъ, русскій писатель XI вѣка, и его сочиненіе. (ИВОА. I). — Розановъ С. Къ вопросу о Житіи преподобнаго Антонія Печерскаго. (ИОАН. 1914, 1). — Соболевскій А.: Когда написано Несторово „Чтеніе“ о свв. Борисѣ и Глѣбѣ? (ИОАН. 1916, 2); Посланіе епископа Симона. (ИОАН. XIV, 1). — Сперанскій М. Сербское житіе Ѳеодосія Печерскаго. (ЧОМУ. 1913, I). — Ундольскій В. Іосифъ Тризна, редакторъ Патерика Печерскаго. (ЧОМУ. 1845, 4). — Чечулинъ Н. Гравированные портреты Нестора лѣтописца. (Сборникъ статей, посвященныхъ С. Ѳ. Платонову. Спб. 1911). — Шахматовъ А. Нѣсколько словъ о Несторовомъ Житіи Ѳеодосія. (ИОАН. I, 1); Отзывъ о сочиненіи: Eugen Šćepkin. Zur Nestorfrage. (ИОАН. III, 1). — Щепкін Е. Zur Nestorfrage. ASP. XIX). — Яковлевъ В. Древне-кіевскія религіозныя сказанія. В. 1875.

Данило Паломник.

Веневитиновъ М.: Хожденіе игумена Даніила въ Святую Землю въ началѣ XII вѣка. Спб. 1877; Житье и хоженье Данила Русьскыя земли игумена. (ППС. I, 3 і 9. Спб. 1883—1885); Замѣтки къ исторіи Хожденія игумена Даніила. Передѣлка Хожденія въ сборникѣ св. Димитрія Ростовскаго. М. 1890. (Відб. з ЧОМУ.). — Заболотскій П. Легендарный и апокрифическій элементъ въ Хожденіи игумена Даніила. (РФВ. XLI—XLII, 1899, I—II). — Лицевой списокъ Хожденія Даніила Паломника. Спб. 1881. (Видання „Общества любителей древней письменности“). — Нѣчто о Даніилѣ. (Сообщенія Православнаго Палестинскаго Общества 1900, № 1—2). — Рузскій Н. Свѣдѣнія о рукописяхъ, содержащихъ въ себѣ Хожденіе въ Святую Землю русскаго игумена Даніила въ началѣ XII вѣка. (ЧОМУ. 1891, III).

Літописи.

При помочи фотодруку Археоґрафічна Комісія видала „Повѣсть временныхъ лѣтъ по Ипатскому списку“ в Петербурзі 1871 р., а „Повѣсть временныхъ лѣтъ по Лаврентьевскому списку“ 1872 р. — Полное собраніе русскихъ лѣтописей. Т. I. Лаврентьевская лѣтопись. Спб. 1910. Т. II. Ипатьевская лѣтопись. Спб. 1908. 2-е видання Археографічної Комісії. — Радзивиловская или Кенигсбергская Лѣтопись. Спб. 1902. (Видання „Общества любителей древней письменности“, XCVIII).

Абрамовичъ Д. Нѣсколько словъ въ дополненіе къ изслѣдованію А. А. Шахматова „Кіевопечерскій Патерикъ и Печерская Лѣтопись“. (ИОАН. III, 2). — Айналовъ Д. Два примѣчанія къ лѣтописному Исповѣданію вѣры. (Сборникъ статей... Ламанскому, II). — Архангельскій А. Первые труды по изученію начальной русской лѣтописи. Казань, 1886. (УЗКУ). — Барвінський Богдан. Гомер в Галицькій Літописи. (ЗНТШ. CXVII—CXVIII). — Бестужевъ-Рюминъ К. О составѣ русскихъ лѣтописей до конца XIV в.: 1) Повѣсть временныхъ лѣтъ. — 2) Лѣтописи южно-русскія Спб. 1868. (ЛАК. IV). — Бѣляевъ И. Хронологія Нестора и его продолжателей. (ЧОМУ. 1846, II); О Несторовой лѣтописи. (ЧОМУ. 1846, V). — Бутковъ П. Оборона лѣтописи русской отъ навѣта скептиковъ. Спб. 1840. — Голубинскій Е. О погрѣшности одного мѣста въ нашей первоначальной лѣтописи, остающейся незамѣченною. (ИОАН. IX, 2). — Грушевський М.: Найдавніша літопись в I т. Історії України-Руси; Хронольоґія подій Галицько-волинської літописи. (ЗНТШ. XLI). Л. 1901; До справи хронольоґічної звязи в Галицько-волинській літописи. (ЗНТШ. LII); Примітки до тексту Галицько-волинської літописи. (ЗНТШ. VIII). — Эрбенъ Я. Объясненіе и исправленіе нѣкоторыхъ темныхъ и испорченныхъ мѣстъ древнѣйшей русской лѣтописи. (СОАН. 7). — Заболотскій П. Къ вопросу объ иноземныхъ письменныхъ источникахъ Начальной Лѣтописи. В. 1901. (Відб. з РФВ.) — Замысловскій Е. Къ вопросу о составѣ Повѣсти временныхъ лѣтъ. (ЖМНП. 263). — Истринъ В.: Лѣтописныя повѣствованія о походахъ русскихъ князей на Царьградъ. (ИОАН. 1916, 2); Хронографъ Ипатскаго списка лѣтописи подъ 1114 годомъ. (ЖМНП. 314). — Кирпичниковъ А. Къ литературной исторіи русскихъ лѣтописныхъ сказаній. (ИОАН. II, 1). — Костомаровъ Н.: Лекціи по русской исторіи. Спб. 1862; Преданія Первоначальной русской лѣтописи въ соображеніяхъ съ русскими народными преданіями въ пѣсняхъ, сказкахъ и обычаяхъ. (Историческія монографіи и изслѣдованія, XIII). — Кубаревъ А. Несторъ, первый писатель россійской исторіи, церковной и гражданской. (Русскій Историческій Сборникъ, IV, М. 1842). — Лейбовичъ Л. Сводная лѣтопись, составленная по всѣмъ изданнымъ спискамъ лѣтописи. Выпускъ первый. Повѣсть временныхъ лѣтъ. Спб. 1876. — Макарушка О. Складня причасників в Волинсько-галицькій літописи. (Звідомлення укр. ґімн. у Львові за 1896 р.). — Маркевичъ А. О лѣтописяхъ. Изъ лекцій по русской исторіографіи. Вип. I. Од. 1883. Вип. II. О русскихъ лѣтописяхъ. Од. 1885. (Відб. з ЗНУ.). — Некрасовъ Н. Замѣтки о языкѣ „Повѣсти временныхъ лѣтъ“ по Лаврентьевскому списку Лѣтописи. (СОАН. 65). — Никольскій А. Къ вопросу объ источникахъ лѣтописнаго сказанія о св. Владимірѣ. (ХЧ. 1902, VII); О языкѣ Ипатской лѣтописи. В. 1899. (Відб. з РФВ.). — Пархоменко В. Къ вопросу о хронологіи и обстоятельствахъ жизни лѣтописнаго Олега. (ИОАН. 1914, 1). — Петровъ А. Къ лѣтописному сказанію о славянской грамотѣ. (ИОАН. XIII. 1). — Погодинъ М. Несторъ, историкокритическое разсужденіе о началѣ

русскихъ лѣтописей. М. 1839. — Потаповъ П.: Къ вопросу о литературномъ составѣ Лѣтописи. (РФВ. 63); I. Лѣтопись и „Исповѣданіе вѣры" Михаила Синкелла. II. Лѣтопись и Паннонскія житія. III. Лѣтопись и Откровеніе Меѳодія Патарскаго. (РФВ. 65). — Святскій Д. Астрономическія явленія въ русскихъ лѣтописяхъ съ научно-критической точки зрѣнія. (ИОАН. XX, 1, 2). — Соболевскій А.: Древняя передѣлка начальной лѣтописи. (ЖМНП. 358, 1905, III); Нѣсколько мѣстъ начальной лѣтописи. (ЧОН. VIII). — Срезневскій И.: Памятники X-го вѣка до Владиміра Святого. (ИАН. 1854, III); Статьи о древнихъ русскихъ лѣтописяхъ. Спб. 1903; Чтенія о древнихъ русскихъ лѣтописяхъ. (ЗАН. II., ИОАН. VIII, 1). — Srkulj St. Die Entstehung der ältesten sogenannten Nestorchronik, mit besonderer Rücksicht auf Swjatoslaw's Zug nach der Balkanhalbinsel. Požega, 1896. — Степановъ Н.: Единицы счета времени (до XIII вѣка) по Лаврентьевской и 1-й Новгородской лѣтописямъ. (ЧОМУ. 1909, IV); Календарно-хронологическіе факторы Ипатьевской лѣтописи до XIII в. (ИОАН. 1915, II); Къ вопросу о календарѣ Лаврентьевской лѣтописи. (ЧОМУ. 1910, IV). — Сухомлиновъ М.: О древней русской лѣтописи, какъ памятникѣ литературномъ. (СОАН. 85); О преданіяхъ въ древней русской лѣтописи. (СОАН. 85). — Франко Ів. Дві замітки до тексту найдавнійшої літописи. (ЗНТШ. LXXXIII). — Халанскій М. Къ исторіи поэтическихъ сказаній объ Олегѣ Вѣщемъ. (ЖМНП. 342, 350). — Хрущовъ И. Сказаніе о Василькѣ Ростиславичѣ. (ЧОН. I); О древне-русскихъ историческихъ повѣстяхъ и сказаніяхъ XI—XII столѣтій. К. 1878. — Шараневич Ісидор. Die Hypatios-Chronik als Quellen-Beitrag zur österreichischen Geschichte. Л. 1872. — Шахматовъ А.: До питання про північні перекази за княгиню Ольгу. (ЗУК. II); Древнѣйшія редакціи Повѣсти временныхъ лѣтъ. (ЖМНП. 313); Житіе Антонія и Печерская Лѣтопись. (ЖМНП. 316, 1898, III); Кіево-Печерскій Патерикъ и Печерская Лѣтопись. (ИОАН. 1897, 3); Исходная точка лѣточисленія „Повѣсти временныхъ лѣтъ". (ЖМНП. 310); Хронологія древнѣйшихъ русскихъ лѣтописныхъ сводовъ. (ЖМНП. 310); Корсунская легенда о крещеніи Владиміра. Спб. 1906. (Сборникъ въ честь В. И. Ламанскаго, II); Одинъ изъ источниковъ лѣтописнаго сказанія о крещеніи Владиміра в „Сборникѣ въ честь М. С. Дринова". (X. 1904); Лѣтописецъ Несторъ. (ЗНТШ. CXVII—CXVIII); Начальный лѣтописный сводъ и его источники. (Юбилейный Сборникъ В. Ѳ. Миллера, 1900); Общерусскіе лѣтописные своды XIV и XV вѣковъ. I—II. (ЖМНП. 331). III—IV. (ЖМНП. 332). V. (ЖМНП. 338); О начальномъ кіевскомъ лѣтописномъ сводѣ. М. 1897. (Відб. з ЧОМУ.); Хронологія древнѣйшихъ русскихъ лѣтописныхъ сводовъ. (ЖМНП. 1897, IV); Повѣсть временныхъ лѣтъ. Томъ I. Вводная часть. Текстъ. Примѣчанія. Спб. 1916. (Лѣтопись занятій Археографической Коммиссіи за 1916 годъ. Вып. XXIX. Спб. 1917); Предисловіе къ Начальному Кіевскому своду и Несторова лѣтопись. I—III. (ИОАН. XIII, 1); Разысканія о древнѣйшихъ русскихъ лѣтописныхъ сводахъ. Спб. 1908. (Відб. з ЛАК. XX); Сказаніе о призваніи Варяговъ. Спб. 1904. (Відб. з ИОАН. 1904, IV). — Шлецеръ

А. Несторъ. Русскія лѣтописи на древнеславянскомъ языкѣ. Ч. 1—3. Спб. 1809, 1819.

Давня поезія, зокрема лицарський епос.

Антоновичъ Вл. и Драгомановъ М. Историческія пѣсни малорусскаго народа. К. 1874. — Багрій А. Кіевскій списокъ чуда св. Николая объ утопшемъ дѣтищѣ. (ИОАН. 1914, 2). — Веселовскій А. Южно-русскія былины. Спб. 1881—1884. — Дашкевичъ Н.: Къ вопросу о происхожденіи русскихъ былинъ. Былины объ Алешѣ Поповичѣ и о томъ, какъ не стало на Руси богатырей. (КУИ. 1883, ЧОН. IV); О существованіи былинъ въ Южной Руси до половины XVII вѣка. (ЧОН. II). — Добровольський Л. Михайло і Золоті ворота. (Старі й нові записи, література до сього питання). (ЗУК. XI—XII). — Драгоманів М. До питання про сліди великоруського богатирського епоса на Україні (Розвідки про українську народню словесність і письменство, I). — Ждановъ Ив.: Къ литературной исторіи русской былевой поэзіи. (Сочиненія, I, Спб. 1904); Русскій былевой эпосъ. Спб. 1895; Русская поэзія въ домонгольскую эпоху. (Сочиненія, I, Спб. 1904). — Котляревскій А.: О народной поэзіи въ древне-русской литературѣ. (Сочиненія, I, СОАН. 47); Основной элементъ русской богатырской былины. (Сочиненія, II, СОАН. 48); Сказанія о русскихъ богатыряхъ. (Сочиненія, I, СОАН. 47). — Лобода А. Русскій богатырскій эпосъ въ отношеніи историко-литературномъ. (КУИ. 1896); Русскій богатырскій эпосъ въ послѣдовательномъ выясненіи его характера и происхожденія. (КУИ. 1896). — Майковъ Л. О былинахъ Владимірова цикла. Спб. 1863. — Миллеръ Ор. Илья Муромецъ и богатырство Кіевское. Спб. 1869. — Стасовъ В. О происхожденіи русскихъ былинъ. (Собраніе сочиненій, III, Спб. 1894). — Халанскій М. Великорусскія былины кіевскаго цикла. В. 1885. — Jagić V. Die christlich-mythologische Schicht in der russischen Volksepik. (ASP. I).

Слово про похід Ігоря та памятники його круга.

Перше видання „Слова о полку Игоревѣ" передрукував Владиміров у додатку до своєї історії літератури київського періоду, фототипічний передрук першого видання А. Суворіна. Спб. 1904. — Abicht Rudolf. Слово о полку Игоревѣ. Das Lied von der Heerschar Igorjs. Abdruck der editio princeps nebst altslovenischer Transscription und Commentar. Липськ, 1895. — Мандичевський Іван. Слово о пълку Ігореві (1188 р.). Літературна реконструкція. Л. 1918. — Огоновський Омелян. Слово о пълку Игоревѣ. Поетичний памятник руськоі письменності XII віку. Л. 1876. Партицький Омелян. Слово о полку Игоревôмъ. Текстъ зъ перекладомъ и зъ поясненемъ староруских правилъ акцентовыхъ и ритмичныхъ. Л. 1884. — Потебня А. Слово о полку Игоревѣ. Текстъ и примѣчанія. Вороніж, 1878. (Відб. з ФЗ. 1877—1878). — Тихонравовъ Н. Слово о полку Игоревѣ. М. 1866.

Abicht Rudolf. Das südrussische Igorjlied und sein Zusammenhang mit der nordgermanischen Dichtung. Breslau, 1906. Sonderabdruck aus dem Jahresbericht der Schlesischen Gesellschaft für vaterländische Cultur. — Барсовъ Е. Слово о полку Игоревѣ, какъ художественный памятникъ Кіевской дружинной Руси. I—III. М. 1887—1890. ЧОМУ.). — Бирчак Вол. Візантійська церковна пісня і Слово о полку Ігореві. (ЗНТШ. XCV—XCVI). — Бычковъ А. Дополненія къ библіографіи „Слова о полку Игоревѣ". (ЧОМУ. 1887, I). — Ваденюкъ П. Гдѣ нужно искать ту рѣку, на берегахъ которой 1-го мая 1185 г. былъ разбытъ Игорь Святославичъ Новгородсѣверскій и которая названа Каялой? (Труды третьяго арх. съѣзда, II). — Вяземскій П. Замѣчанія на Слово о полку Игоревѣ. Спб. 1875. (Відб. з „Временника Общества исторіи и древностей россійскихъ" 1851, 11, 1853, 17); Слово о полку Игоревѣ. Изслѣдованіе о варіантахъ. Спб. 1877. — Гонсіоровскій О. Замѣтки о Словѣ о полку Игоревѣ. Спб. 1884. (Відб. з ЖМНП. 1884, II). — Дашкевичъ Н. Опытъ указанія литературныхъ параллелей къ плачу Ярославны въ Словѣ и полку Игоревѣ. (Zbornik Ягічеві); Славяно-русскій Троянъ и римскій императоръ Траянъ. К. 1908. — Ждановъ И. Литература Слова о полку Игоревѣ. К. 1880. (Сочиненія, I, Спб. 1904). — Заклинський Р. Пояснене одного темного місця в Слові о полку Ігоревім (Д. XXVI). Л. 1906. — Каллашъ В. Нѣсколько догадокъ и соображеній по поводу Слова о полку Игоревѣ. („Юбилейный сборникъ" въ честь Міллера, 1900); По поводу слова: „кощей" „Слова о полку Игоревѣ" и Ипатской лѣтописи. (РФВ. XXIII). — Козловскій И. Палеографическія особенности погибшей рукописи Слова о полку Игоревѣ. М. 1890. (Відб. з XIII т. „Древностей Московскаго Археологическаго Общества"). — Коршъ Ѳ.: Слово о полку Игоревѣ. (Изслѣдованія по русскому языку, II, вип. 6. Спб. 1909); Турецкіе элементы въ языкѣ Слова о полку Игоревѣ. (Замѣтки къ изслѣдованію П. М. Меліоранскаго). (ИОАН. VIII, 4); По поводу второй статьи проф. Меліоранскаго о турецкихъ элементахъ въ языкѣ „Слова о полку Игоревѣ". (ИОАН. XI., 1). — Коцовський Володимир. Історично-літературні замітки до Слова о полку Ігореві. (Звідомлення укр. ґімн. у Львові з 1893 р.); Історичний і літературний підклад „Слова о полку Ігоревім". (ЗНТШ. XXXV—XXXVI). — Кудрявцевъ М. Указатели къ изслѣдованію Е. В. Барсова о „Словѣ о полку Игоревѣ". (ЧОМУ. 1887, I). — Лонгиновъ А.: Историческое изслѣдованіе сказанія о походѣ Сѣверскаго князя Игоря Святославича на половцевъ въ 1185 году. Од. 1892; Мусинъ-Пушкинскій Сборникъ 1414 г., какъ источникъ для изученія Слова о полку Игоревѣ. (КС. XLIII); Слово о полку Игоревѣ. Источники и миѳологія Слова. — Его научное и воспитательное значеніе. Од. 1911. (Записки Од. Общ. исторіи и древностей). — Максимовичъ М. Критическій разборъ „Слова". (Собраніе сочиненій, III. К. 1880). — Меліоранскій Платонъ. Турецкіе элементы въ языкѣ „Слова о полку Игоревѣ". (ИОАН. VII, 2); Вторая статья о турецкихъ элементахъ въ языкѣ „Слова о полку Игоревѣ". (Отвѣтъ Ѳ. Е. Коршу). (ИОАН. X, 2); Заимствованныя восточныя слова въ русской письмен-

ности до-монгольскаго времени. (ИОАН. X, 4). — Миллеръ В.: Взглядъ на Слово о полку Игоревѣ. М. 1877; „Хинова" Слова о полку Игоревѣ. (ИОАН. 1914, 1). — Миллеръ О. Троянъ и Боянъ „Слова о полку Игоревѣ". (РФВ. 2). — Науменко В. Слово о полку Игоревѣ, какъ памятникъ дружинной поэзіи древней Руси. (По поводу исполнившагося столѣтія со времени открытія его). (КС. LI). — Партицький Ом.: Темні місця в „Слові о полку Ігореві. (З. IV). Л. 1883; Хто був автором „Слова о полку Ігоревім". (З. IV); Староруський акцент і ритміка „Слова о полку Ігоревім". (З. V). — Рѣзановъ В. Слово о полку Игоревѣ и поэзія скальдовъ. (ЖМНП. н. с. 15). — Смирновъ А. О Словѣ о полку Игоревѣ I. Литература Слова со времени открытія его до 1876 года. Воронiж, 1877. II. Пересмотръ нѣкоторыхъ вопросовъ. Вороніж, 1879. — Соболевскій А. Къ Слову о полку Игоревѣ. (ИОАН. 1916, 2); На канину (Слово о полку Игоревѣ). (РФВ. XIV). — Сребрянскій И. Миөологія Слова о полку Игоревѣ. (Велесъ, Траянъ-Стрибогъ, Хорсъ-Дажьбогъ). („Извѣстія" ніжинські, XV). — Сумцовъ Н. Нѣкоторыя черты сходства „Слова о полку Игоревѣ" съ южно-славянскими старинными пѣснями. (КС. 42). — Тиховскій Ю. Прозою или стихами написано „Слово о полку Игоревѣ"? (КС. XLII). — Шляковъ Н. Троянъ въ Словѣ о полку Игоревѣ. (Новый сборникъ статей по славяновѣдѣнію... Ламанскаго. Спб. 1905). — Щурат Василь. З „Гуцульщини" до „Слова о полку Ігореві". (Д. XXIX, Літературні начерки, Л. 1913). Пор. уваги В. Доманицького в „Раді" 1908, чч. 175 і 210, Листи з заграниці, VII—VIII.

Слово о полку Ігоревім у віршованих перекладах. Відень, 1915. — Кендзерський В. Слово о полкові Игоревому. Переспів з старосвітської грамоти XII ще століття. Кременчуг, 1874. — Пѣснь о полку Игоревѣ, переведенная на украинское нарѣчіе М. Максимовичемъ. К. 1857. — Слово о пълку Игоревѣ, Игоря, сына Святъславля, внука Ольгова. Дума про військо Ігореве. Переспів Панаса Мирного. К. 1914. — Ігорь Сіверський. Преслівля й співомовний переклад Степана Руданського. (З. XVII). — Федькович Осип Юрій. Слава Ігоря. (Писання, II, Л. 1902). — Щурат Василь. Слово про похід Ігоря Святославича. Поема XII в. Друге видання. Л. — Переклади: на німецьку мову: Остапа Грицая в Ukrainische Nachrichten, Відень, 1915; на польську: Богдана Лепкого, Краків, 1905.

Лопаревъ Хр. Слово о погибели рускыя земли. Спб. 1892. — Срезневскій И. Задонщина. Спб. 1858. (УЗН. V, 3). — Тимофеевъ С. Сказанія о Куликовской битвѣ. (ЖМНП. 1885, VIII—IX). — Франко Іван. Слово о Лазаревѣ воскресеніи. Староруська поема на апокріфічні теми. (ЗНТШ. XXXV—XXXVI). — Шамбинаго С. Повѣсти о Мамаевомъ побоищѣ. Спб. 1906. (СОАН. 81). — Шахматовъ А. Отзывъ о сочиненіи С. К. Шамбинаго: „Повѣсти о Мамаевомъ побоищѣ". Відб. з „Отчета о двѣнадцатомъ присужденіи премій митрополита Макарія". Спб. 1910.

Література татарщини.

Аристовъ Н. Замѣтка о поученіяхъ епископа Серапіона. (Труды третьяго археологическаго съѣзда, 2). — Миллеръ О. О древне-русской литературѣ по отношенію къ татарскому игу. (Древняя и Новая Россія, 1876, VI). — Пѣтуховъ Е. Серапіонъ Владимірскій, русскій проповѣдникъ XIII вѣка. Спб. 1888.

Збірники.

Адріанова В. Къ литературной исторіи Палеи. (ТКА, 1909, IX—X). — Ждановъ Ив. Палея. (Сочиненія, I. Спб. 1904). — Извергинъ В. Матеріалы для литературной исторіи древне-русскихъ сборниковъ. I—II. (СОАН. 81). — Истоминъ К. Къ вопросу о редакціяхъ Толковой Палеи. (ИОАН. X, 1, XI, 1, XIII, 4). — Истринъ В.: Замѣчанія о составѣ Толковой Палеи. I—II. Спб. 1897—1898. (СОАН. LXV); Изслѣдованія въ области древне-русской литературы. Спб. 1906; Откровеніе Меѳодія Патарскаго и апокрифическія видѣнія Даніила въ византійской и славяно-русской литературахъ. М. 1897; Редакціи Толковой Палеи. (ИОАН. X, 4, XI, 1, 2, 3); Хронографы въ русской литературѣ. (ВВ. 1898, I). — Карнѣевъ А. Къ вопросу о взаимныхъ отношеніяхъ Толковой Палеи и Златой Матицы. (ЖМНП. 327). — Михайловъ А.: Общій обзоръ состава, редакцій и литературныхъ источниковъ Толковой Палеи. (ВУИ. 1895, VII); Къ вопросу о текстѣ книги Бытія пророка Мойсея въ Толковой Палеи. (ВУИ. 1895, IX). — Палея Толковая 1477 г. Воспроизведеніе Синодальной рукописи № 210. Вип. I. Спб. 1892. Видання „Общества любителей древней письменности". — Поповъ Андрей. Обзоръ хронографовъ русской редакціи. I—II. М. 1866—1869; Изборникъ славянскихъ и русскихъ сочиненій и статей, внесенныхъ въ хронографы русской редакціи. М. 1869. — Рѣзановъ С. Замѣтки по вопросу о русскихъ хронографахъ. (ЖМНП. 351). — Рыстенко А. Матеріалы для литературной исторіи Толковой Палеи. (ИОАН. 1908, II). — С. А. Хронографъ редакціи 1512 г. (РФВ. 65). — Сперанскій М. Сербскіе хронографы и русскій, первой редакціи. В. 1896. (Відб. з РФВ. 35). — Успенскій В. Толковая Палея. В додатку до ПС. Казань, 1876. — Филаретъ еп. Содержаніе рукописи: „Златая Чепь", принадлежащей нач. XIV-го вѣка. (ЧОМУ. 1846, II). — Хронографъ. (Видання „Общества любителей древней письменности" LXXXIX). — Шахматовъ А.: Къ вопросу о происхожденіи Хронографа. Спб. 1899. (СОАН. LXVI); Путешествіе М. Г. Мисюря Мунехина на Востокъ и Хронографъ редакціи 1512 г. (ИОАН. IV, 1); Толковая Палея и русская лѣтопись. (СС. I, Спб. 1904). — Яворскій Ю. Малорусскій отрывокъ Измарагда XVII в. Берлін, 1908. („Zbornik u slavu V. Jagića). — Яковлевъ В. Къ литературной исторіи древне-русскихъ сборниковъ. Опытъ изслѣдованія Измарагда. Од. 1893.

Відродження південно-славянської літератури й її вплив на українську.

Амфилохій архим. Что внесъ св. Кипріанъ, митрополитъ Кіевскій и всея Россіи, а потомъ Московскій и всея Россіи, изъ своего народнаго нарѣчія и изъ переводовъ его времени въ наши богослужебныя книги. (Труды третьяго археол. съѣзда, 2). — Л. І. (Леонидъ). Кипріанъ, до восшествія на московскую митрополію. (ЧОМУ. 1867, II). — Леонидъ архим. Надгробное слово Григорія Цамблака россійскому архіепископу Кипріану. (ЧОМУ. 1872, I). — Мансветовъ И. Митрополитъ Кипріанъ въ его литургической дѣятельности. М. 1882. — Петровскій Н. Къ хронологіи проповѣдей Григорія Цамблака. (РФВ. 50). — Пѣтуховъ Е. Болгарскіе литературные дѣятели древнѣйшей эпохи на русской почвѣ. (ЖМНП. 286). — Радченко К. Религіозное и литературное движеніе въ Болгаріи въ XIV в. К. 1898. — Сырку П. Къ исторіи исправленія книгъ въ Болгаріи въ XIV вѣкѣ. Спб. 1890. — Яцимирскій А. Григорій Цамвлакъ. Очеркъ его жизни, административной и книжной дѣятельности. Спб. 1904.

Відгомін змагань до релігійної унії в письменстві.

Посланіє Місаїла видав Антін Петрушевич в III в. „Литературного Сборника“ Галицько-руської Матиці за 1869 р. і Ґолубєв в VII т. I частини „Архива Юго-западной Россіи“. — Бучинський Б. „Грамота Місаїла“ і „грамота Ніфонта“. (ЗУК. XIII).

Так звані литовські літописи.

Вахевичъ Б. Западно-русская лѣтопись по списку Румянцевскаго музея. Од. 1903. — Грушевський М. „Похвала в. кн. Витовту“. Кілька уваг про склад найдавнійшої русько-литовської літописи. (ЗНТШ. VIII). — Карскій Е.: Западно-русскія лѣтописи. (РФВ. 59); О языкѣ такъ называемыхъ Литовскихъ лѣтописей. (ВУИ. 1894, II—III). — Полное собраніе русскихъ лѣтописей, XVII. — Prochaska A. Latopisiec litewski. Л. 1890. — Smolka S. Najdawniejsze pomniki dziejopisarstwa rusko-litewskiego. (Pamiętnik Wydziału historyczno-filozoficznego Ak. Um. VIII). — Тиховскій Ю. Такъ называемая „Краткая Кіевская лѣтопись“. (КС. 42). — Тихомировъ Ив. О составѣ западно-русскихъ такъ называемыхъ литовскихъ лѣтописей. (ЖМНП. 334 і 335). — Szaraniewicz Izydor. O latopisach i kronikach ruskich XV i XVI wieku, a zwłaszcza „wielikoho kniażestwa litowskoho i żomojtskoho“. Краків, 1882. — Шахматовъ А. О супрасльскомъ спискѣ западно-русской лѣтописи. (ЛАК. XIII).

Показчик змісту.

Оглав.

Спис ілюстрацій.

Перед читанням прошу справити оці помилки:

стор.	рядок	надруковано	має бути
1	11 здолу	густого	Густого
18	18 „	вІдм.	вІдм.
37	7 згори	правдоподібча	правдоподібна
68	3 „	Бару	БарІ
68	5 здолу	буку	боку
75	6 згори	1280	1283
105	16 „	аторитет	авторитет
113	1 здолу	Папіна	Пипіна
187	5 згори	Курсуні	Корсуні
236	20 здолу	Ярослава	Ярославна
272	1 „	Загорівське Євангеліє	Загорівський Апостол 1554 р.